tarih VE toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ SAYI 4/NİSAN 1984/300 LİRA

Luther: Devrimci mi, Tutucu mu?
Bektaş Ağa, Bahaî Efendi ve İngiliz Elçisi • II. Murad Dönemi Sikkeleri
Osmanlı Kadınları-II • "Alafranga„ • Karikatürist CEM

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Grafik Düzenleme
Ayla İŞLER

Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS

Düzelti
Nejat BAYRAMOĞLU

●

İLAN KOŞULLARI: Renkli tam sayfa (iç kapak: 150.000 lira, orta sayfalar: 100.000 lira). Siyah-beyaz (iç kapak:100.000 lira, orta sayfalar: 50.000, yarım sayfa: 25.000 lira)

YILLIK ABONE (12 sayı) 3000 lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 3000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları / Perka A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53 - 520 14 54 - 520 14 55

●

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 370 Lira.

Yurtdışı Abone: Uçakla
30 Amerikan Doları.

●

İletişim Yayınları / Perka A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

●

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

6 Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Ermeni Alfabesiyle Türkçe
Prof. Dr. Talât Tekin

10 II. Murad'ın Tahtı Terkedişi ve Yeniden Cülûsu
Franz Babinger

13 Paralarla Tarih (II): II. Murad Dönemi Sikkeleri
Cüneyt Ölçer

18 Luther: Tutucu mu, Devrimci mi?
Michael Mullett

27 Alafranga Dedikleri
Cevdet Kudret

32 Türk Karikatürünün Babası: Cem
Taha Toros

36 Harita: 18. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu

38 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr. Uygur Kocabaşoğlu

40 Müftü Bahaî Efendi, Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi: 1649-1651
Prof. Dr. Taner Timur

49 Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın (II)

57 Türkçülüğün Tarihinden: Enver Celâlettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları (4)

61 Gnomon ve Güneş Saati (I): Masa Gnomonları
Dr. Yük. Müh. A. Necati Akgür

65 **Kitabiyat:**
1599'da Kahire'de Günlük Hayat
Orhan Şaik Gökyay/ 65
Dieter Forte'nin Tarih Anlayışı
Halil Berktay/ 67
Bir İntihal Daha
Prof. Dr. Nejat Göyünç/ 69
Osmanlı İmparatorluğu ve Fransız Emperyalizmi/ **Serhan Ada/** 71

72 Geçmiş Şölenler (2): Sultan Vahideddin'in Bir Öğle Yemeği
F. Muhtar Katırcıoğlu

Kapak: Cemil Cem, "Veliefendi Çayırı."

• KARAMANLI TÜRKÇESİ

Tarih ve Toplum dergisinin Mart sayısında Prof. Dr. Talât Tekin'in "Grek Alfabesiyle Türkçe" yazısını büyük bir ilgi ile okudum. Sayın Tekin'in yer darlığından ele alamadığını sandığım bir iki soruna kısaca değinmek istiyorum.

Grek alfabesinde, Türkçenin bazı seslerini gösterecek harfler bulunmadığını ve bunları gösterebilmek için bazı harf çiftleri ve yazı çevrim işaretleri kullanıldığını sayın Prof. Tekin göstermektedir. Fakat bazı Grek harflerinin iki Türkçe fonem (ses) ifade edebildiğini vurgulayalım. Örneğin, ou: u/ü; o: o/ö; ι: ı/i; t: d/t; p: b/p; k: g/k, vs. Okunuşu kolaylaştırmak için bazı özel işaretler kullanılmışsa da bu kesin bir kural değildir. Demek ki çoğu kez sesi doğru okumak okuyucuya düşer. Prof. Tekin'in *Dustur*'dan (ki "Düstur" da okunabilir) Grek harflerine göre verdiği yazı çevrimini ele alalım. Madde 1'de "itmek" şekli Arap harfleriyle yazılışından gelme; madde 2'de "gona", 7'de "meskukat" ve "harakat" gibi sözcüklerinde Grek harfleriyle yazılış şöyledir "giona", "Meskiukat", "harakiat"= gôna (gûna), meskûkat, harakât. Madde 3'de "sulaleler" "sülaleler", madde 5'te "mukatdes" "makaddes" te okunabilir. Sözcüğün Arapça yazılışında bir "ayn" varsa, bu Grek harfleriyle ya sesli harfin iki kez yazılması yahut bir "y" ilâvesiyle sağlanmıştır. Madde 7'de "i'lam" için "iylam", aynı maddede "tadil" için "taadil", madde 8'de "ta'bir" için "taabir" gibi.

Bütün bu zorluklara rağmen, Grek alfabesi belirli bir devirde Türkçenin nasıl konuşulduğunu ifade edebilmek bakımından Arap harflerine göre daha elverişli idi. Tabii bir kitabın yazı çevrimi için değil, doğrudan doğruya Türkçe konuşan Ortodokslar için yazılmış olması şartıyla!

19. yüzyıla dek Yunancadan çevrilmiş din kitaplarında genellikle "basit Türkçe" kullanıldığı için, bunlar o zamanki Türkçeyi az çok yansıtmaktadırlar. Fakat Türkçeye uygun belirli bir alfabe sistemi kullanılmamış olması okumayı güçleştirir. Ancak 1820 yıllarında İngiliz misyoneri Leeves'in gayretleriyle bir çeşit Karamanlıca alfabe oluşturulmuştur. Bu yüzyılda Karamanlıların öncelikle İstanbul'da oldukça geniş bir yayın uğraşı göze çarpar. (19. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan misyonerlerinin de Karamanlıca kitap ve dergi çıkardıklarını anımsayalım.) Sözcük ve sentaks bakımından Karamanlı Türkçesine özgü bazı özellikler muhafaza edildiği halde, yazımda (imlâda) Osmanlıcanın etkisi gittikçe kuvvetlenmekteydi. Bu yayınlar artık bir çeşit "standart" Karamanlıca ile yazılıyordu. Mahallî lehçelerin izlerini ancak daha eski baskılarda bulmak olanağı vardır. Şimdiye dek yapılan araştırmalar ise bu bakımdan yeterli değildir.

Karamanlıların kökeni de hayli tartışılan bir konudur. Spiros Vryonnis gibi yazarlar *(Tarih ve Toplum,* No. 3, s. 23 bk.) Türkler Anadolu'yu fethinden önce Anadolu'da hemen hemen hiç Türk bulunmadığını öne sürmektedir. Son zamanlarda, Prof. Dr. Mehmet Ersöz ise büyük bir heyecanla aksini ileri sürmüştür.

Bildiğimiz kadarıyla, Türkçe konuşan Ortodokslar iki kökten gelmedir:

1) Bizans zamanından kalma Hıristiyan Türkler. Örneğin 1500 yıllarında Aksaray, Niğde, Kayseri vs. bölgelerinde aralarında yürük te olan Hıristiyanların bulunduğunu biliyoruz. Şer'i mahkeme sicillerinden Hıristiyan ahalinin Türkçe adlar kullandıkları görülmektedir.

2) Yunancayı bırakıp Türkçeyi benimseyen Hıristiyanlar. Bu, bilinen bir gerçektir ve 20. yüzyılın başına kadar da devam etmiştir. Bunun devlet zoruyla olduğu iddiası da doğru değildir. Türkçe konuşan bu Hıristiyanları dil bakımından Rumlaştırma uğraşına, bilhassa Yunanistan'ın kurulmasından sonra Patrikhane ve önde gelen Ruslar tarafından önem verilmesi ilginç bir olgudur. Her yerde kilisenin yanında bir "sholion"un, yani Yunanca öğretim yapan okulların kurulması isteniyordu. Bu uğraşların pek başarılı olduğu söylenemez.

Dil propagandasının yanında bence daha önemli bir çeşit "kültür" propagandası da vardır: Siz eski Yunanlıların ahfadısınız!

1896'da İstanbul'da basılan bir kitapta şunları okuyoruz:

> Gerçek Rum isek de Rumca bilmez
> Türkçe söyleriz
> Ne Türkçe yazar okuruz ne de
> Rumca söyleriz
> Öyle bir mahlutu hatti tarikatımız
> vardır
> Hurufumuz Yunanca Türkçe meram
> eyleriz

Yalnız Anadolu ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde değil, İstanbul'un bazı mahallelerinde de yalnız Türkçe konuşup anlayan Ortodokslar oturuyorlardı. (Karamanlı bir bakkal üzerine Selâhattin Enis bir öykü yazmıştır: *Lambo Usta.)*

1870 yılında, Langa'da oturan Karamanlılar, başlarında piskoposları olduğu halde, kilisede vaazın ve dinî merasimin Türkçe olmasını istediler. Patrikhane, onlara karşı Osmanlı hükûmetinden yardım istemek zorunda kaldı! (Bu bilgi o dönem yayımlanan Bulgar gazetelerinden alınmıştır.) Ve bu olay Papa Eftim'den elli yıl önce cereyan etti! Türkçe konuşan Hıristiyanlar gerçekten bir çıkmazda bulunuyordu. Kilise onların Türklüğünü kabul etmediği gibi, Hıristiyan oldukları için Müslüman Türkler de onları benimsemiyordu. Bu yüzden onlar da, asıl Rumlar gibi, mübadelede Türkiye'yi terketmek zorunda kaldılar.

Kaynaklar:

Dr. Robert Anhegger, "Hurufumuz Yunanca. Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanisch-Türkischen Literatur', *Anatolica,* Nr. VII, (Leiden: 1979-1980), s. 157-202 ve "Nachtraege zu Hurufumuz Yunanca", *"Anatolica,* Nr. X (Leiden: 1983), s. 149-164

Mefküre Mollova, "Sur le terme 'Karaman' et les recherches sur les Karamans de J. Eckmann", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* Nr. 8-9 (İstanbul: 1980).

Dr. Robert Anhegger, İstanbul

• KÖLE SÖZLÜĞÜNE EK...

İlk sayımızdaki "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kölelik" konusuna, ben de şu bilgiyi ekleyebilir miyim?

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde, diğer savaş ganimetlerinden olduğu gibi, tutsaklardan da *hums-u şer'i* (beşte bir hazine hakkı) olarak alınan vergi için bir köle sınıflaması yapılmıştı. Buna göre, erkek köleler altıya, dişi köleler sekize ayrılıyor ve çoğu Farsca deyimlerle adlandırılıyordu.

0-3 yaşında süt çocukları: *şîr-hor*

3-8 yaşında küçük çocuklar: *beççe*

8-12 yaş grubundan itibaren cinsiyet ayrımı başlıyor:

(oğlancık) *gulamçe* - (kızcık) *duhterek*

ergenlikten itibarense, sınıflama şöyle sürmekte:

(oğlan) *gulam* - (kız) *duhter*

(delikanlı) *sakallı* - (gençkız) *mâriye*

(kadın) *câriye*

(yaşlı adam) *pîr* - (yaşlı kadın) *acûze*

(kocakarı) *fertute*

OKUYUCU MEKTUPLARI

Bu sınıflamaya göre çocuk ve yaşlı kölelerin "Pencik resmi" düşük, gençlerin yüksekti; erkekler için, kız ve kadınlardan daha çok vergi ödenirdi. "Yekdest" (tek elli), "yekçem" (tekgözlü) gibi *ma'yubelere* (sakatlara) daha az vergi konulmuştu.

Yusuf Aytunç, Kastamonu

• RICAUT'DA KÖLELİK

"Kölelik"le ilgili yazınızda ilginç ve kaynağa dayalı bilgiler bulunmakla birlikte, sizi de teyit eden, bir bakıma toplumumuzun temel hak ve özgürlüklere karşı hesaplı yaklaşımını belirlemekte yardımcı bir kaynağı anımsatmakta yarar gördüm.

IV. Sultan Mehmet zamanında İstanbul'da İngiltere Krallarının elçisinin silâhtarı ve kâtibi RICAUT, "Türklerin Siyasi Düsturları Hakkında" isimli bir kitap yazmış. (Amsterdam 1686) Bu kitabın türkçesi (Türklerin Siyasi Düsturları) adı ile Tercüman/1001 Temel Eser serisinden 81 numara ile M. Reşat Uzmen tarafından hazırlanarak yayınlanmış. (Ricaut'nun bir başka eseri de "The Present State of The Greek and Armenian Churches" adını taşıyor: London 1679)

Yazar, bu eserinde Osmanlılardaki kölelik ile Osmanlı toplumunun özgürlük ve temel haklar konusundaki anlayışının kaynaklarını çok çarpıcı biçimde saptamış bulunmaktadır:

"... bu ülkenin (Osmanlı İmp.) saray çevresinde kölelerden başkasına rastlanmaz, eğer hürriyete karşı sevgi duyan bir ruh varsa bu bir mucizeden başka bir şey değildir. (...) Çeşitli uluslara ait kadınlar İstanbul'da öylesine garip ve karışık bir nesil yetiştirmiştir ki, kölelerden doğmayan Osmanlı pek azdır. Bunun için bu çocukların köleliğe karşı tabii bir meyli olmasını garip karşılamamak gerekir." (s. 21-22)

Teoman Ergül, Salihli

• YİNE KÖLELİK...

Kölelik ve cariyelik konusuna iki örnekle ben de katkıda bulunmak istedim. Verdiğim örnekler Bursa Şer-i Mahkeme Sicilleri arasında bulunmaktadır.

Tuğrul Sargın, Karamürsel

1) D. 250 S. 28/57 7 Şevval 924

Bursa'da Pirinççi hanında müteveffa olan Bali'nin Sâbıka deyn için emanet tarikiyle Kemal Çelebi'ye bir cariye bey idüp iki bin iki yüz altmış akçeye hâliya mezbure cariyeyi İskender ben dört bin beş yüz akçeye kabul ederim didiği sebepten sâbıka nefs-i emirde cariye beş bin akçeye bey olundığı sabit olup mezbur Kemal Çelebinin gabn-ı fahiş oldığı ecilden beyi fesh olınup mezbur İskender'e emin-i beytülmal elinden dört bin beş yüz akçeye bey olundı.

Çevirisi:

Bursa'da Pirinççi hanında, ölmüş olan Bâli'nin eski borcuna karşılık bir cariyeyi emanet yoluyla sattığı Kemal Çelebi sonradan bu cariyeyi dört bin beş yüz akçeye aldım diyerek İskender'e beş bin akçeye sattığı saptandığından Kemal Çelebi'nin satışı aşırı düzeyde bulunarak iptal edilmiş ve adı geçen İskender'e devlet hazinesince dört bin beş akçeye satışı yapılmıştır.

2) D. 264 S. 28/63 16 Zilhicce 924

Konstantaniyyede mütemekkin olan Mevlana kâtibinin ibakat iden Abdi Ali ki mahruse-i Bursa'ya gelüp evlenüp badehu mezkur katibi işidüp mahruse-i Kostandaniye'de kendüsin mülk-i mahzı idüğini isbat idüp nakl-i şehade alup Yeniçeri Kara Ali nam kimesne-i mezkûr gulamı gelüp kabz edüp bey itmeğe vekil nasb itdüğünü bile nakilde kald idüp haliya mezkûr Kara Ali gelüp isbat idüp mezkûr gulâmı beyi men yezit itdükten sonra bin dokuz yüz akçeye mahruse-i Bursa beytülmal emini olan Sinan Bin Baliye bey idüp ve hatunu Şirin kendüye talak virilmek taleb eyledükte müşteri-i mezbur Sinan bedel-i hal üç eşrefi aldım feshi ittüm deyi meclis-i şer-i'de ikrar itdükde mezkûr Şirin dahi meclis-i Şer-i'de kabul idüp tasdik eyledi.

Çevirisi:

İstanbul'da oturan Mevlânâ kâtibinin yanından kaçan Abdi Ali'nin Bursa'ya gelip yerleştiği ve sonradan da evlendiği işitilince, İstanbuldaki kayıtlara göre Abdi Ali'nin kendi mülkü olduğunu belgeleyen Kâtip Yeniçeri Kara Ali adındaki birisini adı geçen oğlanın gelip alması için tayin ettiğini yazıp Kara Ali'nin de gelip kendisini tanıttıktan sonra satışın durdurulmasını ve bu satışın bin dokuz yüz akçeye Bursa Hazine Emini olan Sinan bin Bâli'ye yapılmasını ve karısı Şirin'den boşatılmasını istemiş kadın da "Beden olarak üç eşrefi aldım ve nikâhı bozdum" diye şer'i mecliste açıkca söyleyip meclisin kararını kabul etmiştir.

• MC NEİLL'İN BİLMEDİKLERİ

"Osmanlı İmparatorluğunun Dünyadaki Yeri" yazısını, özgün başlığını ve nereden çevrildiğini belirtmeden koymanıza biraz şaşırdım; bu, Ocak 1984 tarihli "Çıkarken" yazınızdaki "Kullandığımız malzemelerin kaynaklarını belirtmeyi ihmal etmeyeceğiz" vaadini zedelemiyor mu? Bildiğim kadarıyla bu metin, önce 1971'de, Wisconsin Üniversitesinde Kemal Karpat'ın koordine ettiği bir sempozyuma bildiri olarak verilmiş; sonra toplantının gene Karpat'ın editörlüğüyle yayımlanan ve *The Ottoman State and its Place in World History* (E.J.Brill; Leiden, 1974) başlığını taşıyan kitabında, s. 34-47 arasında basılmıştır (ana makalenin ardında, Andrew Hess'in sempozyumda yapığı eleştirel açıklama da bulunabilir).

Üzerinde durmak istediğim problem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun göreli merkeziyetinin muhtemel kaynakları" diye adlandırılabilir. Bilindiği gibi akademik tarihçilerimizin çoğu, timarların sadece padişah tarafından tevcih edilebilmesi(yani *subinfeodare* usulünün görülmemesi) ve mülk-miras olarak babadan oğula geçememesi, timar sahipliliğinin reaya üzerinde adli yetkilerle içiçe geçmemesi (veya yargı hakkının İstanbul'dan atanan kadılarda toplanması), köylünün toprağa bağlılığının ve malî yükümlülüklerinin oldukça sistematik bir devlet hukukunun konusunu oluşturması (başka bir deyişle, sipahi-raiyyet bağının "kişisel" bir ilişkiyi ifade etmemesi) gibi özelliklerin dokuduğu sözkonusu göreli merkeziyeti, en azından klasik dönem (XV.-XVI. yüzyıl) Osmanlı toplumunu feodal saymamanın gerekçesi yapıyorlar. Bu mantığın içerdiği örtük "feodalizm = ademi merkeziyet" önermesi, yukarıda saydığımız özellikleri bir "Asya Üretim Tarzı" genellemesi içinde toplayan yorumcular için de geçerlidir. Başka bir deyişle, AÜT'çüler, Osmanlı Ortaçağ düzeninin spesifikliğinin, mutlaka, (feodalizmle eşdüzey fakat ondan farklı) *ayrı* bir üretim tarzından kaynaklanması, ya da bir *üretim tarzı ayrılığına* tekabül etmesi gerektiği kanısındadırlar.

Acaba zorunlu bir bağlantı mıdır bu? Somut, tarihî yaşanmışlıklar olarak çeşitli eşdüzey (dayandıkları üretici güçler itibariyle eşdüzey) toplumların özgül yanlarının, üretim tarzı farklılığı postülası dışında bir açıklaması bulunamaz mı? Ya da şöyle söyleyelim: Aynı üretim tarzına dayalı iki ayrı toplumun (diyelim, X.-XII. yüzyılların Batı Avrupa feodalizmi ile XV.-XVI. yüzyılların Osmanlı feodalizminin), içinde yeşerdikleri genel ortama, iklim ve doğa koşullarına, özgül *genesis* süreçlerinin yüzlerce "kaza" ve "tesadüf" ile örülen kıvrımlarına, vb. bağlı olarak üstyapısal farklılıklar peydahlamaları, o kadar ihtimal dışı mıdır ki, AÜT'çü literatürde bir araştırma noktası olarak dahi hesaba katılmaz?

Örneğin, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz havalisinin büyük ticaret yolları üzerinde yükselen Osmanlı devletinin, X.-XII. yüzyıllar Avrupa'sındakine kıyasla daha gelişkin bir pre-kapitalist tefeci-tüccar sermayesini barındırmasının, bu göreli merkeziyetle, ayrı bir üretim tarzı kavramsal-

laştırmasına başvurmayı gerektirmeyen bir ilişkisi olamaz mı? Ünal Nalbantoğlu'nun "Prekapitalist Küçük Sanayi ve Tüccar Sermayesine Bağımlılığı"*(Sanayide Küçük Üretim,* Mimarlar Odası, Ankara 1978, s.63-73) konulu çalışmasının, böyle bir kestirime olanak verdiğini sanıyorum.

Ya da, önce Anadolu'nun ve sonra Rumeli'nin maruz kaldığı Türk istilâsı ile Batı Avrupa'nın maruz kaldığı Cermen istilâsı arasında, gerek galipler, gerek mağluplar, gerekse zaferlerin boyutları ve tahripkârlık dereceleri açısından saptanabilen siyasî, askerî ve etnik farklar, sözkonusu istilâların ardından yükselen devlet yapılarının gevşeklik/sıkılık derecesine hiç mi yansımamıştır? Kendim *Kabileden Feodalizme*'de bu tasavvur üzerinde durdum.

Peki, Türk "askerî sınıf"ının merkezkaç eğilimlerinin (Batı Avrupa'nın Erken Ortaçağ aristokrasisininkilere kıyasla) daha fazla bastırılabilmesinde, ateşli silâh teknolojisinin gelişmesine paralel olarak güçlü merkezî ordular kurulabilmesi ve eyalet birlikleri üzerindeki bürokratik denetimin de arttırılabilmesinin, hiç mi payı yoktur? Bu üçüncü açıklama tarzına da,işteMcNeill'inelimizdekiyazısındaraslıyoruz. Amerikalı tarihçiye göre, Osmanlı devleti, Çin'deki Mançu'lar, Japonya'daki Tokugava şoğunluğu, Rusya'daki Moskova knezliği, İspanyol ve Portekiz imparatorluklarıyla birlikte, Yeniçağ başlarının baruta dayalı siyasî organizmalarındandır. Bu saptamanın uyandırdığı çağrışımları şöyle açayım: X.-XII. yüzyıllardaki şekliyle Batı Avrupa feodalizmi gibi XV.-XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu da, üretici güçlerin *aynı büyük nitel eşiği:* organik enerjiye ve küçük köylü ailesine dayalı tarım üzerinde kuruluydu. Ama aradan geçen 200-300 yılda, bu büyük nitel eşiğin genel sınırları dışına taşmayan, ek bir nicel gelişme başgöstermişti, üretici güçlerin bir bölümünde: baruta dayalı bir askerî teknoloji. Geç Ortaçağ-Erken Yeniçağ devletlerini göreli bir merkeziyete kavuşturan, buydu.

Kolay yadsınacak bir kurgulama mı dersiniz? Hele, Batı Avrupa'da da Geç Ortaçağın, taşra senyörlerinin şatolarının yıkılması yoluyla merkezî krallıkların güçlenmesine tanık olduğu (ve lise kitaplarımızda, bu göreli.merkezîleşmenin de, yanlış olarak "feodalizmin yıkılışı" gibi gösterildiği) gözönünde bulundurulursa!

Bitirirken, Amerikan üniversitelerinin genel tarih kurlarında kullanılan ünlü ders kitabında, McNeill'in, Osmanlıların fethettikleri toprakları "bilinen feodal usullerle" dağıttıklarını; timar alan "feodal savaşçılar"ın itaatinin ise kul kökenli komutanlar ve yeniçeriler aracılığıyla sağlandığını kaydettiğini de hatırlatmalıyım *(A World History,* Oxford University Press, 1971, s. 239). Aslolan, tabii Mcneill'in kendi kavrayışı değildir, ama onun kişisel kasıt veya muradını da fazla zorlamadığım inancındayım.

Halil Berktay, Ankara

Halit Berktay arkadaşımızın uzun ve değerli mektubuna teşekkür ederiz. Eleştirdiği kaynak göstermeme kusurumuzu, geçen sæferki "Bu Sayıda" sunuşumuza itiraf edecektik; ama mektubu gelince, bu nota sakladık.

Bir koyundan birden fazla post çıkarma becerisi, sanıldığı gibi, yalnızca bizim bazı bilimadamlarımıza özgü değildir. McNeill de, Berktay'ın belirttiği üzere, 7 Mayıs 1971'de Madison'daki (A.B.D.) Wisconsin Üniversitesinde Kemal Karpot tarafından düzenlenen Türk-Osmanlı İncelemeleri Konferansı'na sunduğu bu bildiriyi 1974'te Hollanda'da yayımlanan o tutanaklarından başka, 1975'te Selânik'te basılan Basil Lourdas Armağanı'na da vermiştir: Essays in Memory of Basil Lourdas, *s. 373-85. Biz dergimizdeki çeviriyi, bu ikinci yayımdan yaptırdık.*

• HEP BATI MI "İLERİ"?

Bir insan hem ilerici olup hem tarihi sevemez mi? Bir insan hem ilerici olup hem Klâsik Türk Musikisini sevemez mi?

Sevemez, eğer bu insanın yaşadığı ülke Türkiye ise sevemez. Severse ayıp etmiş olur küçümsenir, yüzüne karşı "Çelişkiye düştüğü" söylenir.

Bir insanın hem ilerici olup hem de Klâsik Türk Musikisi ve tarihi sevmesinin doğru olmayacağını iddia edenlere göre, adına "Arabesk" denilen ne idüğü belirsiz inleme ve hırıltılar ilericiliği simgeler de, Dede Efendiler, Zekâi Dedeler, Hacı Arif Beyler sarayın kemik yalayıcıları, icra ettikleri musiki de gericinin gericisi bir müzikdir.

Klâsik Türk Musikisinin Devlerini, sırf saray için eser verdiklerinden gerici, tutucu ilân edenler, Klâsik Batı Müziğinin Devleri olan Beethoven'lerin, Mozart'ların, Brahms'ların ve diğerlerinin de saray için eser verdiklerini, saray olmasa ayakta kalmalarının mümkün olmadığını nedense görmezlikten gelirler.

...

Demek istediğim, doğulu bir san'atçının yaptığı veya yapmak zorunda bulunduğu bir davranışı suçlarken, aynı davranışı gösteren batılıya ses çıkarılmayışı, yani çift standart kullanılışı...

...

Ben, ayrıntıya son derece meraklı bir kişiyim. Bence, mükemmeli meydana getirenin ayrıntı olmasından dolayı, ayrıntı, mükemmelden daha önemlidir.

Rahmi Alp, İstanbul

• KUTSAL RUH VE CEBRAİL

İkinci sayının kapağındaki at resmi dolayısıyla, Cebrail Aleyhüsselâm hakkında biraz bilgi verebilir misiniz? Ne zamandır kafamda taşıdığım bir sorunun da cevabını öğrenmek istiyorum: Hıristiyanlığın kutsal ruh kavramıyla Cebrail'in ilgisi var mı?

Ferhunde Hayırlı, Trabzon

İslâmiyet, ikisini bir sayar. Bilindiği gibi, Hıristiyanlık tam bir tek-tanrılık değildir, "üçü bir arada" tanrıcılıktır. Tanrı kavramı, onlarda Baba (pater), *Oğul* (filius) *ve Ruhülkuds'tan* (spiritus sanctus) *oluşur. Müslüman gelenekleriyle yetişmiş bir kimsenin bunları kavraması güçtür. Çünkü İslâm, Hıristiyanlığı monofizist bir açıdan yorumlar ve (Katolik, Ortodoks, Protestan gibi) asıl yaygın mezheplerin hepsini birden gerçeklikten sapmalar diye görür. Onlara göreyse, Kutsal Ruh hem Tanrı'nın bir parçasıdır hem de Tanrı'nın dışındadır.*

Cebrail [bu ad, İl'in, yani el İlâh'ın (Allah'ın) cebr'i, "zor"u ya da "kul"u anlamına gelmektedir], Tanrı'yla peygamberleri arasında elçilik eden bir melektir. Meryem'e Allah tarafından gebe kaldığını müjdeleyen de, Cebrail'dir. Kuran'da Bakara sûresinin 87'nci âyetinde "Meryem oğlu İsa'yı Ruhülkudsle teyit ettik" denir. Bununla kastedilen, Cebrail'dir. Yani bu melek, Tanrı'nın bir parçası değil, yalnızca habercisidir. Hz. Muhammed'in Hira dağında ilk kez se-

sini duyduğu ("Oku!...") ve sonra gördüğü, kendisine Allah'ın vahiylerini getiren melek de, Cebrail'dir.

Meleklerin varlığına inanmak, İslâmın şartlarındandır. Ancak, Cebrail gibi melekler hakkındaki ayrıntılı söylencelerin çoğu "İsrailiyat"tır; İslâm din yazınına da, Musevi kaynaklarından girmiştir. Örneğin, ilk insan efsanesinin birçok yerlerinde Cebrail' in adı geçer:

Allah, Adem'i topraktan yaratmak için [İbrancada adamah *toprak demektir], meleklerinden Cebrail, Mikhail ve İsrafil'e yedi kat yerden yedi avuç toprak almalarını buyurmuş, fakat arz (yeryüzü, dünya) bu toprağı vermeye razı olmamıştır. Bunun üzerine, Azrail'in arzdan zorla aldığı toprağı Allah yağmurla yumuşatıp yoğurmuş ve Âdem'i yaratmıştır. Sonra da onun sol yanındaki bir kaburga kemiğinden Havva'yı halketmiştir. (Adem oğulları topraktan yaratıldıkları için yaşlandıkça güzelleşirler, Havva kızlarıysa kemikten yaratıldıkları için yaşlandıkça çirkinleşirler!) Allah, Âdem'i yeryüzünde kendisine halife yapmak istediği için, ona adlarını - meleklerden- gizlice öğretmiştir. (Bir şeyin adını bilmek, ona egemen olmaktır.) Melekler, Âdem'in bilgisi karşısında ona secde etmişler; ancak ateşten yaratılmış olan başmelek Şeytan (İblis) böyle yapmadığı için cennetten kovulmuştur. O da bir yılan kılığına girip Havva aracılığıyla Âdem' in yasak meyveyi yemesini sağlayarak öcünü almıştır. Bunun üzerine cennetten Serendip (Seylân) adasına atılan Âdem, orada iki yüz yıl eşinden ayrı yaşayarak tövbekâr olmuştur. Allah sonunda Âdem'in nedametini kabul etmiş ve Cebrail onu Arafat'a götürmüştür. Burada, Havva ile buluşan Âdem Kâbe'yi kurmuş ve Cebrail'den hac törenini öğrenmiştir. Ancak Havva büsbütün cezasız bırakılmamış, kendisine ay hali belâsı verilmiştir. Havva ilk kez Mekke'de âdet görünce, Âdem topuğuyla yere vurarak Zemzem kuyusunu açmış ve oradan aldığı suyla Havva'yı gasletmiştir (temizlemiştir).*

Cebrail'in kanatlı bir ata binerek uçmasına gelince, İslâm kaynakları onun Hz. Muhammed'e çoğucası insan suretinde göründüğünü belirtirler. Böyle olunca, Cabrail'in -o dönemler için- kabul edilebilecek bir yolla uçtuğunun düşünülmesi de doğaldır. "Kanatlı at" inancı, Yunan'dan (Pegassos) Çin'e bir çok eski uygarlıkların esatirinde (mitolojisinde) vardır. Zaten, tek-tanrılı dinlerde süren melekler anlayışı, eleştirel dinbilim açısından çok-tanrılı dinlerin bir kalıntısıdır.

Tarih ve Toplum'un Yeni Konukları

Yayımladığımız "Okuyucu Mektupları," dergimizin en ilgi çekici köşelerinden birini oluşturmakta. Bize bilgi, görüş ve eleştirilerini yazan bütün okuyucularımıza çok teşekkür ederiz. Ne yazık ki, aldığımız her mektubu yayımlayamadığımız gibi, mektupların tümünü de basamıyoruz. Bu nedenle, bağışlanmamızı isterken, katkılarınızın aynı yoğunlukta gelmesini içtenlikle diliyoruz.

Bu sayıda, yine üç sürekli bölümümüz var: Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler- Bilgiler'de, "Kadın" konusu devam etmekte; Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, yine *Tarik*'ten seçmeler yapıyor; Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar'ın bu ayki örneğiyse, Ermeni harfleri.

Sürekli olmasını dilediğimiz köşelere geçen sayımızda bir de "Geçmiş Şölenler"den menüler kattık. Bu ay yeni örnekler sunuyoruz. Ancak, kapağa bastığımız uzun resim nedeniyle Ferman'ı koyamadık. Devam eden üç yazı dizimizden ikisi, elinizdeki sayıda da yer almakta: "Türkçülüğün Tarihinden" sayfalarımızda, Hasan Enver Paşanın makaleleri; "Parayla Tarih"te, Murad Hüdavendigâr'ın sikkeleri var. "Mutfak Tarihi"nin üçüncüsünü ise gelecek aya bıraktı.

Değerli araştırıcı Taha Toros merhum karikatürist Cemil Cem'i anarken, aynı zamanda Cem'in şimdiye değin kamuoyunca bilinmeyen yağlı boya tablolarını tanıtmakta.

Bu sayıda, bir de yeni dizi başlıyor. Bilim Tarihi'ne ilişkin, "Gnomon ve Güneş Saati" üç ay sürecek.

Sunduğumuz iki denemeden biri, yalnızca "alafranga" kavramına ışık tutmakla kalmıyor, bizi toplumsal yeniliklerin niteliği üstünde düşünmeğe de zorluyor. Ötekiyse *(Yapıt* dergisinin gelecek Haziran-Temmuz sayısında "Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz" başlığı altında önemli bir incelemesi yayımlanacak olan) Taner Timur'un, Osmanlı şeyhülislâmının bir İngiliz elçisine dayak attırması gibi ilginç bir olaydan yola çıkan yorumları. Yayın yönetmenimiz, Ankara'da iki ayda bir yayımlanan *Yapıt*'ın yazı kurulunda olduğu için, bu notu düşmekle, galiba hem o derginin hem de okul arkadaşının reklâmını yapmak istiyor!]

Bu sayıda iki de çevirimiz var. Biri, yakında tümünün Türkçesi kitap halinde yayımlanacak olan F. Babinger'in Fatih Sultan Mehmed'inden bir bölüm. ("Parayla Tarih"te II. Murat dönemi işlendiği için onun saltanatının arasına giren, Fatih'in İlk Padişahlığı konusunu seçtik.) Öteki, geçen yıl doğumunun 500'üncü yılı kutlanan Martin Luther üstüne önemli bir tartışma.

Kitabiyat sayfalarımızda, yine Luther'le ilgili bir yazı var: Dieter Forte'nin geçen yıl Türkçesi de çıkan *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı* adlı oyunu üstüne bir eleştiri. Bu bölümün en önemli yazısı ise, Orhan Şaik Gökyay hocamızın tanıttığı ve içinden parçalar verdiği eski bir yazma eserin yeni yayınıyla ilgili. Türkiye'nin yakın siyasal tarihi üstüne yeni çıkan İngilizce bir yapıta ilişkin eleştiriyi de, okuyucularımızın merakla izleyeceklerine eminiz. Son olarak, Osmanlı iktisat tarihi hakkında bir Fransız eserini tanıtıyoruz.

Birinci ve ikinci sayfalarımızda baş taraflarını arka kapağa, metinlerin devamını ise son sayfalarına basarak çevrimyazılarını verdiğimiz, Kanuni'nin iki Fetihnâmesini şu kaynaktan almıştık: Schändlinger, *Schriben Süleymans des Prächtigen* (Vien: Verlag der Österreich Akademie der Wissenschaften, 1983). O sayılarda belirtmeyi ihmal etmişiz. Şubat sayımızda fotoğrafını çekip küçülterek bastığımız bilimsel transkripsiyon da yine Schändlinger'e aittir. Mustafa Canpolat arkadaşımız yalnızca bu belgeyi günümüz Türkçesine aktarmıştır. Ancak, adının bir düzenleme hatası sonucu, çevrimyazının başına konulmasından kendisinin hiçbir sun-u taksiri olmayıp, bu yanlışlığın bütün sorumluluğu bizimdir. Hazır özür dilemişken, geçen sayıdaki bir okuma yanlışımızı da itiraf edip ruhumuzu kurtaralım. Mahmut Şevket Paşa'nın Askeri Teşkilat ve Kıyafet'e ilişkin kitabını tanıtma yazımızda (s. 78) meslek kitaplarına örnek olarak iç kapak fotokopisini verdiğimiz *Mavzer tüfenkleri*'nin yazılarını aktarırken, "mirlivâ"yı "miralay" okumuşuz. Bunu düzeltince, "albayken" yerine de "tuğgeneralken" dememiz gerekiyor. (Bu arada, tanıtılan kitaptan aktardığımız biyografideki "1901'de general olmuştur" cümlesinde geçen rütbenin doğrusu da "ferik" [kor/orgeneral] olacak.)

Tarih ve Toplum

Prof. Dr. TALAT TEKİN

Ermeni Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Türkçeyi Ermeni yazısıyle yazanlar Ukrayna-Polonya Ermenileri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebası Ermeni asıllı vatandaşlarımızdır.

Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Bagratid Ermeni devleti 11. yüzyıl ortalarında Selçuklu akınları ile yıkıldıktan sonra Ermenilerin büyükçe bir kısmı Gürcistan'a, Kilikya'ya ve Kırım'a göç etmişlerdi. Kırım'da, özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda birçok Ermeni kolonileri vardı. Ermeni kolonilerinin belli-başlı merkezleri Kefe, Salgat ve Sudak şehirleri idi. Bunlardan sonuncusu, Kıpçak devletinin başlıca ticaret merkezlerinden biriydi. Rusya'ya, Bizans'a ve Mısır'daki Memluk devletine gidip gelen ticari mallar buradan sevk olunuyor ve dağılıyordu.

13. yüzyılda tamamiyle bir Türk ülkesi haline gelen Kırım'da, göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile devamlı ve sıkı bir ilişki içinde idiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumanca'yı, benimsediler. Kırım Ermenilerinin bir kısmı, kral I. Leos'un davetini kabul ederek Batı Ukrayna'ya, Galiçya'ya, gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra ("Polonya Ermenileri" adı ile anılacak olan Ermeniler işte bunlar ve bunların torunlarıdır.) Ukrayna Ermenilerinin merkezi, 1496'dan itibaren, Kamenets-Podolsk şehri idi.

Yukarıda da belirttiğim gibi, Ukrayna-Polonya Ermenileri kendi dillerini bırakmışlar, Türkçe konuşup, yazmaya başlamışlardı. Din adamları da böyle idi. O kadar ki 19. yüzyıl sonlarında, 1883'te, Kamenets'e giden Kuşneryan adlı bir Ermeni dönüşünde yazdığı gezi izlenimlerinde Kamenets-Podolsk Ermenilerini bu yüzden kınamış ve "Bunlar kendi ince ve nazik dillerini, yurtlarını talan eden ve yıkan Tatarların kaba dili ile değiştirmişlerdir" demekten kendini alamamıştır. Ancak, Kuşneryan'ın bu ifadesinden, onun, Kamenets-Podolsk Ermenilerinin Türkçesini Moğolların dili ile karıştırdığı anlaşılıyor.

Anadilleri olan Ermeniceyi kendi arzuları ile bırakıp Kıpçak Türkçesi (Eski Tatarca) ile konuşup yazan bu Ermenilerden Ermeni yazısı ile fakat Türkçe pek çok yazma eser ve belge kalmıştır. Bunlardan bir kısmı, Ukrayna Devlet Arşivi'nde bulunan ve 1559-1664 yıllarına ait olan Kamenets-Podolsk cemaati belgeleri, 1944 yılındaki Alman çekilmesi sırasında yanıp kül olmuşsa da bugün Viyana'da Mehitarist Kitaplığında, Viyana Millî Kütüphanesinde, Venedik Mehitarist Kitaplığında, Paris'te Millî Kütüphane'de, Breslav, Lvov ve Krakov şehirlerinde daha birçok yazma bulunmaktadır. Bu yazmaların çoğu, dinî eserler, vaaz ve dualar, Ermeni Cemaati mahkeme kararları, evlilik kayıtları ve noter senetleri gibi eser ve belgelerle tarih ve vekayinamelerdir. Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları arasında bir Kıpçak Türkçesi grameri ile Ermenice-Kıpçakça-Fransızca bir sözlük de bulunmaktadır.

Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları Batılı türkologların dikkatini çekmiş ve Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Omelyan Pritsak, Edward Tryjarski ve Schütz gibi birçok türkolog Ermeni Kıpçakçası üzerine önemli araştırmalar yayımlamışlardır. Bunlardan Tryjarski birçok yazma ve belge yayımlamış olduğu gibi Ermeni Kıpçakçasının mükemmel bir sözlüğünü de hazırlamıştır: *Dictionaire Armeno-Kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises,* I-IV, Warszawa 1968-1970. Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran türkologlardan biri de E. Schütz'dür.

Bu yazımızda, 1968'de Schütz tarafından yayımlanan çok önemli Ermeni Kıpçakçası bir vekayinameden, ünlü "Kamenets Vekayinamesi"nden bir örnek sunacağız. "Kamenets Vekayinamesi" Kamenets-Podolsk'ta meydana gelen olayları 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar günü gününe kaydeden bir vekayinamedir ve Kamenets papaz ailesinin dededen toruna ortaklaşa vücuda getirdikleri bir eserdir. Vekayiname aslında 15/25 Ekim 1560 tarihinden başlamakta ise de müellif kronolojik sırayı bozarak arada 1430'ların olaylarından da söz eder. Kamenets Vekayinamesi'nin iki yazma nüshası vardır: 1- Paris, 2- Venedik. Paris nüshası (Bibliotheque Nationale, Ermeni Yazmaları, No: 194) eksik olup Jean Deny tarafından yayımlanmıştır: *L'arménocoman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613),* Wiesbaden 1957. Eserin Schütz tarafından yayımlanan Venedik nüshası (Mehitarist Kitaplığı, No: 1700) ise tamdır. Kamenets Vekayinamesinin 1430-1610 yıllarını kapsayan kısmı Ermenice, 1611-1624 yıllarını içine alan kısım Kıpçak Türkçesi, 1648-1652 yılları olaylarından söz eden kısmı ise yine Ermenicedir. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış kısım yazmanın 74-160 sayfaları arasında olup 86 sayfa hacmindedir. Kamenets Vekayinamesi'nin Türkçe kısmının müellifi Kamenets papaz ailesinden Ak-

sent (Auxent) Der Krikoroğlu'dur. Bu şahıs, 1613'te Türkiye'ye gelen Adam Gorski elçilik heyetine mütercim olarak katılmıştır; 1620-1621 Türk-Leh savaşlarının (Çuçora ve Hotin) da görgü tanığıdır.

Ermeni Kıpçakçasından başka bir de Ermeni Türkçesi ve onunla meydana getirilmiş bir edebiyat vardır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermeni şair ve edebiyatçıları kendi yazıları ile fakat Türkçe ve Azeri lehçesinde eserler vermişlerdir. Ermeni yazısı ile Türkçe eserler şöyle tasnif edilebilir: 1- Ermeni âşıklarının (Ermeni söyleyişi ile *aşug)* eserleri, 2- Yazılı edebiyat ürünleri, 3- Çeviriler, 4- Gazete ve dergiler, 5- Mezar kitabeleri.

Ermeni *aşug*'ları İran, Türkiye ve Gürcistan olmak üzere üç ayrı ekole mensupturlar. İran ekolüne mensup olanlar Ermenice, Farsça ve Azeri Türkçesi ile, Gürcü ve Kafkas ekolüne mensup olanlar Ermenice, Gürcüce ve Azeri Türkçesi ile, Türk ekolüne mensup olanlar da Türkçe söylemişlerdir.

Bazı Ermeni yazar ve şairleri de manzum ve mensur yazılı edebiyat ürünleri bırakmışlardır. Bunlar içinde en önemlisi 17. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan Ünlü Eremiya Çelebi Kömürciyan'dır (1648-1704). Ermeni edebiyatında 17. yüzyılın en büyük siması sayılan Kömürciyan Ermenice ve Türkçe pek çok eserin müellifidir. Kömürciyan tarih, coğrafya ve takvimler konusunda eserler vermiş, Ermeniceye ve Türkçeye çeviriler yapmıştır. Ermenice yazdığı *İstanbul Tarihi* ile *Yangınlar Tarihi* Türkçeye de çevirilmiş ve yayımlanmıştır (birincisi H. D. Andreasyan tarafından 1952'de).

Kömürciyan'ın *Hikâye-i Paris ve Vena* (manzum), *Kitap Hikâye-i Cihangir İskender Zürlkarneyn* (manzum), *Ermeni Tarihi, Ahd-i Cedid* gibi Türkçe çeviri eserlerinden başka orijinal Türkçe telif eserleri de vardır. Bunlar arasında en önemlisi 1000 küsur mısradan oluşan *Yahudi Gelini* adlı manzum aşk hikâyesidir. Dörtlüklerle yazılmış olan bu eser 21 bölüme ayrılmıştır. Her bölümün başında Ermenice kısa bir özet vardır.

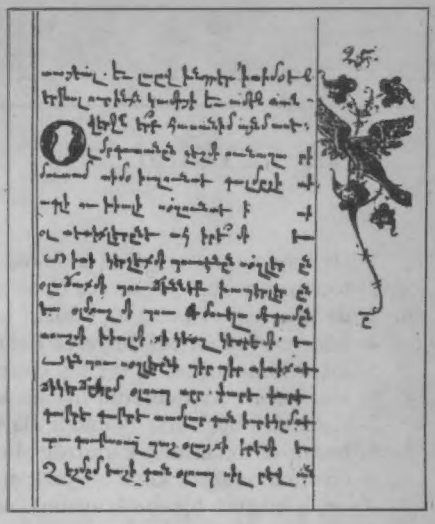

Avedis K. Sanjian ve Andreas Tietze tarafından 1981'de Budapeşte'de yayınlanan "Yahudi Gelini" yazmasının ilk sayfası (üstte), 25. sayfası (yanda).

Biri tam biri eksik iki yazma nüshası olan bu manzum eserin New York nüshası (New York Public Library, Spencer Collection, Armenian Manuscripts No: 5) Kaliforniya Üniversitesi profesörlerinden Avedis Sanjian ile Viyana Üniversitesi profesörlerinden ünlü türkolog Andreas Tietze tarafından yayınlanmıştır: *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"*, edited by Avedis K. Sanjian and Andreas Tietze, Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. Kitap Kömürciyan'ın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgiler veren bir girişten sonra, "Yahudi Gelini"nin yazı çevrimi ile metnini ve İngilizce çevirisini, gramer ve sözlüğünü ihtiva etmektedir. Bu kitaptan aldığımız bir parçayı, fotokopisi ve yazı çevrimi ile birlikte okuyucularımıza sunuyoruz.

Tanzimat döneminden başlayarak İstanbul'da Ermeni yazısı ile Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlardan başlıcaları *Ahabir-i Konstantiniyye* (1855), *Ararad* (1869-1871), *Ceride-i Havadis* (1840), *Manzume-i Efkâr* (1866-1896), *Mecmua-i Havadis* (1852-1869), *Okkabaz* (1908), *Ruzname-i Muasır* (1876), *Takvim-i Vekayi* (1840-1841; aynı addaki resmî gazetenin Ermeni harfleriyle Türkçe edisyonu), *Terciman-i Efkâr* (1878—1884), *Zohal* (1855-1857), vb.

Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlar bugün de devam etmektedir●

Yazı çevrimi (Sanjian-Tietze yayınından):

Ol Mrkadanın çeşmi u nazari s. 25
Mudam Dimo yüzunde kalmışidi
Akli u hiyali sözunde idi
Ol dediklerına ah ire mi ya[1]
Didi gerçek mi bu senin sözlerın
Olacak mi bu cennet haberlerın
Ya olmuş mi bu cemuela[2] mekamın
Duşmi hiyalmi ki gyoz gyore mi ya

Sen bu sözlerını bir bir didikde
Cigercıgım olubdır pare pare
Katre katre damlar kan yüregımde
Bu kutsuz baş ola ki ire mi ya[3]

Çeşmım yaşi kan olub sil revan[4]
(Bu dunya heram u nimetile nan s. 26
Cismile canımi iderem kurban
Ol dini Masihe ruh ire mi ya)

Notlar:
[1]Şair bu mısrada kelime oyunu yapıyor. Kendi adı *Eremiya* ile Türkçe *ire mi ya* (ere mi ya) arasında tevriye vardır.
[2]Bu kelime bir müstensih yanlışı olmalıdır. Tietze bunun *cennet-i âlâ*'dan bozma olabileceğini düşünüyor. Ancak, böyle de olsa bu mısrada vezin bozuktur (bir hece fazla). Fotokopide kelimenin ilk hecesi karalanmışa benziyor. İlk hece sayılmazsa geriye *muela* kalır ki bu da *muallâ*'dan bozma olabilir.
[3]Tevriye
[4]Vezin bozuk (bir hece eksik). *Sil-i revan* (seyli revan) olursa vezin de ifade de düzelir.

Araştırmacı Turgut Kut, 26-30 Eylül 1983'te toplanan V. Millî Türkoloji Kongresi'ne "Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" konusunda bir bildiri sunmuş ve sonradan bu bildirinin iki bölümünü ayrı makaleler halinde yayımlamıştır:
- "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları, Türk Folkloru, *Sayı 53 (Aralık 1983), s. 5-6*
- "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları," Halk Kültürü, *Sayı 1 (1984), s. 69-79.*

YAZI ÇEVRİMİ

s.142

1- Da hayda ki uruy-edi ol kula-bla toptan haysi
k top- 2- topnung atı bal-yemaz edi (*iptal edilmiş:* da haçan hay-
n ulu- 3- da uruy-edi ol kula) na 5 lokot uzunluh-
-uçun 4- una yerni xazar-edi da yerga teran 2-3
5- lokot kirar-edi na ol yer taş kibik bolur-edi alay ki
6- biçalı bla hazalmas-edih hıshası ki ol ulu
7- toplardan heç zarar bolmadı alayce alarnıng
8- budur dinsizlarning k'unuzun şturmovat
9- etkanlarindan ol kunu zevşistkim neçik toptan
10- alay hılıçtan heseb-bla bizimkilarindan uştu
11- 28 adam barı yohu bla.
12- evet alardan tas boldu hesebsiz haysi ki
13- yaniçeri tuştu 1400 yana spahisi 3000
14- artılı eksik (*sayfa kenarında:* Doytegoy multanlını
surdular ilgari ştrumga yayov haysi ki aşıra bek
hırıldı neça kyez 5-6000) doytegoy neça 1000 yaralı içlarina
15- boldu. haysi yaralılarnı alıp elt(t)ilar da
16- olularni haysi ki belgili-edi alıp alayce etti-
17- lar a haysin okop içina salıp da topralı bla
18- yaptılar da haysin suvga saldılar da hal-
19- ganın platsta haldırdılar da bu turlu din-
20- siz duşman nye potişnye platstan odıydit etti-
21- lar aşıra smutnye evet snats ki biy tengri
22- kendi tovuy-edi dinsizlarni ki bu-hadar 4 ker-
23- at 100.000 adam bla da 300 top bla nemiçka da

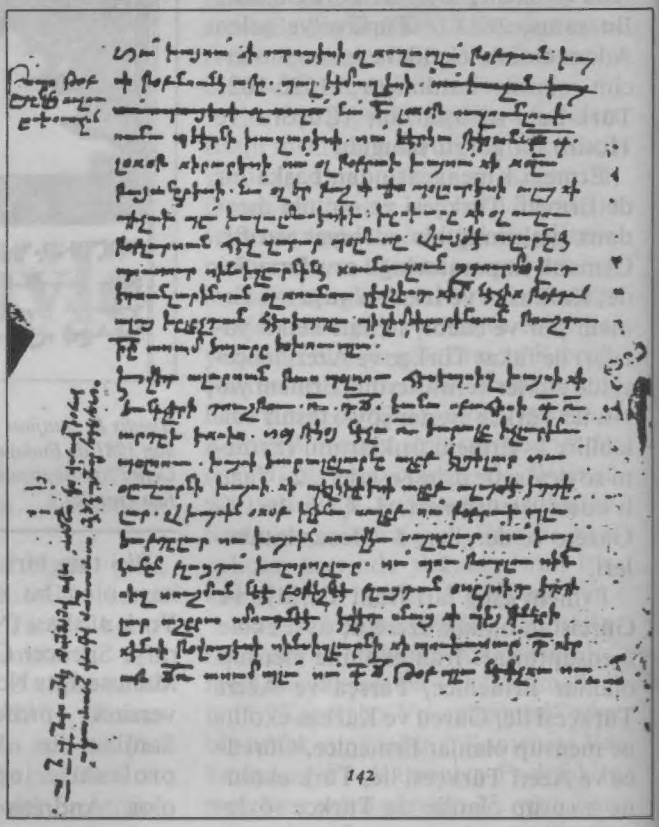

YAZI ÇEVRİMİ

s. 143

1- hazahka nema etalmadi yoh-esa har kyez t'ovuldu
2- evet nemiç obozu ne ki bar-edi kim-esaning huvatı-bla
3- trıvat etip da harşı turmas-edi tek naprud
4- biy tengrining da anda bolgan zaporoskiy hazalınıng
5- haysi ki obozda bar-edi zera har tengrining kunu ol hazah-
6- lar çolo stavit etip harşı turup zvıts-
7- ençit etiy-edilar duşmanni da bermaslar-edi tas bolmaga
8- zera hayda ki hazalı bolmasa-edi na tengri bilir nemiçning
9- songusu ne turlu bolur-edi 3-4 k'unga deg
10- preto dinsiz turk bilip ki hazalı potejnıydır anıng-uçun barı
11- ulu navalasın da potengasın hazalı usna aylandir-
12- iy-edi aytıp ki hazahnı dostat etsam nemiç-bla manga aşıra
13- holaydır evet tengri kendin ol kunga yetgızmadı.

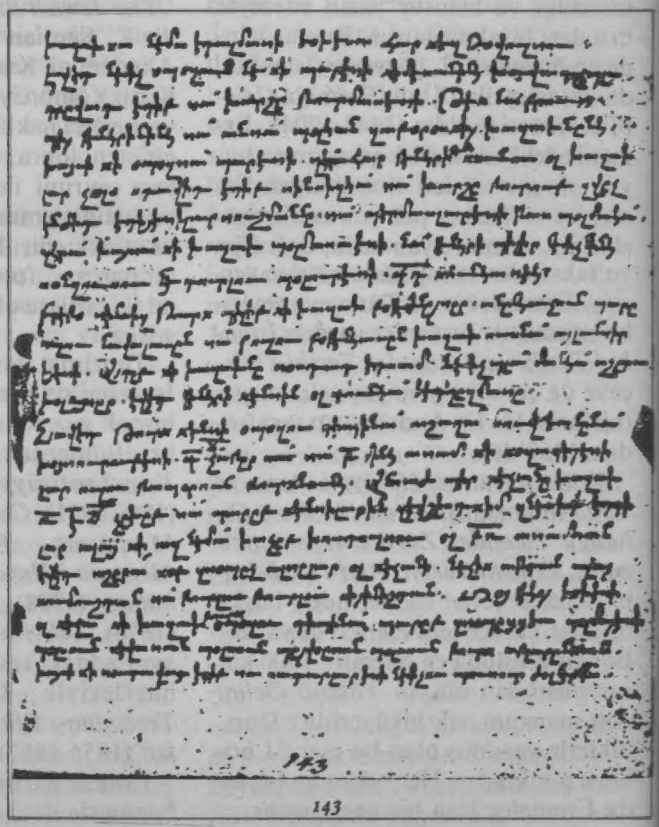

ÇEVİRİSİ

(1) Kazaklara hiçbir şey yapamadılar, tersine, her kere(sinde) yenilgiye uğradılar. Leh ordusu, bu haliyle, (düşmana) karşı koyamaz ve tutunamazdı. Ancak ve ancak, Rabb(imiz) Tanrının ve karargâhtaki Zaporozie Kazaklarının gücü ile (bunu yapabildiler). Çünkü, bu Kazaklar her Allah'ın günü düşmanla karşılaşıyor, onları savaşa zorluyor ve yenilgiye uğratıyorlardı ve böylece (düşmanın Lehlileri) yok etmesine imkân vermiyorlardı; (8) çünkü, eğer Kazaklar olmasaydı, 3-4 gün içinde Lehlilerin sonu ne olurdu, Tanrı bilir. (10) Dinsiz Türkler, Kazakların kuvvetli olduğunu bildiklerinden, ordularının büyük bir kısmını ve muazzam güçlerini Kazakların üzerine çevirmişlerdi. Diyorlardı ki "Eğer Kazaklarla başa çıkarsak, Lehlileri kolayca hallederiz". Fakat Tanrı kendilerine o günü göstermedi (*harf.* kendilerini o güne eriştirmedi).

TÜRKÇE YAZILAR

ÇEVİRİSİ

s. 142

Türk toplarının
büyüklüğü hakkında

(1) Ve o toptan (bir) gülle attıkları zaman -ki o topun adı "balyemez" idi- (iptal edilmiş: ve o gülle ne zaman nereye düşse) yeri 5 kulaç uzunluğunda kazıyordu ve yere 2-3 kulaç derinlemesine giriyordu ve o yer taş gibi oluyordu, öyle ki (6) kılıçla (bile) kazamıyorduk. Kısacası, o büyük toplardan (bize) hiç zarar olmadı. Böylece, onların (8) yani dinsizlerin bütün gün (*harf.* gündüzün) yaptıkları hücumlardan, gerek top atışından gerekse kılıçla (ölenleri) hesaba katmak suretiyle, o günü bizimkilerden topu-topu (*harf.* varı-yoğu) 28 kişi öldü (*harf.* düştü).

(12) Fakat onlardan hesapsız (sayıda adam) telef oldu, öyle ki 1400 yeniçeri, sipahileri(nden) de aşağı-yukarı (*harf.* az veya çok) 3000 (kişi) öldü. (Sayfa kenarında: bundan başka, Moldavyalıları yaya olarak hücum etmeleri için ileri sürmüşlerdi ki bunlar da pek çok, birkaç kere 5-6000, zayiat verdiler). Bundan başka, içlerinden 1000'lerce (kişi de) yaralandı. (15) Yaralıları alıp götürdüler ve (16) bilinen ölüleri de aynı şekilde alıp götürdüler. (17) (Ölülerin) bazısını hendek içine koyup (üstlerini) toprakla (18) örttüler ve bazısını da nehire attılar; kalanları da savaş alanında bıraktılar. Ve böylece dinsiz düşman(lar) savaş alanından (pek de) neşeli ayrılmadılar (*harf.* gayrimemnun olarak ayrıldılar), canları ziyadesiyle sıkkın olarak ayrıldılar. Gerçekten, (bu) dinsizleri yenilgiye uğratan Rabb(imiz) Tanrı'nın kendisiydi (sanki), öyle ki (bunlar) 4 kere 100.000 kişi ve 300 topla (bile) ne Lehlilere ne de

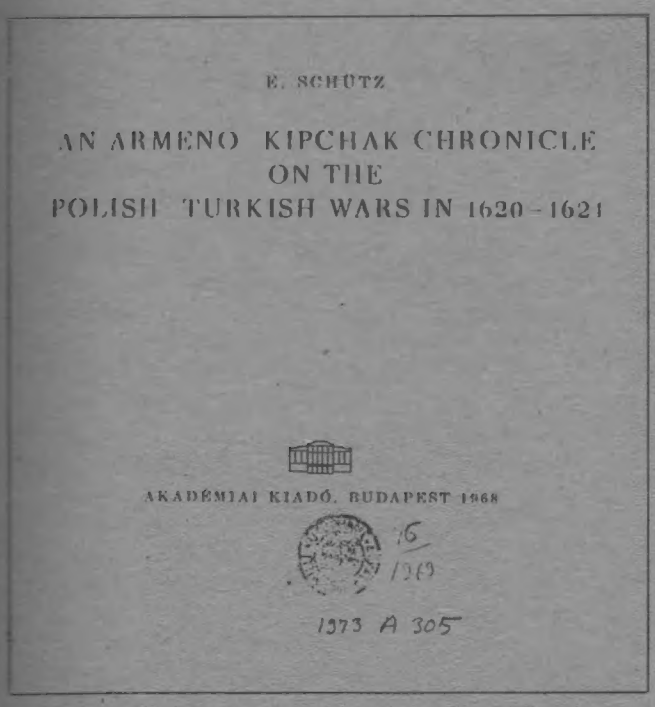
E. SCHÜTZ

AN ARMENO KIPCHAK CHRONICLE
ON THE
POLISH TURKISH WARS IN 1620-1621

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1968

1973 A 305

Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran türkolog E.Schütz tarafından 1968 yılında Budapeşte'de yayınlanan ve içinden birbuçuk sayfalık bir örnek sunduğumuz, 1620-21'deki Leh-Türk Savaşları Üzerine Ermeni Kıpçakçası ile bir Vekayiname'*nin takdim sayfası.*

BÜYÜK HARF	KÜÇÜK HARF: Normal	KÜÇÜK HARF: Şegaker (1860'tan beri)	KÜÇÜK HARF: Nodr	Harfin adı	Yazı çevrimi
Ա	ա	ա	ـ	ip	a
Բ	բ	բ	բ	pen	p
Գ	գ	գ	գ	kim	k
Դ	դ	դ	դ	ta	t
Ե	ե	ե	ե	yeth	y,(e)
Զ	զ	զ	ձ	za	z
Է	է	է	է	e	e
Ը	ը	ը	ը	ıt	ı
Թ	թ	թ	ը	to	t
Ժ	ժ	ժ	ժ	je	j
Ի	ի	ի	ի	ene	i
Լ	լ	լ	լ	lun	l
Խ	խ	խ	խ	khe	h (kh)
Ծ	ծ	ծ	ձ	dza	dz
Կ	կ	կ	կ	gen	g
Հ	հ	հ	հ	ho	h
Ձ	ձ	ձ	ձ	tza	ts
Ղ	ղ	ղ	ղ	ghod	(ğ)
Ճ	ճ	ճ	ճ	ce	c
Մ	մ	մ	մ	men	m
Յ	յ	յ	յ	he	h,y
Ն	ն	ն	ղ	nu	n
Շ	շ	շ	շ	şa	ş
Ո	ո	ո	ո	vo	v,o
Չ	չ	չ	չ	tça	ç
Պ	պ	պ	պ	be	b
Ջ	ջ	ջ	ջ	çe	ç
Ռ	ռ	ռ	ռ	ra	r
Ս	ս	ս	ս	se	s
Վ	վ	վ	վ	vev	v
Տ	տ	տ	տ	dun	d
Ր	ր	ր	ր	re	r
Ց	ց	ց	ց	tso	ts
Ւ	ւ	ւ	ւ	hun	v
Փ	փ	փ	փ	pur	p
Ք	ք	ք	ք	ke	k
Օ	օ	օ	օ	o	o
Ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	fe	f

Ermeni alfabesi, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinden aşağı-yukarı iki yüzyıl sonra, 5. yüzyıl başlarında piskopos Mesrop (Maştotz) tarafından icadedilmiştir. Mesrop model olarak Grek alfabesini almış, fakat buna Pehlevi alfabesinden de birçok harf katmıştır. Mesrop ayrıca harflerin adlarını ve sırasını da değiştirmiştir.

Ermeni alfabesi 38 harften oluşur ve Grek alfabesi gibi soldan sağa yazılır. Küçük harflerin normal, Şegaker (1860'tan beri) ve Nodr olmak üzere üç farklı türü vardır.

FRANZ BABINGER

II. Mehmed'in Fatih Olmazdan Önceki İlk Padişahlığı:

II. Murad'ın Tahtı Terkedişi ve Yeniden Cülûsu

Varna'dan Edirne'ye dönen II. Murad, ilk olarak enişte si Karaca Bey'i defnederek yerine Arnavut Üzgür'ü Anadolu valisi tayin etti. Varna savaşında kral Wladislaw'ın kafasını keserek savaşın kaderini değiştiren Koca Hıdır'ı Rumeli topraklarında geniş arazilerle ödüllendirdi. Wladislaw'ın kesik başını da bal dolu bir muhafaza içinde Bursa kadısına yolladı. Bursalılar da bu değerli hediyeyi şehir kapısının önünde toplanarak sevinçle karşıladılar. Kesik kafayı Nilüfer Çayında ihtimamla yıkadıktan sonra bir mızrağın ucuna geçirerek zafer şenlikleriyle eski başşehrin caddelerinde dolaştırdılar. Bu olayların hepsi Kasım ayının son haftasında gerçekleşmişti.

[1444] Kasım ayında veya en geç Aralık başlangıcında henüz 40 yaşında iken II. Murad, ardındaki sebebi halen bilmece niteliği taşıyan bir teşebbüste bulunarak oğlu Mehmed Çelebi yararına tahttan çekildiğini bildirdi. Başta vezir-i âzam Halil Paşa olmak üzere tüm vezirlerinin kararını değiştirmesi için ricaları fayda sağlamadı. Kendisine bağlı adamlarıyla beraber, ki içlerinde İshâk Paşa ve sultanın başsâkisi Hamza Bey de bulunmaktaydı, Anadolu'ya geçti. Çok sevdiği Aydın ve Saruhan'ın bulunduğu Menteşe yöresine Manisa şehrine yerleşti.

Yeni sultan, Halil Paşa'ya yeniden birinci vezirlik, Molla Hüsrev'e de kazaskerlik görevlerini verdi. Her ne kadar Venedik kaynakları yıllar boyu "Avrupa Sultanı', "Asya Sultanı" ifadelerini kullanmış ve bunu ifade ederken de II. Mehmed ile babasını kastetmişlerse de, şüphesiz, II. Murad'ın feragatiyle beraber imparatorluğun yegâne hükümranlık hakkı henüz daha 13 yaşında olan II. Mehmed'e geçmiş; II. Murad bütün egemenlik haklarından sıyrılmıştır. II. Murad'ın yaptığı âni taht değişikliğindeki güdülerinin izlenmesi boşunadır. Bazı tarihçilerin yazdığı gibi, ne yalnızlığa duyulan istek ne de dünya işleriyle uğraşmanın bıkkınlığı tahttan feragatine neden olmuş sayılabilir. İmparatorluk içinde II. Murad'ın iktidarına karşı başkaldırma belki sebep olarak gösterilebilir. İmparatorluğun yüce makamlarındaki eski Türk kökenliler ile devşirmeler arasındaki mevki ve rütbe çekişmeleri de bu başkaldırma ve direnmelerin esasını teşkil etmiş olabilir. Delikanlı Mehmed Çelebi'nin bu güçlerin üstesinden gelmesi mümkün görünmüyordu. Öte yandan büyük veziri Halil Paşa'ya devlet idaresinde duyduğu sarsılmaz güveni, onu böylesine bir taht değişikliğinde bulunmaya yöneltmiş olabilir.

II. Murad, tahttan feragatle Anadolu topraklarına ayak bastıktan sonra Manisa'ya yola çıkmazdan önce Bursa'da birkaç gün konakladı. Bu şehir onun kalbinde özel bir yere sahipti. Burada ataları, kardeşleri ve çocukları her biri ayrı güzellikte inşa edilmiş son istirahat yerlerinde yatmaktaydılar. Kendisi de bu güzel şehre bir anı olarak şahane güzellikte inşa ettirdiği bir cami armağan etmişti. O da buraya gömülmek istiyordu. Hicri 848'de (Nisan 1444 ile 1445 tarihleri arasında) II. Murad adına, Bursa'da Akça veya Asper diye anılan gümüş paralar, anlaşılır bir sebep olmadan basılmış ve tedavüle çıkarılmıştır. Fakat yine aynı tarihi taşıya ve genç sultanın en geç 1445 yılı ba larına kadar hazır edilmelerini emre tiği diğer gümüş ve bakır paralar d mevcuttur. Zamanın darphanele Edirne'de, Ayazoluk'ta (Epheso Haglios Theologos), Amasya'da Bursa'da ve Serez'de bulunmaktayd Cuma namazı hutbesi genç sultan adına okunuyordu. Para bastırma (sikke vb.) ve hutbe okutmak, İslâm hükümdarların hükümranlıkların simgesidir. 1445 yılı Ocak ayı başla rında doğuda ve güneyde hükümra lık süren İslâm emirlerine yazıla debdebeli mektupların metinleri b yük bölümüyle aynı içerikteydi. Gö derilen bu mektupları alan hüküm darlar da genç sultanın iktidara ge şini kutlayarak iyi komşuluk teme nisinde bulundular.

Osmanlı tahtında yapılan bu be lenilmeyen taht değişikliği dışard

Karşı sayfada: II. Mehmed'in, onunla aynı devirde yaşamış nakkaş Sinan'a atfedilen bir minyatürü (aslı Topkapı Sarayı Müzesinde); üstte: Fatih Camiinde (tamamlanışı 1471), avluya bakan pencerelerden birinin üstünü süsleyen, "Bismillâhirrahmanirrahim" yazılı çini pano.

Hıristiyan âlemi tarafında duyulunca, bir zamanlar birbirlerine bazı belgelerle bağlanmış olanları aralarındaki eski hesapları görüşmek üzere tekrar sahneye çıkardı. Haçlı ordusunun Varna'da uğradığı yenilginin beraberinde getirdiği yılgınlık, Hıristiyan âleminin ruhunu ve azmini felce uğratmış, bunun sonucu olarak aralarında yeniden kutulacak yeni ilişkilere istek yaratılamamıştı. 1445 yılına varana dek birçok yerde uğranılan şanssızlığın gerçekliğine ve herşeyden öte genç Macar kralının ölümüne inanılmak istenmemiş, genç kral efsanelere sokularak yeni dünyaya göçmen olarak gitmek üzere İspanya'ya gönderilmişti. Venedik, Batılı ülkeler içinde Osmanlı ülkesinde taht değişikliğinin hesabını en iyi şekilde yapıp, genç sultanla acele tarafından uyuşmanın yollarını aramaya koyuldu. 1445 yılı Mart ortalarında Signorya, Papa'nın yakınmalarına cevap vermek zorunda kalır. Tabii ki ilk suçlama, Murad'ın Anadolu'dan Rumeli kıyılarına Venedik kadırgaları ile geçtiğine dair idi. Venedik, bu suçlamaya durumun hiç de öyle olmadığını, Venedik'in Türklere meydana okuduğu ve onlarla Negroponte (Euboea: Eğriboz adası) ve Arnavutluk'taki Venedik kolonilerini tehlikeye atarak mücadelelerinde kararlı tutumlarından vazgeçmeyerek, düşünülemeyecek fedakârlıklarda bulundukları cevabını vermiştir. Bundan birkaç hafta sonra 4 Nisan 1445'te Cenova ve müttefikleri, aralarındaki ilişkilerini yeniden düzenlemek maksadıyla Türklerle bir barış anlaşması hazırlamışlar, bu durum karşısında Venedik de Türklerle ister istemez barış yapmak zorunda kalmıştı. 26 Nisan tarihinde Venedik senatosu, Papa'nın gayreti ve yemin verdirmesiyle bir araya toplattığı birleşik Hıristiyan donanmasına katılan Venedik gemilerinin Hıristiyanlığın itibarının sarsılmaması için Ege denizinde bulundurulmasını kararlaştırdı. Fakat Osmanlıların Eğriboz'a ve Yunanistan'daki diğer Venedik yerleşim yerlerine engel tanımaz saldırıları ve en nihayet diğer Hıristiyan ülkelerinin Osmanlılarla yaptıkları barış anlaşmalarının sonucunda Venedik de barış teklifinde bulunmaya mecbur oldu. Barış anlaşması önerisi Venedik senatosunda yapılan oylama sonucu 91 kabul, 2 karşı, 2 çekimser oyla kabul edildi.

11 Mayıs 1445'de Venedik amirali Alvise Loredano'ya barış görüşmelerinin tamamlanmasına kadar denizlerde sultanın gemilerden uzak durması talimatı verildi. Senato, Venedik'in Bizans sarayındaki temsilcisi Andrea Foscolo'nun görüşleri doğrultusunda "Avrupa Sultanı"na uygun birini göndererek, Venedik'in Osmanlı topraklarındaki ticaret serbestliği için yeni bir verginin saptanması ve 4 Eylül 1430'da Edirne'de genç sultanın babası ile Silvestro Morasini arasında yapılan barış görüşmelerinin mümkünse haraç vermeden yenilenmesinin sağlanması, yenilenen barış anlaşmasının Mehmed Çelebi tarafından Asya'da bulunan babasına tasdik ettirilmesi için istekte bulunmasına karar verdi. Son olarak belirtilen talepten de anlaşılacağı gibi, politikasında daima dikkatli ve akıllı bir yol izleyen Venedik, tahttan feragat eden eski sultanı daima hesaba katmış, bu nedenle onu yeri geldikçe "Asya Sultanı" diye anmıştır.

Alınan bu karar doğrultusunda Andrea Foscolo, güvendiği birini, zengin bir Galatalı tüccar olan Aldovrandino de Giusti (Zusti)'yi Edirne'ye genç sultanın sarayına göndermiştir. 23 Şubat 1446'da burada imzalanan barış anlaşmasının Yunanca bir nüshası II. Mehmed'in ilk hükümdarlığı zamanına ait biricik belge olarak Venedik devlet arşivinde bulunmaktadır. Anlaşmanın metni 1430 Güzünde II. Murad ile Venedik arasında yapılan anlaşmanın aynıdır.

II. Mehmed, muhtemelen tecrübeli ve akıllı danışmanının katkılarıyla Batılı ülkelerle yararlı anlaşmalar yaparken, babası II. Murad'ın yerleştiği şehirde 1446 yılının ilk aylarında meydana gelen olayları Ciriaco Pizzicolli'nin dostlarına yolladığı mektuplardan öğreniyoruz. Siklat adalarını ve Girid'i gezen bu yorulmaz seyyah, 1446 Ocağında orada bulunduğunu kesin olarak tesbit ettiğimiz Anadolu kıyılarına ayak basar.

13 Mart günü dük Dorino Gattilusi'nin misafiri olarak Lesbos (Midilli) adasına gelen Ciriaco, buradan arkadaşı Giustiniani'ye yazdığı bir mektupla bulunduğu adada herhangi bir Türk saldırısının beklenilmediğini bildirir. Daha sonra başlangıçtaki İstanbu'a gitme isteğini değiştirerek Manisa'ya yollanır. 7 Nisan 1446'da İzmir yakınlarındaki Foça'ya eski arkadaşı Francesko Draperio'nun şap ocaklarına sahip olduğu yere gelir ve bu şahsın yardımıyla II. Murad'dan daha önce sözünü ettiğimiz serbest seyahat beratını elde eder. 9 Nisan günü arkadaşı Draperio ile Manisa'ya Murad'dan beratını almaya gelir. 17 Nisan 1446 günü, II. Murad, bu gelenleri sarayında karşılar. Hemen üç gün sonra Ciriaco, A. Giustiniani'ye yazdığı bir mektupla huzura kabulün arz odasında (taht odası) değil de, Murad'ın özel selâmlığında yapıldığını anlatır.

Yaklaşık üç hafta sonra, 5 Mayıs 1446'da II. Murad dinlendiği Manisa şehrinden ayrılarak yanında 4000 savaşçı ile Avrupa topraklarına hareket eder. Bunun böyle olduğunu bir kez daha Pizzicolli'nin 11 Mayıs'ta Foça'dan Giustiniani'ye yazdığı mektuptan öğreniyoruz. Bu mektubunda Pizzicolli, ayrıca II. Murad'ın Meh-

met Çelebi tarafından âcilen çağırıldığını da belirtmektedir.

Gerçekte II. Murad'ın Edirne'ye çağırılması, Pizzicolli'nin de gerçeğe biraz olsun yaklaşabildiği gibi, Halil Paşa'nın ısrarı üzerine gerçekleştirilmiştir. II. Mehmed'in imparatorluğun idari mevkilerine tekrar bir zamanlar görev yapmış tecrübeli idarecileri çağırması üzerine Halil Paşa, II. Murad'ın Edirne'ye davet edilmesini ısrarla istemiş ve bunu gerçekleştirmiştir. İlginç olan o ki, Pizzicolli, Draperio ile birlikte Sultana Trakya'ya dönüşünde üç gün boyunca refakat etmiş, Bergama'dan yola çıkan Murad, Ayezmed üzerinden Bursa'ya yönelmiş, bu ikisi buradan ayrılarak Foça'ya dönmüşlerdir. Mektupta yazıldığına göre daha sonra II. Murad, sultan yolu diye adlandırılan yolu takip ederek Avrupa yakasına geçmiş.

II. Mehmed'in esiri olarak yıllarca Edirne sarayında bulunan ve olaylarda güvenilir bir adam olan *Historia turchesca* [Türk Tarihi] adlı kitabın yazarı Vicerzalı Gian Maria degli Angiolelli (1451-1525)'nin bu konuyla ilgili olarak verdiği bilgiye göre II. Mehmed İstanbul'a saldırmak istemiş, fakat vezirleri bu görüşe karşı çıkmışlar, bunun üzerine II. Murad Edirne'ye davet edilmiş. Genç sultanın babasının Edirne'ye bu âni ziyareti, Osmanlı kronikçilerince tutarsız tarihler verilerek ve darmadağınık bir şekilde, ayrıca gayet romantik olarak aktarılmaktadır. Bu aktarış usulü Bizanslı vakanüvisleri de,özellikle Khalkokondyles'i etkilemiş olsa gerek; sadece onun anlatımında rollerin yeri değiştirilmiş. Khalkokondyles'e göre, Halil Paşa, II. Murad'ın Edirne'ye geleceği gün II. Mehmed'i ava göndermiş ve aynı gün Edirne'ye gelen II. Murad, oğlunun avda oluşundan yararlanarak yeniçerilerin yardımı ile tahtı yeniden ele geçirmiş. Akşam Mehmed avdan dönene kadar herşey çoktan değişmiş bile. Gerçekte ise olaylar bu kadar dramatik değildir. Çünkü Trakya'ya dönüş yolculuğunda Murad hiç de acele etmemiş, bilâkis Bursa'da günlerce kalarak kendi ismine yaptırdığı ve ortaçağın en güzide yapılarından biri sayılabilecek, muhtemelen o yıllarda yapımı tamamlanmış olan (850 Hicri: Nisan 1146- Mart 1447) Muradiye camiini ziyaret etmiştir.

II. Murad'ın âni olarak Edirne'ye çağırılışının esasında ileri sürülen diğer sebeplerden çok daha göze batıcı bir olay yatmaktadır. 1 Ağustos 1446'da, II. Murad Bursa'da kazasker Molla Hüsrev'i ziyareti esnasında vasiyetnamesini hazırlatır. 325 cm. uzunluğunda, 22 cm. genişliğinde ve 63 satırdan oluşan bu Arapça vasiyetname bir tesadüf eseri olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu vasiyetname 1931 yılı ilkbaharında hepsi değerli evrak niteliği taşıyan 68 çuval dolusu eski kâğıtla birlikte Bulgaristan'a satılmış, sonra geri getirilen 53 çuvaldan birinin içinde bulunmuştur. Burada yeri gelmişken şunu hemen belirtelim: 15. yüzyıla gelene kadar kötü arşivciliğin ve özen gösterilmemenin sonucu bu tip belgelerin bilime kazandırılması büyük zorluklarla başarılabilmiştir. Zamanın her üç vezirinin de isim verilerek şahit olarak gösterildiği (Halil Paşa, Saruca Paşa ve İshâk Paşa) bu vasiyetnamede şöyle denilmektedir:

> "Öldüğüm zaman cenazem oğlum Alâeddin'in mezarına 3-4 arşın [yaklaşık 0,68 metre] mesafeye defnedilsin. Büyük hükümdarlarınki gibi ihtişamlı türbe yaptırılmasın. Cesedim doğrudan doğruya toprağa gömülsün. Üzerime Tanrı'nın rahmeti yağsın. Sadece mezarımın etrafında dört duvar çevrilip üstünü örttürün ki, mezarımın başında Kuran okuyacakların sığınacakları bir yer bulunsun. Yanıma çocuklarımdan ve akrabalarımdan hiç kimseyi gömmeyiniz. Mezarımın yapılması için 5000 altın tahsis ediyorum. Şayet Bursa'da vefat etmezsem, cenazem oraya götürülsün. Bir perşembe günü Bursa'ya vâsıl edilsin ve cuma günü defnedilsin."

Bu vasiyetnamede kullanılan sözcükler, bütün diğer ileri sürülen delillerden çok daha anlamlı bir şekilde II. Murad'ın gönlünün içini görmemize yardımcı olmaktadır. Ömrü çok hazin bir şekilde son bulan biricik sevgili oğlu Alâeddin Alî'nin yanına gömülmek isteyen Murad, başka hiçbir evlâdının veya yakınının yanına gömülmesini istememektedir. Vasiyetnamede bu üç vezirin şahit olarak isimlerinin geçmesi ve ayrıca vasiyetnameyi kâğıda geçiren, bu sebeple özellikle adından söz edilen Molla Hüsrev'in o tarihte Bursa'da bulundukları böylelikle belgelenmiş olmaktadır. Babasının tahtını geri almak için denizin öte yakasına geçmeden önce, II. Murad vasiyetini tamamlamak istemiştir. Bundan da çıkarabileceğimiz sonuç şudur ki, oğlu II. Mehmed'in altındaki tahtı zorla, belki de ölümle neticelenebilecek bir mücadele sonucunda alması zorunluluğu söz konusudur.

Vasiyetname Eylül ayı başlarında yazılıp tamamlandı. Bu sıralarda II. Murad, Trakya topraklarına geçerek yeni yönetici efendilerle bezenmiş olan iktidara el atmış olmalı. II. Murad Edirne'ye ayak bastığında saraya değil, Saruca Paşa'nın konağına yerleşmiştir. O günlerde gerçekleştirilen taht değişikliği dolayısıyla meydana gelen olaylarla ilgili birbirinin aksi görüşler ileri süren Osmanlı ve Bizans kaynaklarından güvenilir bilgi elde etmek mümkün değildir. Şu kadarı muhakkaktır ki, büyük vezir Halil Paşa, bu iktidar kavgasını başlatmış ve yine o, mutlu bir şekilde sonuçlandırmıştır. Mehmed bunun böyle olduğunu hiçbir zaman unutmamış ve Halil Paşa, bunu en nihayet hayatıyla ödemek zorunda kalmıştır. Tahtını yitiren Mehmed'in yüreğine bu kin yer etmiş ve bundan sonra Halil Paşayla arasında hiçbir zaman güvenli bir bağ kurulamamıştır.

Mehmed Çelebi güvenilir adamlarıyla beraber Manisa'ya yalnızlığa çekilir. Halil Paşa, Saruca Paşa ve İshâk Paşa vezir olarak tekrar eski görevlerinde alakonulur. Sadece İlliryalı bir devşirme olan Zağanos Paşa bir hayli mal varlığına sahip olduğu Balıkesir'e sürülür.

Bütün diğer kaynakların bildirdiklerinin dikkate alınması sonucu meydana çıkan odur ki, bu âni taht değişikliği genç sultanın politik hesaplarını allak bullak etmiş ve bir kez daha Halil Paşa'nın kuvvetli bir politik şahsiyet olduğunu göstermiştir. Öyle ki, Mehmed onun denenmiş etkisini kendi lehine kullanmasını becerememiş, aksine elinden almaya kalkışmış, böylece bu tecrübeli adamı babasının saflarına iterek, yardımlarıyla onun hemen arkasından gelen ikinci güç olmasını sağlamıştır.

II. Murad'ın tahta geri dönüşünü başta halk olmak üzere özellikle Mehmed'e bir türlü ısınamayan yeniçeriler memnunlukla karşılamışlardır. II. Murad'ın halka karşı tutum ve kişilik yapısı, oğlu Mehmed'e nazaran çok daha sevecen olduğundan, geri dönüşü ordunun da memnuniyetini sağlamıştır●

Çeviren: EROL MİNTAŞ

Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit: Weltenstürmer einer Zeitenwende* (München: F. Bruckmann KG. 1959). s. 42-48

CÜNEYT ÖLÇER

II. Murad Dönemi Sikkeleri

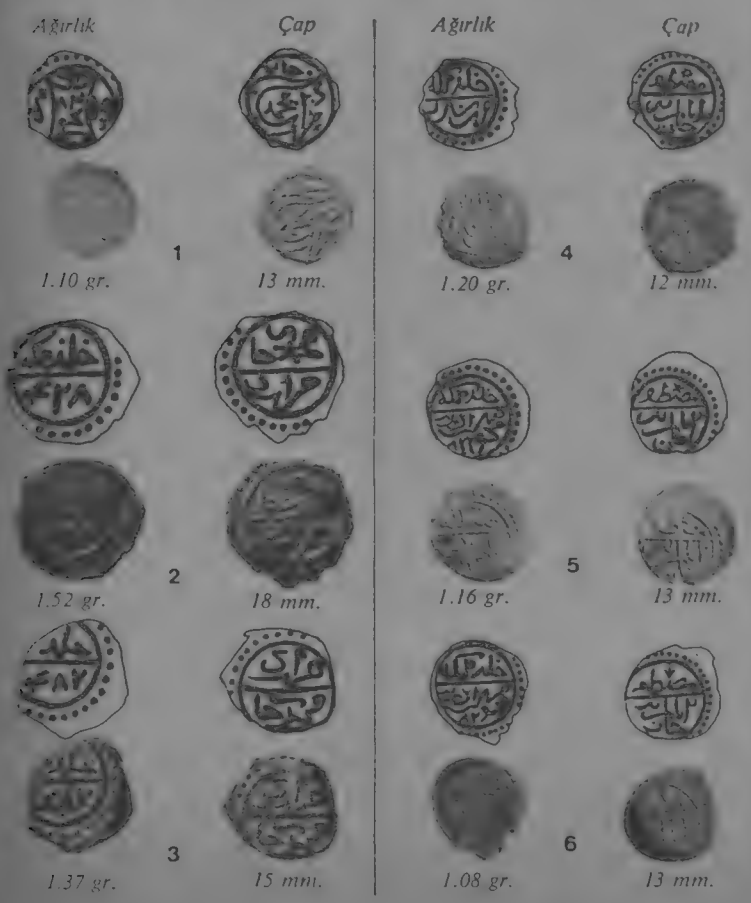

Geçen makalemizin sonunda Çelebi Sultan Mehmed'in H. 824'te vefatında kalmıştık.

Çelebi Mehmed'in ölüm döşeğindeki vasiyeti, Düzmece Mustafa dediği öz kardeşi Mustafa'ya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Çelebi Mehmed'in, Edirne'de inşa ettirmiş olduğu sarayında vefat ettiği kimseye duyurulmadı ve cesedi kırk gün öldüğü odada saklandı.[1]

Bu ölüm olayının gizlenmesinin başlıca gayesi Bizans İmparatoru Manuel'in, Çelebi Mehmed'in vefatını öğrenmemesini temin idi. Gerçi Çelebi Mehmed hayatta iken imparatorun Mustafa Çelebi'yi serbest bırakmıyacağı kesin idi, fakat bu garanti diğer bir anlamda da Çelebi Mehmed'in vefatı üzerine serbest bırakılacağının da bir ifadesi idi.

Aradan kırk gün geçtikten sonra Amasya'ya gönderilen ulak Edirne'ye avdet ederek, Murad'ın Bursa'ya yakın Melena karyesine geldiğini bildirdi ve beraberinde getirdiği mektupları alâkadarlara verdi. Murad bu mektuplarında Bursa'ya vardığını bildirdiği gibi, babasının cenazesini alarak, bütün eşraf ve âyân ile birlikte Bursa'ya gelmelerini ve orada cenazeyi defnettikten sonra, kendisini padişah ilân etmelerini Bayezıd Paşaya emretti[2].

Murad'ın Edirne'ye gelmesi gerek kendisi ve gerekse vezirler tarafından uygun bulunmadı. Dar üssaltana Bursa'da bulunmak tahtın sahibi için en büyük güvence idi.

Eşraf ve âyân, Çelebi Mehmed'in naşını hamilen Bursa'ya geldiler ve kendisi tarafından yaptırılan türbeye gömdükten sonra, Murad'ı padişah ilân ettiler.

İkinci Murad tahta geçtiğini 824 tarihli (1) akçesi ile âleme duyurdu; paranın bir yüzünde "Murad bin Mehmed Han" diğer yüzünde çevrede "Hullide/mülkehu/duri be/ Bursa" ortada "824" tarihi yer alıyordu. Bu akçe ile birlikte bakır mangırlar da darp edildi; durum o kadar karışık ve kritik idi ki bi bakır mangırlarda culus tarihinin yazılışı bile yanlıştı. Bir mangırda 824 yerine 428 (2) diğerinde de 248 (3) tarihleri yer aldı.

Dikkat edilmesi gereken husus, II. Murad'ın 824 tarihli paralarının sadece Bursa'da basılmış olmalarıdır. Durumun sıkışıklığı ve kalplerdeki korku Çelebi Mehmed'in 822'de İmparatorluğun değişik şehirlerinde para darp ettirmesine karşılık, II. Murad'ın sadece Bursa'da para bastırabilmesi ile aşikâr olarak görülmektedir.

İmparator, Çelebi Mehmed'in ölüm haberini almakta gecikmişti; fakat II. Murad'ın culusunu duyar duymaz, gönderdiği elçiler aracılığı ile, Mehmed Çelebi'nin Murad'ın küçük kardeşlerinin kendisine teslimini isteyen vasiyetine dayanarak "Şayet babasının son arzularını yerine getirmek istemez ve çocukları vermekten imtina ederse, elinde ikinci bir padişahın mevcut bulunduğunu ve bunu kısa bir süre içinde Makedonya ile Gelibolu yarımadasına, bütün Trakya'ya, çok geçmeden bütün Anadolu'ya hükümdar yapacağını" söylettirdi ki bu yedek padişah Mustafa Çelebi idi[3].

Teklifin kabul edilmemesi üzerine, İmparator Manuel, derhal on kadırga hazırlatarak, İstanbul'-

[1]Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, II. Cilt, T. Tarih K. Yay., 1957, s. 551

[2]Dukas, *Bizans Tarihi*, Mirmiroğlu tercümesi, 1956, s. 79.

[3]Dukas, *aynı eser*, s. 80

Ağırlık

dan Limnos adasına gönderdi. Limnos'ta bulunan Mustafa'yı ve ismi çok geçen Aydınoğlu Cüneyd'i de alarak, kadırgalardaki askerî kuvvetlerle beraber, Gelibolu'ya çıkarmalarını ve evvelce ölmüş olan Bayezıd'ın hakiki oğlu ve babasından kalan şehir ve toprakların genel varisi olarak, Trakya'da hükümdar ilân edilmesini emretti[4].

Gelibolu'ya çıkan Mustafa Çelebi bir takım ufak mücadele ve savaşlardan sonra Edirne'ye girdi, hükümdar ilân edildi; Çelebi Mehmed'in cenazesi ile birlikte Bursa'ya gitmeyen bir kısım Rumeli fatihleri ve akıncı beyleri kendisinin hükümdarlığını tanıyarak etrafında toplandılar. Mustafa Çelebi, derhal adına hutbe okutup, ilk önce 819 yıllarında darp ettirdiği tarihsiz Serez (4) ve 822 yılında kısa bir süre hakim olduğu Edirne'de bastırdığı 822/4 (5) akçesinden sonra, hükümdarlık belgesi olan 824 tarihli gümüş (6), bir yüzünde "duri be Edirne 824" diğer yüzünde "Mustafa bin Bayezıd" akçesi ile yine 824 tarihli bakır (7) bir yüzünde "hullide/824/mülkehu" diğer yüzünde "Mustafa bin Bayezıd"[5] mangırını bastırdır.

Tarih, tekerrür ediyordu; Çelebi Mehmed, nasıl Emir Süleyman'ın 806 tarihli Edirne akçesine karşı hükümdarlık iddiası ile 806 tarihli Bursa ve Engüriye (Ankara) paralarını bastırmış ise (bu iki akçenin açıklanması geçen yazımızda yapılmışdır) bu kerre de Mustafa Çelebi yeğeni II. Murad'ın 824 tarihli Bursa parasına karşıt, hükümdarlık iddiası ile aynı tarihli parayı Edirne'de darp ettiriyordu.

Mustafa Çelebi'nin üçüncü defa bastırdığı bu 824 tarihli akçelerde 819 veya 822 seneleri ile ilgili her hangi bir işaret yoktur. Zira Mustafa Çelebi son 824 tarihli paraları ile, Çelebi Mehmed'in 824 tarihinde ölmesi üzerine yeğeni II. Murad gibi, Osmanlı tahtının normal şartlar altında kendisine intikal ettiği iddiası ile ortaya çıkmıştır. Nitekim Gelibolu'da ilk karaya çıkışında kendisine mukavemet etmek isteyenler "Ey Gelibolu halkı, iyi bilirsiniz ki, Yıldırım'ın oğluyum, siz de babamın kullarısınız. Efendinize karşı neden hürmetsizlik ediyorsunuz? Bundan evvel padişahlık edenin kardeşim olduğunu bilmiyor musunuz? O da kardeşlerini öldürerek ve beni kaçırtarak bu güne kadar Bizans'ın elinde mahpus bıraktı ve kendisi son güne kadar padişahlık etti. Şimdi Allah'ın inayeti ve talihin bana gülmesi ve mani olmaksızın yürüyüp gelmesi ile babamın beyliğine sahip oldum" diyerek aleyhindeki harekâtı önlemişti[6].

Mustafa Çelebi kısa bir süre Edirne'de kaldıktan sonra Gelibolu'ya geçerek, kaleyi tahkim ettirdikten ve donanmaya kaptanlar ve kumandanlar tayin ettikten sonra Edirne'ye dönerek kardeşinin hazinelerine kondu ve az zamanda sefahat alemlerine daldı.

Mustafa Çelebi yeğeni ve rakibi II. Murad'ı unutmuştu.

Yanında bulunan Cüneyd Bey kendisini uyararak, Murad'ı mağlup etmeden Osmanlı hükümdarlığı yapılamıyacağını ve son savaşların da Trakya yerine Anadolu'da yapılmasının kendilerine daha uygun olacağını izah ve Mustafa Çelebi'yi ikna etti.

Bunun üzerine Mustafa Çelebi, topladığı kuvvetler ile birlikte 25 Muharrem 825 (20 Ocak 1422)de, Gelibolu üzerinden Lapseki yolu ile Uluabad'a geldi ve çayın karşılıklı iki yakası üzerinde II. Murad'ın kuvvetleri aynı durumda olarak savaşa hazır duruma girdiler.

Orada dünya harp tarihinin ilginç savaşlarından biri cereyan etti. Burada silâhlar değil insanlar karşılıklı konuştular. Taban birdi; askerler, siviller, kumandanlar, vezirler, beyler hepsi aynı toplumun insanları idiler. Sadece aradıkları Osmanlı tahtının vârisi olacak uygun lideri, kendilerini yeni zaferlere koşturacak "Baş"ı seçmek için karşı karşıya gelmişlerdi. İkna eden Çelebi Mehmed'in kardeşi değil, oğlunun tarafı oldu. Mustafa Çelebi'nin en güçlü yardımcısı Cüneyd Bey'e de Mustafa'yı terk edip Beyliğinin başına dönmesi şartı ile Aydınoğullarının yaşatılacağı güvencesi verildi. Sabah Cüneyd Bey İzmir'e, Beyliğinin başına giderken, başta Evrenos ve Türk Turahan olmak üzere bazı beyler de nehrin öbür tarafına II. Murad safına geçtiler. Mustafa Çelebi de kendine sadık az bir miktar güç ile harp alanını terk ederek yine Gelibolu üzerinden Edirne'ye kaçtı.

Cüneyd Bey Aydın Beyi olmasını, adına hutbe okutarak ve 825 tarihli, bir yüzünde tuğra şeklinde "Cüneyd bin İbrahim", diğer yüzünde "hulliide mülkehu 825" yazılı akçesini darp ettirerek (8) kutlarken, II. Murad kuvvetleri Mustafa'nın peşine düştüler. Edirne halkı da Mustafa'dan yana çıkmadı. Edirne'de tutunamayan Mustafa Çelebi oradan ayrıldı, fakat Kızılağaç Yenicesi'nde yakalanarak II. Murad'ın huzuruna getirildi, derhal "hisar burcundan asa kodular, halk tamamen teferrüc [ferahladı]"[7] ettiler.

Artık Yıldırım Bayezıd'ın sonuncu oğlu da hayatta değildi ve II. Murad ancak bu anda hakiki sultanlığını ilân etti. Babası Mehmed Çelebi gibi bütün Osmanlı şehirlerinde 825 tarihli paralarını darp ettirdi: Bursa (9), Edirne (10), Engüriye (11), Serez (12), İnegöl (13), Amasya (14).

Ancak görüldüğü gibi evvelce 816 ve 822 yıllarında para basılan Ayasluk (Selçuk)'ta, şehir Cüneyd Beye vaad edildiğinden para darp edilmedi.

Bu olayı. Germiyan Beyi olan büyük enişte, Yıldırım Bayezıd'ın kız kardeşi ile evli olan, Yakub Bey de II. Murad adına darp ettirdiği bir yüzünde "Murad bin Mehmed Han" diğer yüzünde "duri be Germiyan 825" (15) akçesi ile kutladı.

Bu para, bir beyin kendi hakimiyetinde olan topraklarda, başka bir bey adına para bastırması gibi nümizmatik tarihinde hiç rastlanılmayan bir olaydır. Yakub Beyin, ilerde bahsedilecek, zihninden geçen bazı düşünceleri aydınlatması bakımından çok önemlidir.

Edirne dönüşü II. Murad idaresindeki Osmanlı kuvvetleri, başından beri ülkeyi karıştırıp devamlı fesat çıkaran ve Mustafa Çelebi olayının baş yaratıcısı Bizans'ın merkezi ve elde kalan son toprağı olan Kostantaniye'yi kuşattılar.

Bu suretle ikinci bir Mustafa Çelebi "Murad Hanın bir küçük karındaşı var idi, Küçük Mustafa derlerdi. Atası anı Hamid iline vermişdi. Ve Germiyan Beyi anı oğul edinmişdi. Devletsizler anı tahrik edip Germiyan ve Karaman oğulları leşker koşup..."[8] İznik'te Osmanlı tahtı varisi iddiası ile adına hutbe okutarak ve kendisi gibi küçük akçesini (16)[9] bastırarak siyasî alana çıktı.

Osmanoğulları ile Karamanoğulları gibi, Anadolu hakimiyeti konusunda iddialı iki devletin arasındaki tampon bölgede bulunan ve iki tarafı da idare etmek mecburiyetinde olan Germiyanoğlu Yakub Beyin erkek evladı yoktu. Karısının yeğeni Çelebi Mehmed'in oğlu küçük Mustafa'yı evlad edinmişti; beyliğini ona bırakmak düşüncesinde

idi. Fakat olaylar birden gelişmiş ve iki yeğeni arasında bir seçim yapmak zorunluğu ile çok çabuk karşı karşıya kalmıştı. Yakub Bey kırk seneyi aşkın bir zamandan beri Germiyan Beyi idi, bir çok badireler atlatmış ve başından türlü olaylar geçmişti. Bunun için Küçük Mustafa'yı destekler iken diğer taraftan da Murad II. adına para darp etme işine 826 yılında da devam etti. Paraların bir yüzünde "Murad bin Mehmed ve 826" tarihi yer alırken diğer yüzünde bazen Kelime-i Tevhid (17), bazen de hiç bir mânâ çıkmayan, kasden yanlış yazılmış paralar (18) darp ettirdi. Bunlar Karamanoğullarına karşı, paraların Germiyan'da basıldığını inkâr edebilmek için akıllıca düşünülmüş ileriye dönük tedbirlerdi.

Diğer taraftan Küçük Mustafa olayı ile Bizans, bir kaç defa meseleyi kendi lehine çözmüş oldu. II. Murad, Kostantaniye kuşatmasını kaldırarak, taht iddiasındaki kardeşinin üzerine İznik'e yürüdü.

Kısa bir süre içinde İznik'e gelen ve şehri zapt eden II. Murad Küçük Mustafa'yı ele geçirince, derhal boğdurttu.

Bunu takiben de derhal kuzeyde Kastamonu yönünde İsfendiyaroğulları ile mücadeleye girişen II. Murad "Ve bilcümle Sultan Murad Bolu üzerinde İsfendiyar'la buluşup, hayli ceng olup, çok adam tuttular. İsfendiyar'ın askeri münhezim olup bozguna uğrayıp] kendi dahil kaçıp Sinop'a girdi"[10].

Bu başarıdan sonra Bolu şehrinin Osmanlıların elinde kaldığını II. Murad adına basılan 825 tarihli gümüş akçeler tipinde basılan bir tarihsiz Bolu mangırı (19) ile anlıyoruz.

Küçük Mustafa'nın öldürülmesi üzerine Germiyanoğlu Yakub Bey önce bir yüzünde "Murad ibni Mehmed" diğer yüzünde, "Yakub ibni Süleyman" yazılı (20), Osmanlılara tabi olduğunu gösteren parasını ve sonra da bir yüzünde "Murad bin Mehmed" diğer yüzünde de sadece "duri be Germiyan" yazılı (21) tarihsiz paralarını darp ettirdi. 829 yılında da Edirne'ye giderek, ölümünden sonra Germiyan topraklarını Osmanlılara vasiyet ettiğini II. Murad'a şahsen bildirdi. Bu suretle bir Anadolu Beyliği tarihe karıştı.

II. Murad, 827 yılında Bursa (22), Serez ve Ayasluk'ta, bir tarafında "Sultan Murad bin Mehmed Han Hullide Mülkehu" diğer tarafında "Duri be Bursa [Serez/Ayasluk] hamele üsrel-bab [Devletin zorluluğunu yüklendi] 827" ve 828 yılında da Edirne (23)'de bir yüzünde "Murad bin Mehmed Han azze nasara" diğer yüzünde "Hullide Mülkehu duri be Edirne 828" yazılı ve Tire (24)[11] mangırlarını darp ettirmiştir.

Ayasluk ve Tire'de darbedilen paralar Aydınoğulları Beyliğinin istikbalinin ne olacağının belirtile-

[1]Dukas, *aynı eser*, s. 84.
[2]Türk Nümizmatik Derneği Yayınları: *Bülten 2*, s. 22, No. 9
[3]Dukas, *aynı eser*, s. 84.
[4]Âşıkpaşazade, *Tevarih-i Âli Osman*, Atsız tercümesi, s. 159.
[5]Neşrî, *aynı eser*, s. 567.
[6]Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, 1968, s. 75, No. 41/42.
[7]Neşrî, *aynı eser*, s. 575-77.
[8]Halit Ethem, *Meskukat-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1918, s. 198.

	Ağırlık	Çap
14	1.05 gr.	13 mm.
15	0.89 gr.	15 mm.
16	0.68 gr.	13 mm.
17	0.70 gr.	14 mm.
18	0.68 gr.	15 mm.
19	1.80 gr.	13 mm.

	Ağırlık	Çap
20	0.70 gr.	15 mm.
21	0.64 gr.	15 mm.
22	18 mm.	2.65 gr.
23	2.45 gr.	1 [illegible]
24	0.85 gr.	14 [illegible]
25	1.14 gr.	13 mm.
26	1.09 gr.	14 mm.

ridir. Nitekim 829 yılında İzmir tarfları işgal edilerek Aydınoğlu Cüneyd Bey ve oğulları da öldürülmüş, bu beyliğin de Osmanlı topraklarına katılması tamamlanmıştır. Olaylar II. Murad'ın sultanlığının beşinci yılında vuku'a geldiğinden evvelce basılan 825 tarihi akçelerin tuğralı kısımlarına beş (B) sayısı ilâve edilerek yeni tip akçeler darb edilmiştir: Edirne (25), Ayusluk (26), Serez (27).

Bundan sonra culusun 10. yılında basılan 834 tarihli akçeler II. Murad adına basılan son gümüş paralar olmuştur. Bursa (28), Edirne (29), Ayasluk (30), Amasya (31), Serez (32) ve Osmanlıların işgal ettiklerini bu akçe ile öğrendiğimiz Kosova Eyaletinde Novar/Novaberda (33)[12].

II. Murad döneminde önemli bir para olayından da bahsetmek gerekmektedir.

Bunlar "Nakışlı Mangırlar" diyeceğimiz tarihsiz bakır paraların darbıdır! (34), (35), (36), (37), No.lu mangırlar[13] da görüldüğü üzere bir takım nakışlı süslü paralar bu yıllarda çokca tedavül etmeğe başlamıştır.

Bu yıllarda 1 akçe 8 mangıra eşittir ve akçenin satın alma gücünün yüksekliği bunun sekizde bir değerindeki mangırların da satın alma gücünü yaratmıştır ki bu çağların ekonomik durumlarının incelenmesinde her halde üzerinde önemle durulması gereken hususlardır.

Bu tarihsiz mangırların yanında 836 yılında Edirne (38)[14] bir mangır daha II. Murad'ın paraları dizisinde yer almaktadır.

II. Murad 848 tarihinde 24 yıllık Osmanlı Sultanlığından sonra kendi rızası ile sultanlığı oğlu 13 yaşındaki II. Mehmed'e bırakmış ve Manisa'daki sarayına çekilmiştir.

Sultan II. Mehmed de 848 tarihli akçelerini darp ettirmiştir (39).

Ancak bilindiği gibi genç, çocuk yaşta II. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine askerî ve siyasî durum karışmış, vezir ve kumandanların ısrarı ile II. Murad tekrar Osmanlı Devletinin başına geçmiştir.

Fakat 848 tarihinden sonra 853 tarihli Tire'de basılmış ve bir yüzünde "Azze Nasara Murad bin Mehmed Han", diğer yüzünde "Hullide Mülkehu duribe Tire 853" yazılı bir mangırından (40) başka hiç bir tarihli gümüş ve bakır parasına rastlanılmamıştır. Bu husus, paranın üzerindeki "Mehmed bin Murad" ibaresinin istifi dolayısıyla "Murad bin Mehmed" şeklinde de okunabilir olması ile II. Murad'ın, oğlu II. Mehmed'in gururunu kırmamak için onun adına basılan paraların basımını aynı şekilde devam ettirmesi olarak yorumlanabilir.

Osmanlı padişahları içinde kudretli, kuvvetli aynı zamanda alçak gönüllü sultanlardan biri olan II. Murad 854 Hicrî yılında, sekiz aylık bir süre hariç 30 seneye yakın Sultan olduktan sonra vefat etmiştir.

Ölümünü takiben de "Allahın rahmetinin üstüne yağması"nı vasiyet etmesi üzerine tepesi açık, yağmur alabilen türbesinin içinde üzeri mermersiz toprak ile örtülü kabrinde nihaî uykusuna yatmıştır.

[12]Hoca Sadettin Efendi, *Tac ü't-tevarih*, 1975, Cilt II, s. 196'da Novar = Novaberda'nın fethini 843 olarak yazmaktadır.

[13]Nuri Pere, *aynı eser*, (34)/67, (35)/69, (36)/75, (37)/76.

[14]Nuri Pere, *aynı eser*, No. 70.

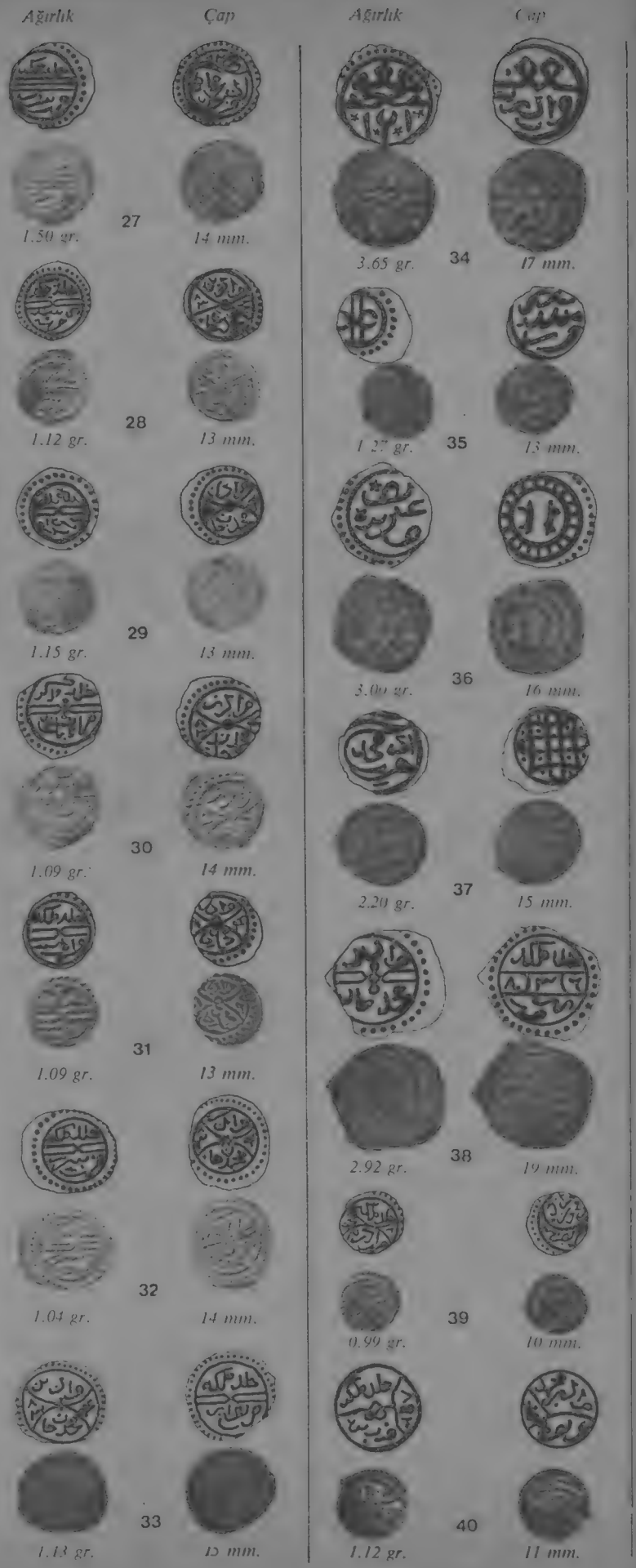

AFEKS

ORGANİZASYON PAZARLAMA VE TİCARET LTD. ŞTİ.

Hanımefendi Sokak No: 49/1 Şişli-İstanbul Turkey Tel: 140 15 03 Tlx: 24779 Menetr

10 Kasım 1983'te, Batı dünyası, Protestanlığın kurucusu Martin Luther'in doğumunun 500. yılını kutladı. Her iki Almanya başta olmak üzere, Reformasyon'un izlerini taşıyan bütün ülkeler, Luther'le ilgili yayınlar yaptılar, konferanslar, toplantılar, sergiler düzenlediler. Türkiye'deyse, geçen yıl, sadece Luther'i soldan eleştiren bir oyunun çevirisi çıktı.

Bizim orta öğretimde kullandığımız Tarih kitapları, siyah-beyaz bir yaklaşımla, Katolikliği yobazlık, Protestanlığı ise aydınlıkçılık diye gösteredursun, gerçek bundan çok daha karmaşıktır. Luther bağnaz bir Hıristiyan olarak Türk düşmanıydı. Bu bir yana, kendi döneminin koşullarına göre, ilerici sayılabilir mi? Çevirisini sunduğumuz, bir İngiliz tarihçisinin yeni bir incelemesi, bu soruyu irdeliyor. Kitabiyat sayfalarımızda ise, geçen yıl Türkçesi yayımlanan *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı* adlı oyun üstüne bir eleştiri yazısı bulacaksınız.

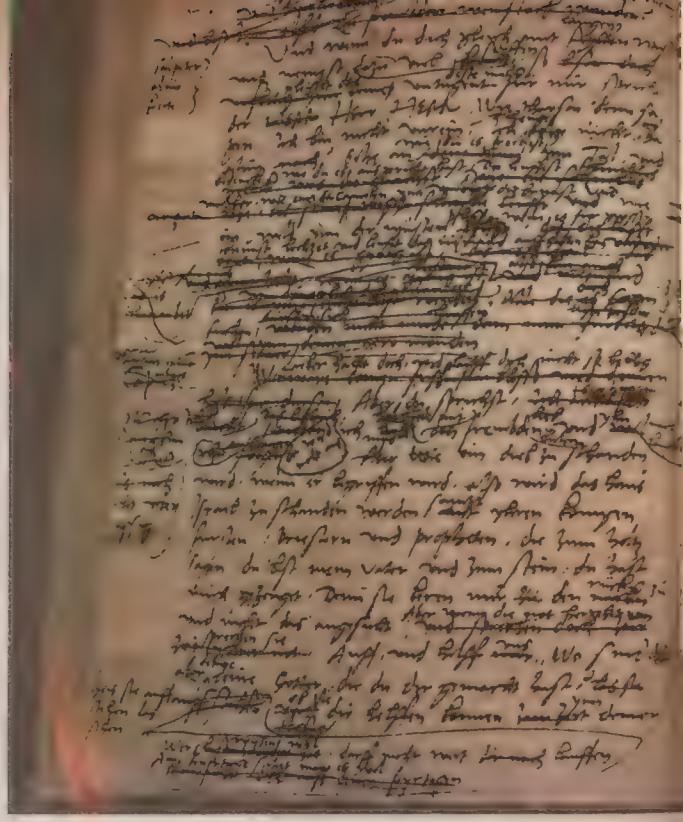

Martin Luther "ılımlı" bir "Reformasyon"un mu babasıydı, yoksa onun izleyicileri "radikal" bir "Reformasyon" mu gerçekleştirdiler?

History Today, Cilt 33 (Aralık 1983), s. 39-44'ten çevrilmiştir.

MICHAEL MULLETT

Luther: Tutucu mu, Devrimci mi?

Luther'in 1529'da tamamladığı Eski Ahit *çevirisinin elyazmalarından (karşı sayfada); Luther, Kutsal Ruh'tan esinleniyor, (solda).*

Başlıktaki soruyu başka bir biçimde soralım: Martin Luther bir yenilikçi miydi? Hiçbir önemli tarihsel kişi yepyeni bir başlangıç yapmaz; bütün büyük erkekler ve kadınlar kendilerinden öncekilerin attığı temeller üzerinde bir şeyler inşa ederler. Kuşkusuz bu, Martin Luther için de geçerlidir. Luther'in Papalık kilisesine yönelttiği en radikal saldırının bile Ortaçağda habercileri vardı. İngiltere'de John Wyclif (1328?-84) Papalığı "deccal"* olarak nitelendiriyordu. Bohemya'da (kabaca, bugünkü Çekoslovakya) Ioannes Hus (1373-1415) Katolik kilisesinin materyalizmini mahkûm etti ve bu uğurda canını verdi. Hem Hus, hem de Wyclif ister İngiltere'de ya da Bohemya'da, isterse Luther örneğinde olduğu gibi Almanya'da olsun, Kilisede *ulusal* bir reformasyon özlemcileri olarak Luther'in habercileridir. Köylü kökeni ve müthiş cesareti, kutsal komünyonun ekmek *ve* şarap biçiminde verilmesi çağrısı ile Luther bize, özellikle Ioannes Hus'u anımsatır; bu yönleriyle Luther çağdaşlarına da hep kendinden önceki Hus'u çağrıştırmıştır.

Görüldüğü gibi Luther tek başına bir devrimci değil, geç Ortaçağ muhaliflerinden biriydi. Ortaçağın diğer muhalif aydınlarıyla benzer görüşleri paylaşıyordu. Luther'in, üniversitede eserlerini okumuş olduğu İngiliz Occam'lı William (1270-1343) papaların ve kilise konseylerinin hata yapabileceğini savunuyordu ki, bu tedirgin edici fikri Luther 1519 yılında yapılan bir açık tartışmada yinelemişti. Padua'lı Marsiglio (1270-1343), Hıristiyan Kilisesinin iktidar kullanmayıp siyasal konularda devlet otoritelerine boyun eğmesi gerektiği görüşünü yaymak bakımından Luther'den -ve aynı zamanda John Wyclif'den de- önce davranmıştı.

Dolayısıyla Luther'in ardında bir "muhalefet geleneği" vardır. Luther'in kendisi bu geleneğin çok farkındaydı ve yapayalnız bir kışkırtıcı olmadığını kanıtlamak için bundan yararlanmaktaydı. "Ionnes Hus ile Bohemyalıların yazdıkları içinde son derece Hıristiyanca ve kitaba uygun olanların bulunduğuna şüphe yoktur ve evrensel kilisenin bunları mahkûm etmesi mümkün değildir." Daha sonra Luther şöyle yazıyordu:

> Bugüne dek, farkında olmadan, Hus'ün bütün görüşlerini savundum ve öğrettim; aynı şey Johann Staupitz için de geçerlidir; kısacası hepimiz, bilmeden Husçuyuz. Paklus ve Augustinus da tepeden tırnağa Husçudurlar.

Luther'in ikide birde geleneğe yaptığı bu göndermelerin anlamı neydi? "Augustinusçuların Almanya Eyaleti Piskopos Vekili" şatafatlı ünvanını taşıyan John Staupitz (1465?-1521), bir manastır reformcusu ve Luther'in 1505'de manastıra girişinden sonra, kuşkuları ve endişelerinde ona yakınlık ve yol gösteren bir kişiydi. Luther'in Staupitz ile olan ilişkisi, onun, genel olarak Kiliseyi, özel olarak da manastırları arıtmayı amaçlayan 15. yüzyıl hareketi içinden çıktığını akla getirmektedir. Reformcu Luther, bir reform ve reformculuk dünyası içinde büyüdü. Reform kavramı da yeni bir şey değildi: Bu kavram, Kiliseyi zaman içinde, geriye, İsa'dan hemen sonraki dönemlerin saflığına götürme isteğini içeriyordu.

Luther'in Augustinus'a gönderme yapmasının nedeni de budur. Ruhanî kılavuzu Staupitz,Luther'i, Kuzey Afrikalı piskopos ve kilise Babası Hippo'lu Augustinus'un (354-439) yazılarına yöneltmişti. Augustinus Tanrının yüceliğini, insanın çaresizliğini, selâmete kavuşmanın insanın özgür iradesine bağlı olmadığını, tersine kurtuluş için Tanrının lûtfuna bel bağlamak zorunda olduğunu vurgulamıştı. Luther'in inanç sisteminin de bir parçası haline gelen bütün bu ögeler onun koyu gelenekçiliğinin, hatta tutuculuğunun göstergeleridir. Luther'in kendisi, "St.Augustine'in teolojisi olan benim teolojim..."den ve "İncil'in, St.Augustine'in ve Kilesinin bütün gerçek teologlarının Teolojisi"nden sözetmiştir.

Kendi öncülerinden bahsederken Luther , Staupitz ile Augustinus'un yanı sıra Pavlus'a da değinir. Bu kuşkusuz, "Yahudi olmayanların Havarisi" Tarsus'lu Pavlus'dur. (ölümü İS 64 dolayları). İlk Hıristiyan teologu olan Pavlus düşüncelerini, Akdeniz çevresindeki küçük mümin cemaatlerine yöneltilmiş bir dizi mektupta dile getirmişti. Zaman zaman iyice karışık, zaman zaman ateşli ama daima kişisel ve bireysel bir üslûp taşıyan bu mektuplar, özellikle de Romalılara yazılmış olanlar Pavlus'un ilkdönem Hıristiyanlığı ile Yahudilik arasındaki bağları kopartan ayırdedici fikirlerini içerir: "Âdil" olanlar iyi davra-

**Anti-Christ:* İncil'de, Kıyamet Gününden önce büyük kötülük yapacağı, ama İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinde kesinlikle yenilgiye uğratılacağı bildirilen Isa düşmanı. *Çev.*

Luther'in çeşitli resimleri: (soldan sağa) Augustinusçu keşiş; dinbilim doktoru; vaiz.

nışları, haram yiyecekleri yemekten sakınmaları, ya da Musa'dan devralınan kesin yasalara uymaları sayesinde selâmete kavuşmazlar. Pavlus'a göre selâmete kavuşmak, yalnızca, çarmıhtaki İsa'nın kurtarıcı işlevine iman etmekle gerçekleşebilir.

Sürekli dua ve fedakârlık dolu bir yaşam sonucunda selâmete kavuşmayı amaçlayan Luther, 1505 yılında Augustinusçuların Erfurt'taki manastırına girdi. Umutlu bir başlangıçtan sonra, bu yöntem başarısızlığa uğradı. Ne ki, Luther'in ruhanî selâmet sorununda girdiği bunalım -ciddi ve uzun bir depresyon-, Pavlus'un Romalılara yazdığı mektuptaki bir cümleyi çözdüğü zaman sona erdi: "Âdil olanlar, iman sayesinde yaşayacaklardır (yani selâmete kavuşturulacaklardır)". Bu formül, Luther'in sarsıcı sonuçlara varmasına yol açtı; onun düşünce tarzına göre bu, Katolik Kilisesinin, insanın iman, özgür irade ve iyi davranışlar sayesinde selâmete kavuşacağı varsayımıyla kabul ettiği bütün o dindarca eylem ve ilkelerden oluşan yapıyı yerle bir ediyordu. Ne var ki, Pavlus'un sözleri 16.yüzyıl başlarındaki Katoliklik açısından devrimci çağrışımlar taşısa da, en eski, hatta incillerin kaleme alınışından bile önceki dönemin Hıristiyan edebiyatının bir parçasını oluşturur. Öyleyse Luther, doktrin açısından devrimci miydi? Kendisi kendinden önceki kaynaklara, kuşkusuz Augustinus'a, ama temelde Pavlus'a gönderme yaparak bunu reddetmektedir.

Öyleyse belki de Martin Luther'in "devrimci" olduğu yolundaki görüşümüzden vazgeçsek ya da başka bir terim kullansak iyi olur. İsterseniz bir de "radikal" (köktenci) terimini deneyelim. Türetildiği Latince "radix", kök, sözcüğünün özgün anlamına bağlı kalındığında radikal (köktenci), bir konunun köküne inmek isteyen kişi demektir. Luther örneğinde *kök*, Pavlus'a ve dört İncile dayanan gerçek ve eldeğmemiş Hıristiyan öğretisinin özüydü. Önemli olan İncil'di; Kutsal Kitap, Hıristiyanların gerçekten bilmeleri gereken herşeyi içeriyordu. "Vicdanım Tanrının Söz'üne tutsaktır" diyordu Luther. Onun, Kutsal Kitabın sadık izleyicisi olduğu yolundaki kendi tanımlamasını kabul edecek olursak o zaman Luther'in, sözcüğün özgün anlamında bir radikal olduğu sonucuna varmamız gerekir: Köklerin eşeleyicisi, kaynakların ve otoritelerin sadık bir kölesi bir radikal belki, ama hiç bir zaman bir devrimci değil! Luther kendisini sık sık Söz'ün [Kelâm'ın, Logos'un] uşağı olarak tanımlamaktan hoşlanmıştır. "Ben Tanrının Söz'ünü kullanmaktan, onu yazmaktan ve öğretmekten başka bir şey yapmadım. Ben hiç bir şey yapmadım, yalnızca Söz'ün eyleme geçmesine aracılık ettim." Oysa bu bir yanılsamadan ibaretti. Eğer radikal sözcüğünden, fikir kaynaklarına ve köklere özgün olmayan bir bağımlılığı anlayacak olursak, Luther'in bir radikal olduğunu söyleyemeyiz. Kendisi bilincinde olsun veya olmasın, Kutsal Kitabı kendi amaçları için kullandı, onu yeniden konumlandırdı ve çevirdi.

Luther İncil'i kendi amaçları için kullandı. St. Pavlus'un reçetesinde kendisine gerekli olanı bulmuştu: "Âdil olanlar, iman sayesinde selâmete kavuşurlar." Ancak bu bile Luther için yeterince güçlü bir formül değildi; o yüzden cümleyi orasından burasından çekiştirdi, ona bir şeyler ekledi ve cümlenin sonuna canalıcı "yalnızca" sözcüğünü koyarak onu hem yorumladı, hem de çarpıttı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Yeni Ahit'teki bir diğer parçada, Yakub'un Mektubunda kendine karşıt bir formülle yüzyüze geldi. Burada, "eğer yanısıra yapılan işler yoksa, tek başına iman hiçtir" diye yazıyordu. Luther, Pavlus ile Yakup'u bağdaştırmak için çok çaba harcadı. Ne var ki, Pavlus'un cümlesine fazladan bir "yalnızca" eklemekle Yakup'daki anlamı açıkça yadsımıştı. Bunun üzerine Yakub'un Mektubuna saldırmaya, onu karalamaya ve Tanrının defterine iyi olarak geçebilmek için iyi davranışlara ve yasalara bel bağlayan "Yahudice" niteliğini mahkûm etmeye girişti. Görüldüğü gibi İncil'i yeniden yorumlayan ve yalnızca onun uşağı olduğu şeklindeki iddiasını gene kendisi çürüten Luther, köküne sadık bir "radikal" olmaktan çok uzaktı.

Daha önce de belirttiğim gibi, Lut-

her İncil'i yeniden konumlandırdı. Kendisi bir "kaygı çağı"nın, duyguların çok yoğun olduğu bir çağın ürünüydü. O, cinsel gelişmesi konusundaki suçluluk kompleksleri, belki de bir "kimlik bunalımı" ve derin bir lânetlenme korkusu yüzünden içine düştüğü aşırı kaygı durumundan "Söz" sayesinde kurtulmuştu. Bu, Kutsal Kitap için biraz yeni bir kullanımı simgeliyordu: Ruhları kurtarmak amacı taşıyan metinler, Luther' in durumunda onun akıl sağlığını da kurtarıyorlardı!

Luther'in İncil'i Almancaya çevirdiği herkesin bildiği bir gerçektir. Ama yakından baktığımızda bu yaratıcı çevirinin, Alman edebiyatının yeni ve birçok yönden özgün bir başeseri olduğunu görürüz. Luther'in biyografisini yazanlardan biri, R.H. Bainton, onun örneğin *Vahiyler* bölümündeki bir mücevherler listesini çevireceği zaman, prensinin mücevher kutularını inceleyerek her değerli taşın kendi dilindeki tam karşılığını bulmak için uğraştığını yazar. Ya da, gene, adak hayvanlarının çeşitli organlarına İncil'de verilen isimleri ararken mezbahaya inip bunların Almanca karşılıklarını orada çalışanlardan öğrendiğini anlatır. Luther, Kutsal Kitabın sözel zenginliğini aktarabilmek için Alman dilinin olanca gücünü kullanmıştır. Sonunda ortaya çıkan ürün sadık fakat donuk bir çeviri değil, İncil'in Almanlar için titiz ve canlı bir biçimde yeniden yazılması olmuştur. "Musa'yı öylesine Alman kılmak istedim ki, hiç kimse onun bir Yahudi olduğundan kuşkulanmasın!" Luther sempatizanı Albrecht Dürer, Luther İncilinin 16.yüzyıl Almanyası atmosferine olan bu uygunluğunu yakalamıştı. Örneğin, *Har Vurup Harman Savuran Evlât (Hayırsız, Hovarda Evlât)* meselinin Dürer versiyonu, merkezî kişiyi, Alman domuzları arasında resmeder. Dürer'in, aralarında St. Pavlus'un da bulunduğu bir grup havariyi ve İncil yazarını, 1520'lerde Nürnberg'de Luther reformasyonunun önderleri ve öğreticileri olarak resmedecek kadar ileri gittiği de öne sürülmüştür.

Görüldüğü gibi, Luther'in Kutsal Kitap'a karşı tutumu, bir kopyacınınki olarak nitelendirilemeyecek kadar özgündür. Bu tutum, devrimci sayılmasa bile, yenilikçidir.

Bugün radikal denince aklımıza muhtemelen hem dışta kalmış, düzen karşıtı bir tip, bir âsi, hem de toplumda köklü değişiklikler öneren birisi gelir. Luther, sözcüğün bu iki anlamında da radikal, hatta devrimci miydi? Luther düzenin dışından biri olarak yükseldi. Köylü kökenli orta halli bir bakır madencisinin oğlu olan Luther, doğuştan herhangi bir kibar çevreye mensup değildi. Buna karşılık kendisini halivakti yerinde profesyonel aydınlar katmanına yükseltmesini bildi ve yaşadığı dönemde Almanya'nın ve Avrupa'nın en ünlü - ya da kötü ünlü!- yurttaşı oldu. Görüldüğü gibi, Luther'in "düzen" ile olan ilişkisinin ne olduğu sorusunun tek ve değişmez bir yanıtı yoktur.

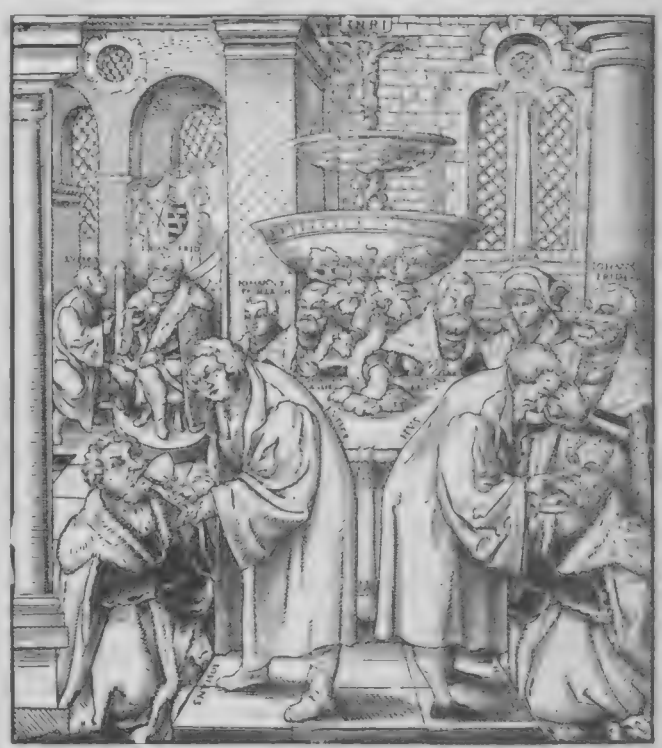

Albert Dürer'in "Hayırsız Evlât" gravürü, 1497 dolayları, (üstte); Luther'le Hus, Sakson kral ailesine iki ayrı tarzda kuddas âyini (komünyon) yapıyorlar, (altta).

Onun kendisini, Almanya'daki en aşağı ve itaatkâr köylü-keşişi olarak tanımladığı olmuştur. 1521'de Worms Diyetinde, üstbeyi ve efendisi olan İmparator Karl karşısında başlangıçtaki tereddütlü tutumu da bu tanıma uygundur. Kendisinden yetkice üstün olanlara karşı hitap tarzı genellikle saygılı ve alttan alıcıydı. Üstü olan Almanya Katolik Başpiskopusuna 1517'de yazdığı mektupta, "Çok Muhterem Hıristiyan Babamız ve şerefli efendimiz, benim gibi bir insan süprüntüsü sizin yüce kişiliğinize mektup yazmayı aklına getirme küstahlığında bulunduğu için beni bağışlayın..." diyordu. İlişkisini kesmeden önce ise, Papa'ya (X.Leo), "En kutsal Babamız, kendimi ve bütün sahip olduklarımı senin ayaklarının altına seriyorum, beni ister kaldır, istersen olduğum yerde bırak, nereye istersen savur..." diye yazıyordu. Dahası, 1518 yılında kendisine "Papa ve kardinaller senin elinde olsaydı, onlara ne yapardın?" diye sorulduğunda verdiği yanıt, "Onlara saygı ve itibar gösterirdim" olmuştu. Dünyevî üstlerine karşı da Luther, aşırı derecede yaltakçı bir dil kullanır: "En soylu yüce prensim, çok lütufkâr efendim... Yüce İmparatorum, Şerefli Prenslerim, Yücegönüllü Efendilerim!..." Bu tür hitapların, bir "radikal"e yakıştığı pek söylenemez.

Ne var ki, Luther'in kullandığı bu görünüşte yaltakçı ifadeler, 16. yüzyılın geleneksel kitap biçimleriydi. Luther üstlerine, onların desteğini kazanmak ya da bu desteği sürdürmek istediği ve onların kendi yanında olduklarını hissettiği zamanlarda abartmalı bir dille hitap ediyordu. Başka koşullarda ise, yetkice kendinden üstün durumdakilere karşı kullandığı dil, bir isyancının diliydi. Örneğin 1520-21'de Papa'dan kesin kopuşu sırasında, "Papa'ya herhangi bir itaat borcum olduğunu kabul etmiyorum... Bu büyük günahkârdan, bu cehennemlik adamdan ve onun günah ve riyakârlıktan ibaret olan krallığından nefret ediyorum" diye yazıyordu. Bizzat Papa'ya yazdıkları ise şöyleydi: "Roma Piskoposluğu'na gelince... bütün Sodomlardan ve Babillerden daha rezil ve kepazedir... düzeltilmesi ve yardım edilmesi mümkün olmayacak kadar günah doludur... sizin adınıza... bütün dünyadaki zavallı insanlar aldatılıp yaralanmaktadır..." 1521'in

"95 Tez"in yüzüncü yılı (1617) anısına yapılan bu tasvir soldan sağa Luther, Melancthon, Bilge Frederick ile o günkü Saksonya Elektörü I. Johann Georg'u gösteriyor, (yanda); Luther'in Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Çağrı*'sının kapağı, (altta).*

"en yüce prensleri, en lütûfkar efendileri" olan siyasal otoriteler ise, bir yıl sonra farklı bir biçimde değerlendiriliyorlardı.

1522'de boş bulunduğu bir anda Luther, Almanya'nın yöneticileri konusundaki gerçek duygularını dile getirmişti. Sahne, Saksonya'da bir handa geçmekte ve kılık değiştirmiş olan Luther, gerçek kimliğini bilmeyen tüccarlarla konuşmaktadır. Bu küçük öykü, Alman ballad ve folklor geleneğinden epey esinlenmiştir.

> Zamanlar kötü, beyler. Daha dün, Nürnberg'de dinsel sorunu çözmek ve Alman milletinin acılarını dindirmek için toplanan prenslerle lordlardan haber aldım. Ne yaptıklarını tahmin edersiniz? Turnuvalarla ve daha başka günahkâr eğlencelerle vakit öldürmekten başka hiç bir şey... Ne kadar da değerli prenslerimiz var!

Gene Luther, "bu sarhoş ve çılgın prensler"den sözederken lâfını hiç sakınmıyor, "Yüce Tanrı bizim prenslerimizi budala yaratmış" diyordu. Prensler, "genellikle yeryüzündeki en büyük aptallar ve en berbat düzenbazlardır... Onlar yalnızca Tanrının

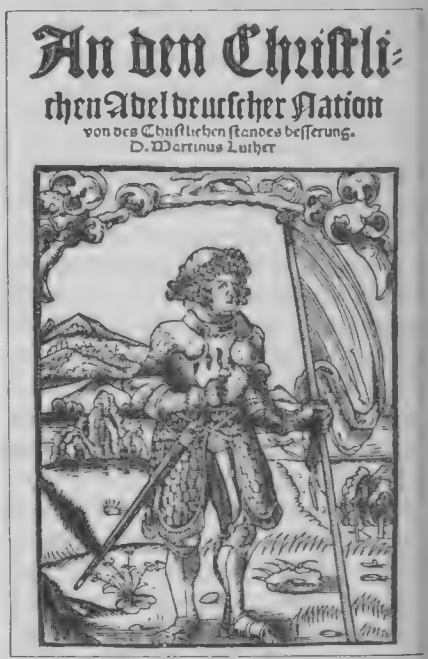

zindancıları ve cellâtlarıdır." Luther, en öfkeli biçimde saldırdığı kişilerden biri olan Saksonya Dükü Georg'a, "sidik torbasından başka bir şey olmayan... yüz karası,... İsa Efendimize atıp tutmaktan vazgeçsen iyi edersin... Merhametsiz Prens ve Lord" diyordu. Bu tür pasajlarda Luther'in üslûbu radikalliğin ve isyankârlı-

Hıristiyanlığın Kutsal Kitabı'nın Luther tarafından yapılan ilk Almanca çevirisinin takdim sayfası (1534).

ğın ötesinde, ihanete ulaşıyordu. Artık, "İncil'in düşmanları" hakkında ve onlara hitaben yazıyor, Hıristiyanın insanlardan önce Tanrı'ya itaat etmesi gerektiğine inanıyordu. Dolayısıyla da yöneticilere karşı tutumu seçmeci ve ayırdedici, aynı zamanda da potansiyel olarak yıkıcıydı. Bu tutum, uzun süre koruyuculuğuna sığındığı Saksonya Elektörü Freiderich'e yazdığı küstahça sayılabilecek bir mektupta özetlenmektedir: "Wittenberg'e, Elektörünkinden çok daha etkili bir koruyuculuk altında gidiyorum. Siz Efendimizin koruyuculuğunu istemek gibi bir niyetim yok. Hatta öyle sanıyorum ki siz beni değil, ben sizi koruyacağım." Luther'in siyasal tutuculuğunu, dinsel kaygıları törpülemekteydi. Onun Reformasyonu Alman toraklarındaki birçok prens ve "iktidar sarrafı" tarafından benimsendiği halde, kendisi hiç bir zaman herhangi bir saray çevresine katılmadı. Ne de olsa, 1521'deki İmparatorluk Diyeti toplantısında kanun kaçağı ilân edilmişti ve Almanya'da seyahat etmesi, hatta ölüm döşeğindeki ana-babasını ziyaret etmesi bile tehlikeliydi. Kabasaba ve sıcak tavırlarıyla, hiç de çıtkırıldım bir saraylı sayılmazdı: Worms'da dediği gibi o, "bir saraylı değil", kabasaba, kanlı canlı, eğitim görmüş bir köylüydü; yabancılık çekmediği yerler, köy hanları ya da etrafında ailesinin ve kendisine hayran öğrencilerinin olduğu aile sofrasıydı.

Ekonomik ve toplumsal sorunlar konusunda ise Luther sık sık, düzeniçi ya da uyumcu olmaktan çok, düzen-dışı ve radikal gözükür. 1517'de Papalığın günah bağışlamasını mahkûm etmekle, ardında Alman bankerleri ve yüksek kilise yetkililerinden oluşan bir yolsuzluk şebekesinin yattığı büyük bir malî skandala el atmış oldu; fakat olay, o zaman bile tamamen açığa çıkmadı. En büyük Alman bankası Augsburg'daki Fugger Firmasıydı ve Luther onlarla amansız bir biçimde mücadele etti. En ünlü toplumsal eseri olan 1520 tarihli *Hıristiyanlığın Yükseltilmesi Hakkında Alman Milletinin Hıristiyan Soylularına Çağrı*'sında Luther, Fugger Firmasını ve bu firmanın "tefecilik"ten, yani faiz karşılığı borç vermekten elde ettiği yüksek kazancı isim vererek mahkûm ediyordu:

> Almanya'nın en büyük bahtsızlığı, tefeciliktir. Ellerindeki parayı her yıl yüzde yirmi ile yüzde yüz arasında çoğaltan Fugger'lere ve benzeri şirketlere bir gem vurulmalıdır.

Bu etkileyici kitapçık, Luther'i sömürücü bir banka sisteminin olumsuz eleştirmeni ve toplumsal reformun olumlu bir savunucusu olarak gerçek radikal renkleriyle ortaya koyar: Okul ve üniversite reformu "üniversitelerin iyi, köklü bir reforma ihtiyacı vardır; birilerinin canını sıksa da, bunu söylemek zorundayım..."-; bir yoksul yasası; hukuk reformu; evlilikte daha fazla seçim özgürlüğü; kilisenin ulusallaşması; genelevlerin kapatılması. Bu programın bazı unsurları, Luther'in yokluğunda, 1521-22 yıllarındaki Wittenberg kenti reformasyonunda uygulanmıştı.

Luther'in, kağıt üzerindeki toplumsal reformculuk iddiası, 1520 yılında sağlam temellere dayanıyormuş gibi görünüyordu. Ne var ki, mazlumlarla-sıradan yoksul halka- karşı merhamet ve yakınlık duymakla kazandığı ün, 1520'lerin ortalarında Almanya'yı kasıp kavuran Köylü Ayaklanması tarafından sınandı ve ne yazık ki, tuzla buz edildi. Yöneticilere, "halk artık sizin zulmünüze tahammül edememektedir ve etmeyecektir" diye yazarken, Alman köylülerinin başkaldırısını öngörüyor, hattâ bazılarına göre teşvik ediyordu. Köylü Ayaklanmasının günahının açıkça Luther'in sırtına yıkıldığı olmuştur ve köylülerin -ya da onların en etkili bildirgesi olan *12 Memingen Maddesi*'ni (1525) derleyenlerin-, papazların demokratik bir biçimde seçilmesi gibi bazı fikirleri Luther'den aldıkları kesindir. Ancak, bıçak kemiğe dayandığında Luther şiddetle köylülerin aleyhine döndü; *Katil ve Hırsız Köylü Sürülerine Karşı* adlı talihsiz risalesinde, isyancıları en aşırı terimlerle mahkûm etti. Bu konuda sık sık yinelenen açıklama, isyancı köylülerin bir soyluyu ailesinin gözleri önünde şişleyerek öldürme gibi barbarlıklarının Luther'in Hıristiyan pasifizmini dehşete düşürdüğüdür.

Solda, 19. yüzyıl ortalarında yapılmış olan bir Luther tasviri: Luther, 1525'te âsi köylülere karşı vaaz ediyor. Gerçekte Luther, isyancılarla asla yüzyüze gelmemiş, vaazlarının pek az etkisi olmuş ve köylüler, Suabia Birliğinin askerî gücüyle bastırmışlardır. 1848 Devrimlerinden hemen sonra yayınlanan bu resim, Luther'i Tanrısal düzenin savunucusu olarak göstermektedir. Sağda, Luther'in en ünlü ilahîlerinden "Esaslı bir savunma ve silâhtır, güçlü bir kaledir Tanrımız"ı konu alan, 1914 öncesine ait milliyetçi militarist bir posta kartı.

Oysa, Luther'in otoriteleri ayaklanmayı bastırmaya çağıran kendi risalesi olağanüstü şiddet yanlısıdır. 1525'de sorun, şiddet ya da barışçılık değildi; İncil'in itibarı ve Luther'in yıkmak değil, düzeltmek istediği toplumsal sistemin bütünlüğü tehlikeye düşmüştü. Ve kuşkusuz, Orlamünde'de köylüler kendisine "Sen" diye hitap ettikleri zaman tüyleri diken diken olan Dr. Luther, çoktan bir köylü olmaktan çıkmıştı.

Gene de Luther halktan gelme yanlarını önemli ölçüde korumuştu. Dili, hal ve tavırları, inançları hep halk kültürünü yansıtmaktaydı. Saf köylü batıl inançları buna örnektir:

> Benim doğduğum köyde, Pubelsberg adı verilen ve üzerinde bir göl bulunan yüksek bir tepe vardır; eğer birisi suya taş atacak olursa bütün bölgede müthiş bir fırtına kopar, çünkü o göl tutsak edilmiş şeytanların yatağıdır. Prusya bunlarla doludur, Laponya da cadılarla.

"Benim doğduğum köyde", gözleri faltaşı gibi olmuş, ağzı açık safdillere anlatılacak bir öykü için çok iyi bir giriştir. İşte bu, panayırdaki çiftlik yanaşması Luther'dir; o, filozof-teolog, Almanca ve Latince yazarı, çevirmen ve birçok akademik ünvanın sahibi Luther'in yanında hep mevcuttur. Gerçekte, kitlelerin dilini ve inançlarını paylaşan, ama öte yandan elit kültürün cilâsını da benimseyen Luther, kültürel açıdan iki sınıflı sayılabilir. O, insanları hangi jestlerin ikna edeceğini sezgisel olarak bilirdi. 95 Tezini gerçekten bir kilise kapısına çivileyip çivilemediği konusunda bir tartışma vardır ki bu eylem, Luther'e ilişkin milyonlarca öğrenci ödevinin vazgeçilmez açılışını oluşturur. Öğrencilerin içi rahat etsin, Luther muhtemelen tezleri *gerçekten* çivilemiştir, çünkü böyle bir davranış onun, halk kültürünün söze dökülmemiş diliyle konuşma yetisine tamamen uygundur. Aynı şey, 1521'de Papa'nın aforoz kararını sembolik olarak yakması için de geçerlidir; Luther bu olayı bir sokak tiyatrosu ve karnaval gösterisine dönüştürmüştü. Sessiz sembolizme de başvuran Luther kıyafetin gücünün farkındaydı; Ortaçağ halk kültüründe kıyafet bir kimsenin "temsilî" rolünü belirler. İşte, 1522'de Wittenberg'deki aşırılığa bir dur demeye karar verdiği zaman, uzun süredir giymediği Augustinuscu keşiş giysisini üzerine geçirmesinin nedeni de budur: Bu kılık, yavaş bir değişme ihtiyacını, geçmişin korunması gereğini ciltler dolusu kitaptan daha iyi dile getiriyordu. Radikal mi, yoksa tutucu mu olduğu açık olmasa bile, Luther'in üslûbunun *popülist* (halkçı) olduğu kesindir.

Nihayet, Luther'i bir de radikal ya da devrimci ünvanının gerçekten ait olduğu kişiler, "Radikal Reformasyon" önderleri ışığında değerlendirelim.

"Radikal Reformasyon" terimi, Amerikalı tarihçi G.H.Williams tarafından Luther'in "sol kanadındaki" reformcular için kullanılmıştır. Bunlar arasında en başta, Luther'in eski meslektaşı Andreas Karlstadt ile gene Luther'in tilmizi Thomas Müntzer gelir. Bu kişiler hangi anlamda "radikal" diler? Reformasyon edebiyatında, sık sık, zararsız ve etkisiz bir yaşlı hippi olarak karikatürize edilmiş olan Andreas Karlstadt gerçekte, kendisini eşitleriymiş gibi kabul etmeye ikna ettiği kırsal bir cemaate rahiplik eden ciddi bir demokratik Hıristiyandı. Kendi geçimini sağlamak ve papazlar ile halk arasındaki geçmişi çok eskiye dayanan uçurumu kapatmak için harcadığı çabalar, Luther'in "bütün inananların rahipliği" biçimindeki ünlü Reformasyon ilkesinin hayata geçirilmesi yönünde içten bir girişimdi. Luther'in ona karşı tutumu, genellikle, hoşgörü ve aşağılamanın bir karışımıydı. Bir zamanlar Luther'in öğrencisi olmakla birlikte 1520'lerde ve Köylü Ayaklanmasında ölümünden önce Alman tarihindeki en devrimci ve rahatsız edici tiplerden biri haline gelen Allstedt papazı Thomas Müntzer'ise, çok daha etkileyici bir karakterdir. Luther, "Allstedt şeytanı" Müntzer'den nefret eder oldu, Müntzer de "Dr. Rahatınabakar"ın, "Dr. Yalancı"nın bu nefretine aynen karşılık verdi. Gene de Müntzer birçok yönden Luther'in radikal bir yansısı gibiydi. Savunduğu içsel nurlanma duygusu, Luther'in "Söz"ü harfi harfine yorumlamama anlayışının özünü oluşturan öznel ilkelerin genişletilmesinin bir uzantısıydı. Müntzer'in kıyamet gününe ilişkin canlı umudu, Luther'in dünyanın son günlerinde yaşama duygusuna kesinlik kazandırmaktaydı. Ve G.R. Elton'un dediği gibi, "Luther'de, Müntzer'in yoksullara karşı içten duygularından bir şeyler vardı."

Karlstadt ve Müntzer'in yanısıra başka radikaller de vardı: Coşmaya hazır üniversite kenti Wittenberg'de 1521'de isyan ateşini tutuşturan "Zwickau peygamberleri"; Saksonya dışında ise, neredeyse rasyonalist reformcu Ulrich Zwingli'nin İsviçre'nin Zürih kentinde önderlik ettiği türden diğerlerinden bağımsız Reformasyonlar gerçekleşiyordu. Zwingli'nin de kendi "sol kanadıyla", Yeni Ahit'e olan bağlılıklarının bir göstergesi olarak yetişkin yaşta vaftiz olmayı benimseyen "Kutsal Kitap Hıristiyanları"yla başı dertteydi. Karlstadt ve Müntzer gibi bu Anabaptistler (yani ikinci kez vaftiz olanlar) de Luther'den bazı düşünceler almışlar ve bunları geliştirmişlerdi; ancak asıl kaynakları Luther'in kendisinin de paylaştığı daha eski bir gelenekti. Luther, "Zwickau peygamberlerinden" biri olan Nicholas Storch'u sorguya çektiği zaman, Storch, "İçsel nurlanma, kiyetizm"* *(langweiligkeit)* gibi kavramları kullanarak yanıt vermişti. Müntzer hakkında ise, "Tanrının, melekleriyle nasıl konuşuyorsa, kendileriyle de öylesine doğrudan konuştuğunu iddia ediyorlar"diyordu. Bu tür ifadeler ve düşünceler, geç Ortaçağ Alman mistisizminin kavram dağarcığından ödünç alınmıştı ve Luther'in kendisi 1516 ve 1518 yıllarında bu tür ibadetin el kitabı olan *Alman Teolojisi*'ni yayınlamakla, sözkonusu dağarcığa daha da fazla yaygınlık kazandırmıştı. Müntzer'de bu kitabın bir nüshası vardı; Karlstadt bu esere hayrandı ve Kutsal Kitap onlar için çok daha önemli olsa bile, Anabaptistler arasında da epey etkili olduğu kesindi. Eğer birçokları, geç Ortaçağ dindarlığı ile Alman dilindeki İncil karışımından bir "Radikal Reformasyon" çıkarmışlarsa, bu tür radikalizm kaynaklarına yaygın bir geçerlilik kazandıran Luther'in, bunun için kendisinden başka suçlayacak kimsesi olamaz. Öyleyse, Luther'in bir Reformasyonun, merkezin "ılımlı" Reformasyonunun dolaysız yaratıcısı olduğu, bir diğerinin, "sol" Reformasyonun ise dolaylı hazırlayıcısı olduğu söylenebilir. Yoksa *gerçek* Reformasyon, ikincisi miydi?

Çeviren: FATMAGÜL BERKTAY

**Quietism* : İnsan iradesinin tümüyle yokolmasını, dünya işlerinden eletek çekilmesini ve kişinin kendini edilgin bir biçimde Tanrı düşüncesine vermesini içeren bir dinsel mistisizm biçimi. —*Çev.*

Martin Luther'in Türklere Karşı Savaşa Çağırı Vaazı (1529)

Halk kitlelerinin kaygı ve korkularıyla oynamayı pek iyi bilen Luther, Tanrı'nın, doğru yoldan çıkan Hıristiyanları cezalandırmak için Türkleri gönderdiğini ileri sürmüştür. Ona göre, Hezekiel'in "Şeytan hapisten kurtulacak" kehaneti ve Yuhanna'nın Vahyi'ndeki "Sizin üstünüze bir kılıç getireceğim... ulusların en kötüsü, sizin evlerine sahip olacak" sözleri, Türklerle gerçekleşmiştir. Bu gibi propagandalar, 16'ncı yüzyılda Orta Avrupa köylüleri arasında Osmanlılara karşı bir "Büyük Korku" doğurmuştur.

Prof. Dr. Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* adlı yapıtında (AÜ, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay, 1979- ikinci basımı Turan Yayınevince yapılmıştır), s. 200-201, Batı'daki Türk düşmanlığını irdelerken, M. Luther'in görüşlerine de değinmektedir. Timur, Osmanlıların Habsburg hanedanını kendilerine en büyük rakip saydıkları için Avrupa'da protestanlığı desteklediklerini belirttikten sonra, Luther'in esas itibarıyla lâik asillerin sınıfsal çıkarlarının sözcüsü olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, Luther'in üç düşmanı, Papa, Türkler ve tefecilerdir. Bu düşmanlara karşı, önceleri yoksul köylüler ve soylularla bağlaşmış durumdayken, sonradan köylüler Münzer'e uyup soylulara karşı çıkınca, Luther onların amansız düşmanı kesilmiştir.

Timur, yukarıda özgün basımının kapak resmi verilen yapıtın (Luther'in 1960'larda Cenevre'de yayımlanan toplu eserleri dizisindeki) Fransızca çevirisinden, Luther'in Kanunî'nin Macaristan seferi karşısında, halkı "Türklere karşı duaya çağırdığı"nı, Türk'ün Tanrı tarafından kendilerini cezalandırmak, "Allah'tan korkmayı ve dua etmeyi" öğretmek için gönderilmiş bir okul öğretmeni olduğunu söylediğini, "Türk bir şeytandır, fakat Papa biraz daha büyük bir şeytandır" dediğini aktarıyor.

Yine Timur'un alıntıladığı, K. Marx'ın *Kapital*'inde de, M. Luther'in bir başka yapıtından *[An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen* (Wittenberg, 1540)] şu sözleri aktarılmaktadır: "... bu dünyada para delisinden, tefeciden daha büyük (Şeytandan sonra) insan düşmanı yoktur, çünkü o bütün insanlar üzerinde tanrı olmak ister. Türkler, askerler, despotlar da kötü insanlardır, ama bunlar gene de insanları yaşamaya bırakırlar ve kendilerinin kötü ve düşman olduğunu itiraf ederler, üstelik arasıra bazı insanlara merhamet etmek zorunluluğunu da duyarlar." Cilt I, Alâattin Bilgi çevirisi (Ankara, 1978), s. 609, dn. 39

"İnsanları yaşamaya bırakmak," iyi Türkçe değil. Timur'un "fakirleri yaşamaya terketmek" deyişi de, daha iyi sayılmaz. Mehmet Selik'in önceki *Kapital* çevirisinden (Ankara, 1966) ise (cilt 1/4, s. 157, dn. 39), bu söz "insanları yaşamaktan alakoyamazlar" diye karşılanmış. Bu iyi, ama Selik de Luther'i sansür ederek, "Türkler"i kötüler arasında saymayı uygun görmemiş!

Tarih ve Toplum

Toplum ve Bilim

aydınlar

özel sayısı çıktı!

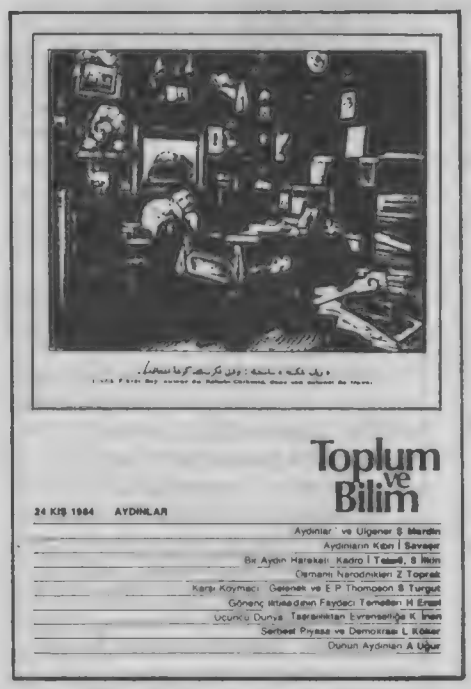

TÜRKİYE GENEL DAĞITIMI:
İSTANBUL: YA DA A.Ş. Dr. Şevki Bey Sok. Divanyolu Tel: 520 74 72
ANKARA: YA DA A.Ş. Konur Sok. 17/5 Kızılay Tel: 18 90 99
İZMİR: Yurttaş Dağıtım. 865 Sok. 17/201 Merkez İşhanı. Kemeraltı Tel: 25 09 96

Yayın Kurulu ile Haberleşme Adresi: Necatibey Cad. 21/35 Yenişehir- ANKARA
Yönetim Yeri ve İsteme Adresi: Ankara Cad. Güncer Han. 45/18 Sirkeci- İSTANBUL

1827'de Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler. (Fotoğraf, 1830'da Paris'te çekilmiştir.) Hepsinde saç kesimi "avrupa". Sağdan sola Topçu Hüseyin Rıfat Paşa, deniz subayı Ahmet Bey, kurmay albay Abdüllâtif Bey, maden mühendisi sadrazam Ethem Paşa.

Alafranga Dedikleri...

CEVDET KUDRET

Alafranga sözcüğünü, sözlüklerimiz şöyle tanımlıyor:

> Frenk usulünce. *(Kaamûs-i Türkî)*
> Frenk üslûbunda; Avrupalı usulünde, tarzında. *(Meydan Larousse)*
> Frenklerin (Avrupalıların) töre, alışkı ve yaşamına uygun. *(Türkçe Sözlük)*

Yerli yaşayışa aykırılığı anlatan bu sözcük, çoğuzaman, *züppe* anlamında da kullanılmıştır. Sözlükler, *züppe*'yi de şöyle tanımlar:

> Kılıkta, söyleyişte, dilde, düşünüşte toplumun gülünç ve aykırı saydığı; Frenk benzetmesi yapmacıklara ve aşırılıklara kaçan [kimse]. *(Türkçe Sözlük, Meydan Larousse)*

Bir incelemecimiz de *züppe*'yi şöyle anlatır:

> Batı kültürünü özümlememiş olmasına rağmen kendini Batılı ve modern sayar. Batılıların günlük yaşantı ve eğlence biçimlerini kendi yaşantısına uygulamaya çalışır. Çoğukez ulusal töre ve ahlâka ters düşer, fakat halkı küçümsediğinden buna aldırış etmez. (Sevda Şener, *Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan*, 1972, s. 80)

Alafranga kavramı, bizde, II. Mahmut (hük. 1808-1839) devrinde, yeniçeriliğin kaldırılmasından (1826) sonra başlatılan Avrupalı (Frenk) usulüne uygun yaşayış ve kılık devrimi ile toplumumuza girmiştir. Üste, yüzyıllardan beri kullanılan cepken, cüppe, lata, biniş, vb. yerine setre denilen, uzunca etekli, önü ilikli, Avrupa kesimi ceketler; alta da, şalvar, çakşır, potur, vb. yerine setre pantalon denilen pantalon giyilmişti. Abdülmecit (hük. 1839-1861), Kırım Savaşı sırasında (1853-1855) bütün memurların setre ve setre pantalon giymesini zorunlu kılmıştı. Tutucuların, gâvur taklitçiliği diye ayıpladığı bu kılık, zamanla yaygınlaşmış,[1] ünlü Kâtibim türküsüne dahi girmiştir:

> Üsküdar'a gider iken aldı da bir yağmur
> Kâtibimin setresi uzun eteği çamur
> (...)
> Kâtip benim ben kâtibin el ne karışır
> Kâtibime setre pantol ne güzel yaraşır[2]

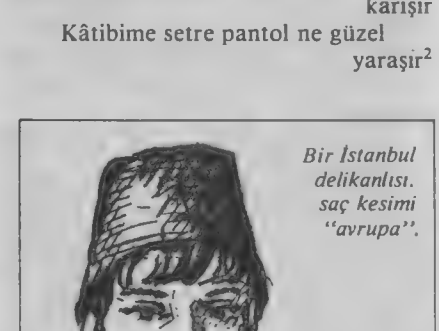

Bir İstanbul delikanlısı. saç kesimi "avrupa".

Tarihçi Reşat Ekrem Koçu'nun saptadığına göre, bu türkü, Kırım Savaşı sırasında çıkmıştır[3].

Setre ve pantalon giyiminden bir süre sonra, 1860-1875 arasında, kolalı gömlek (frenkgömleği) ve boyunbağı da kullanılmağa başlanmış;bunlar, özellikle gençler arasında, şıklık ve alafrangalık işareti sayılmış; boyunbağların renkleri de, devir devir, moda konusu olmuştur. Setre ve pantalon gibi, boyunbağını da tutucular iyi gözle görmemiş, bir çeşit sapıklık işareti de saymıştır. Halk ozanı Beşiktaşlı Gedâî (ölm. 1887/89), boyunbağı bağlamış on üç on dört yaşındaki bir genci şöyle anlatır:

> Ol sîm gerdadına ol serv-i kaamet
> Galibarda bağlar boyunbağını.[4]

Kolalı gömlek ve boyunbağı, halk arasında da yaygınlaştıktan sonra,

---

[1]1874'te İtalyan edibi Edmonde de Amicis "Her yıl binlerce şalvar düşüyor ve bacaklara binlerce pantalon çekiliyor..." diye yazıyor (Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, 1967, s. 187)

[2]Türkünün bütünü için bk. Cahit Öztelli, *Halk Türküleri*, 1953, s. 69

[3]Kırım Harbi'nde müttefiklerimiz olan İngiliz, Fransız ve Sardunya'lıların orduları İstanbul'dan geçmişti; Üsküdar'da Selimiye Kışlası da bu gayr-i müslim Avrupa'lı müttefiklerimizin emrine hastahane olarak verilmişti. İstanbul'dan geçen İngiliz ordusunda bir İskoç alayı vardı; meşhur gaydaları ve kısa etekleri ile İstanbul'luların pek tuhafına gitmişti ve avam ağzında İskoçya'lılara "donsuz asker" lakabı takılmıştı. İskoç alayı şarka hareket ederken bu alay için bir marş bestelenmişti; işte bu marşın bestesi, bizim *Kâtibim* türküsünün nağmeleridir. Meçhul bir külhani, söylediği türküye "Üsküdar'a gider iken..." diye başlayarak, Avrupa'lıların Selimiye Kışlası'na yerleşmesini ima etmiş, türküsünün nağmelerini "donsuz asker"in marşından almıştı. (R.E. Koçu, *a.g.e.*, s. 187)

[4]Şiirin bütünü için bk. R.E. Koçu, a.g.e., s.4

ALAFRANGA DEDİKLERİ

Kâtibim türküsündeki:

> Kâtibime setre pantol ne güzel yaraşır

dizesi değiştirilmiş:

> Kâtibime kolalı da gömlek ne güzel yaraşır

kılığına sokulmuştur.

II. Mahmut döneminde saç kesim ve tuvaletinde de değişiklik başlamış; kadınlar alınlarında, iki kaş üstüne top kâkül bırakmağa; delikanlılar, saçlarını Avrupalılar gibi uzatıp yandan ya da ortadan ayırarak taramağa ve alınlarının üstüne kâkül bırakmağa özenmişlerdir. Bu yoldaki saç tuvaletine "avrupa" adı verilmişti. Reşat Ekrem Koçu, bu konuda şöyle bir fıkra aktarır:

> Şair devlet adamı Ethem Pertev Paşa[5], iki oğluna o devirdeki kıyafet devrimine uyarak setre pantalon giydirmiş ve padişaha götürmüştü; Sultan Mahmut, çocukları okşayıp sevdikten sonra: "Başlarını tıras ettirmişsiniz. Saçları da avrupa olsun." demişti.[6]

Adı saptanamayan tutucu bir ozanın, setre pantalonlu ve saçı avrupa bir genç paşa-zâde için yazdığı iğneleyici bir şiiri bugüne kalmıştır:

> Pek yaraşmış ak pantalon mum gibi
> Peşindeki âşıkları kum gibi
> (...)
> Gönül çeker saç kesimi Avrupa
> Güzel beyim hem nazlıdır hep hoppa
> (...)
> Uşak olsam ben giydirsem ben soysam
> Avrupayı hem tarasam hem koksam [7]

Kadınlar arasındaki avrupa saç tuvaleti üzerine de bir türkü düzenlendiğini biliyoruz:

> Taramış avrupasını gül yüzüne tel gibi [8]

Önceleri çocukların ve delikanlıların özendiği avrupa saç, birtakım cinsel sataşmalara karşın, kısa süre sonra toplumda aydın kesim erkekleri arasında da yaygınlaşmış ve doğallaşmıştır. Elimizdeki resimlere göre, Batı edebiyatını örnek alan sanatçıların (Ahmet Mithat, Mehmet Akif, vb. dışında) hemen hepsi, uzun saç modasına uymuş, bunların kimisi saçlarını yandan (Şinasi, Abdülhak Hâmit, Tevfik Fikret, Mehmet Rauf, Yahya Kemal, Peyami Safa, vb.), kimisi de ortadan (Cenap Şahabettin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, İzzet Melih, Hamdullah Suphi, Halit Fahri, vb.) ayırmışlardır. Kimi ozanlar (Celâl Sahir, vb.) ve düşünce adamları (filozof Rıza Tevfik), daha da ileriye gidip başlarının arkasındaki saçlarını, enselerini örtecek kadar uzatmışlardır. Halit Ziya'nın *Mai ve Siyah* adlı romanının baş ikisi ozan Ahmet Cemil'in saçları da öyledir. Edebiyat-ı Cedide ozanını simgeleyen bu genci, Halit Ziya şöyle tanımlar:

> ... Ahmet Cemil, lâtif kıvrıntılarla bükülerek kulaklarına dolaşan uzun sarı saçları ensesine dökülmüş bir genç...

Roman, *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika edilirken (1896-1897, c. XI-XIII, sayı: 273-317) o devrin ünlü bir ressamının resimleriyle süslenmişti. Ahmet Cemil'in saç tuvaletini o resimlerde de görüyoruz.

Ebediyat-ı Cedide topluluğunun en genç ozanı Celâl Sahir, İkinci Meşrutiyet'ten sonra büsbütün ileriye giderek, yüzünü görmek için değil, ensesini örten uzun saçlarını göstermek için, arkadan çektirdiği bir fotoğrafını, şimdi adını anımsayamadığım bir dergide (belki de *Rubap*'ta) yayınlamıştı.

Ömer Seyfettin'in *Kesik Bıyık* adlı öyküsünden öğrendiğimize göre, memleketimizde bıyık kesme modası da, 1911/12 sıralarında, Amerikalılara özenilerek başlamış. Pala bıyıklarını kestiren öykü kişisini babası evden kovar, "... — Artık bıyıkların çıksa bile, namusun yerine gelmez!" diye bağırır. Saç uzatmak gibi, bıyık kesmek de, ilk zamanlarda cinsel sapıklık olarak görülmüş; bunlara, "sokakları dolduran züppeler" diye bakılmıştır.

Giyim kuşam, tuvalet ve davranışlarıyla Batı taklitçiliğine özenen kişiler, toplumumuzda, başlangıçtan günümüze kadar, *alafranga, züppe, şık, sivilize, asrî, sosyetik, snop, bopstil*, vb. sıfatlarıyla anılmışlardır.

Aşırı alafrangalık düşkünlüğü, yukarda birkaç örneğini gördüğümüz yergi şiirleri dışında, özellikle kimi oyun, roman ve öykülerde eleştirici bir tutumla ele alınmıştır.

Alafranga yaşayışına karşı halkın olumsuz tepkisini ilk olarak Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* (1859) adlı oyununda görüyoruz. Mahalle bekçisi Batak Ese, şair Müştak Beyi kötülemek için şöyle der:

> — Efendi, biliyo musunuz ki, ben bunun daha bilmen nelerini bilürün. Durun, size deyivereyin. Bekçi olduğumdan için mahallede dolanırken buna çat pak çak sokak ortasında irast geliyorun. Bir kere kendiciğine "Nereden geliyorsun?" diye soracak oldum. Bana ne garşuluk virse iyü: "Taratordan (tiyatrodan) geliyorum." demesin mi? Bu, beni maskaralığa alma değil de ne demektir? Bakın şu ahmağa! (Şinasi, *Şair Evlenmesi*, altıncı fıkra)

Yan sayfada: üstte Abdülhak Hâmit (1852-1937); altta Cenap Şahabettin (1870-1934)

Üstte Tevfik Fikret (1867-1915); altta Türk tiyatrosunun 100. yılı dolayısıyla çıkarılan anma pulunda Şinasi (1826-1871)'nin portresi.

II. Mahmut devrinde başlayıp günümüze kadar süregelen Batılılaşma süreci içinde sık sık ele alınan alafranga (züppe) tipini Tanzimat tiyatrosunda işleyen öteki oyunlar şunlardır:

M.F., *İşte Alafranga* (1291/1874); Nuri, *Zamane Şıkları* (tarihsiz)[9].

İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi tiyatromuzda da bu olumsuz tipin sık sık ele alındığını görüyoruz:

İbnürrefik Ahmet Nuri, *Yeni Dünya (Dersaadet,* 1336/1920, sayı: 93-100)[10]; Vedat Nedim Tör, *Fevkalasrîler* (oynanışı: 1928), *Köksüzler* (oy. 1934); Musahip-zâde Celâl, *Selma* (1936); Cevat Fehmi Başkut, *Ayarsızlar* (1972), *Makine* (1972); Halit Fahri Ozansoy, *Hayalet* (1955), vb.[11]

Alafranga (züppe) tipi, roman alanında da, ilk olarak yine aynı dönemde —*İşte Alafranga* komedyasından bir yıl sonra— Ahmet Mithat'ın *Felâtun Bey ile Rakım Efendi* (1292/1875) adlı romanında işlenmiştir.

Alafrangalık meraklısı Felâtun Bey, alafranga bir babanın oğludur. Babasının, Üsküdar'daki büyük bahçeli konağını satıp Beyoğlu yakasında, "mutlaka alafranga olmak için, kâgir bir hane" yaptırmış; gelen giden dostları da alafranga olduğundan, onlara hizmet etmek için Müslüman hizmetçi yerine Rum, Ermeni hizmetçi ve aşçı kullanmağa başlamıştır. İşte böyle bir çevrede yetişen Felâtun Bey, "büyücek kalemlerden birinde memur" ise de, haftanın hemen bütün günlerini, gezinti ve alafranga eğlence yerlerinde geçirir. Babası ölünce on altı bin liralık büyük bir mirasa konar. "Bu gençlik ele geçmez. Yarın sakalına kır düştükten sonra, paran olsa bile karılar yüzüne bakmaz. Gençlikte yaşamağa bakmalı." düşüncesiyle kendini büsbütün sefahete verir. Bir Fransız aktrisini metres tutmuştur. Lüks oteller, Kâğıthane safaları, alafranga eğlence yerleri, içki, kumar, vb. ile parasını har vurup harman savurmaktadır. Her gün başka bir giysi giyer. Babası ölünce, "yas tutmak alafrangada vardır" diye, karalar giyinir. "her tarafı gece karanlığı gibi simsiyah kesilir"; süresi dolunca, bu "döy" (Fr. *deuil:* yas)den çıkar. Kadın erkek arasında kaç-göç töresinin yürürlükte olduğu o yıllarda, "kaba Türk'lük etmek"ten hoşlanmadığı için, sevgilisini arkadaşı Rakım'a "prezante" (Fr. *présanter:* takdim, tanıştırma) eder. Sonunda, artist sevgilisi, onu "yolup kül ettikten sonra yüz çevirir."

Alafrangalığı konu olarak ele alan ikinci roman, Recai-zâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (yazılışı: 1889) adlı eseridir.

Bihruz Bey bir paşa oğludur. Yarım-yamalak bir öğrenim gördükten sonra, Felâtun Bey gibi o da Bâbıâli kalemlerinden birine yerleştirilir. Bütün merakı, üstü ve yanları açık süslü arabasıyla gezinti yerlerinde dolaşıp kendini göstermek, alafranga beylerin hepsinden daha şık giyinmek, Türkçe cümleler arasında Fransızca sözler kullanmak, berberler, kunduracılar, terziler, garsonlarla Fransızca konuşmaktır. O da, Felâtun Bey gibi, çalışmakta olduğu kaleme arada sırada uğrar; işe gitmediği günler saçlarını kestirmek, terziye giysi ısmarlamak, kunduracıya ölçü vermek gibi bahanelerle Beyoğlu'nda, ötede beride vakit geçirir. Babası ölünce, 28 bin liralık bir mirasa konar. "Mirasyedilerin düşündüğü gibi, servetini bitmez tükenmez sanarak" kendini büsbütün sefahete ve israfa kaptırır. Çamlıca bahçesinin açıldığı yıl (1869), orada arabasıyla gezerken gördüğü sarışın bir kadına, bir görüşte âşık olur. Bu aşk da, o sıralarda okuduğu *Paul ve Virginie, Kamelyalı Kadın, Ihlamurlar Altında, Graziella, Manon Lescaut* gibi romantik Fransız romanlarında anlatılan aşkların bir taklididir. Kendini o romanların kahramanları gibi görmeğe başlamıştır.

Bihruz Bey, Felâtun Beyle aynı çizgide yürümekle birlikte, ondan biraz daha incelmiş görünmektedir. Konuşmalarında da ondan daha çok Frenkçe sözcükler, hattâ cümleler kullanır:

> — Ah, iki aydır ne kadar "sufrans" [Fr. *souffrance:* acı, keder] içinde olduğumu bilseniz.
> — Ah! bir "anj" [Fr. *ange:* melek] gibi "şast" [Fr. *chaste:* iffetli] olarak gitmiştir.
> — Siz ona bir çiçek verdiniz galiba.
> — Ah, evet. Bir çiçek. "Ma povr flör": [Fr. *ma pauvre fleur:* zavallı çiçeğim].

Bu yolda yazılmış ünlü eserlerin bir tanesi de, Hüseyin Rahmi'nin *Şipsev-*

[5]Ethem Pertev Paşa 1824 doğumlu olduğuna göre, fıkrada adı geçen kişinin "Sadaret kethüdası Pertev Paşa" (1785-1837) olması gerek.

[6]bk. R. E. Koçu *a.g.e.*, s. 43

[7]Şiirin bütünü için bk. R.E. Koçu. a.g.e., s.19

[8]Türkünün bütünü için bk. Cevdet Kudret, *Örneklerle Edebiyat Bilgileri* c. 1, 1980, s. 109.

[9]Bu oyunların konuları için bk. Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu,* 1972, s. 336-337

[10]Konusu için bk. Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu,* 1971, s. 154

[11]Bu oyunların değerlendirilmesi için bk. Sevda Şener, *Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlâk, Ekonomi, Kültür Sorunları,* 1971, s. 29-31, 43-45, 54-57, 58-60

di adlı romanıdır.

Ahmet Mithat, Felâtun Bey ile Rakım Efendi romanında, yanlış Batılılaşma ile doğru Batılılaşmayı göstermek istemiş; bunu sergilemek için, sahte alafranga Felâtun Bey ile gerçekten alafranga Rakım Efendiyi karşılaştırmıştır. Hüseyin Rahmi'nin *Şıpsevdi* romanında ise, alafrangalık tutkunu bir çevre (Meftun ve ailesi) ile aşırı alaturka bir çevre (Kaşıkçılar kethüdası Kasım Efendi ailesi) karşılaştırılır.

Meftun'un babası ölünce, amcası onu okusun diye Paris'e gönderir. Meftun orada bir okula yazılmaz, kulaktan dolma bilgilerle yetinir, memlekete alafranga bir züppe olarak döner. (Nitekim, roman, ilkin *Alafranga* adıyla bir gazetede tefrika edilmeğe başlanmıştı [1901]. Tefrikası yarıda kalınca, Meşrutiyet'ten sonra başka bir gazetede *Şıpsevdi* adıyla yayınlanmıştır.)

Meftun Bey, Erenköy'ünde, babadan kalma köşkte alafranga yaşayış hevesine kapılır. Kalabalık bir ailenin başındadır: annesi, büyükannesi, küçük kardeşi, kızkardeşi, teyzesi, teyzesinin kızları, bir Zenci aşçı kadın, bir uşak, bir Rum hizmetçi kız... Meftun, ev halkına alafranga yaşama kurallarını öğretmeğe kalkışır (Fransız yemekleri, alafranga sofrada yemek yeme yöntemi, giyim kuşam, dans, vb.). Sürmek istediği alafranga yaşayışı uygulayabilmek için çok paraya gereksinmesi vardır. Köşk komşusu zengin, fakat cimri ve bağnaz Kasım Efendinin görgüsüz ve bağnaz kızı Edibe ile evlenir. Böylece, birbirine karşıt iki uç bir araya getirilir.

Alafranga yaşayışına karşı halkın tepkisini, yeni gelin Edibe ile komşusu Azize Hanımın konuşmalarından alıyoruz:

> — Yemeği el ile yemiyorlar, çatal dedikleri o zıkkımı kullanıyorlar.
> — Hepsi haline göre Frankçeden bir iki lâkırdı öğrenmişler. "Söylesen e!" diye beni de zorluyorlar.
> — Sabahleyin kalkınca kocana "boncorna", sokağa giderken "oravara", akşam üstü "bol su var" demelisin, dedi.
> — (Kocam olacak herif) her sabah yumruklarıyla: kollarıyla talimler ediyor. Tapınır gibi bir şeyler yapıyor.
> — Buraya gelenlerin içinde Şehim Bey diyorlar bir delikanlı var. Karısı Frenk. Kol kola girip sokakta geziyorlar.
> — Şimdi bizim şık beylere kokona karısı almak moda oldu. Ermeni olsun, Rum olsun, Çıfıt olsun, Frenk olsun... Tek Türk olmasın da ne olursa olsun...
> — Karısı kocasının kolundan çıkıyor, başka erkeğin koluna giriyor. Birbirlerinin elini sıkıyorlar... Bu karılar kendi kocalarının yanında başka erkeklerle sarmaş dolaş olup mızıka ile oynarlarmış.
> — Çalgıları da hiçbir şeye benzemiyor. Görümcem her gün dan dan dan piyana çalar... Kadana beygirleri geziniyor gibi güm güm güm ortalığı ötürür. Bazan da hem çalar, hem beraber uzun uzun ulur...

Aynı dönemde, Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in *Yeğenim* adındaki ünlü monologunda da (yazılışı: 1316/1900) aynı konu işlenir:

Amcası tarafından öğrenim için Paris'e gönderilen "Yeğen", orada mimarlık, kimya, tarım okuyorum diyerek beş yıl kalır. Adamcağızın parasını yiyip bitirdikten sonra döner. "Yakalığı bir mermer kuyu çemberi gibi gırtlağına sarılmış; uzun, kıvırcık saçları rüzgâra tutulmuş hindi tüyleri gibi tersine dönmüş; yeni doğan bir çocuğa şilte olacak kadar kocaman bir plastron boyunbağını göğsüne takmış", tırnaklarını uzatmıştır. Geceleri yatarken, yumuşasın, parlasın diye yüzüne, ellerine krem sürer; bıyıklarını dik durdurmak için, burnunun altından kulaklarının hizasına kadar onları bir bezle sarar... "Bunlar, o kültür ülkesinde beş yıllık geceli gündüzlü bir sürekli öğrenimin ürünü imiş... Beş yıldan sonra Napoléon-kâri bir duruş, Humbert-kâri bir saç, Wilhelm-kâri bir bıyık... Yeni kafa olmak için bu kadar yetermiş..." Evde hiç kimseyi ve hiçbir şeyi beğenmez. Evin düzenini değiştirmeğe kalkışır: Uşaklara kahve getirirken beyaz eldiven giymelerini, ahçı İbiş'in kafasına bir beyaz keten takke geçirmesini, vekilharç köse kâhyanın her sabah tıraş olmasını ister; günün birinde ahçının bıyıklarını kesmeğe kalkışır; başka bir gün de, "kızkardeşini piyanoya oturtur, halayıklara, dekolte olmak için kollarını sıvatır, göğüslerini açtırır, kankan oynatmağa" başlar. "Uygarlığı yaymak", bu Yeğen'in görevi imiş.

Üstte filozof Rıza Tevfik (1869-1949)'in bir karikatürü; yan sayfada: üstte Mai ve Siyah *romanının yazarı Halit Ziya; altta romandan bir sahne, sağ tarafta oturan uzun saçlı Ahmet Cemil'dir.* (Servet-i Fünun *dergisinden).*

Amcası, bir gün, ona "Doğunun ve Batının yaklaşamayacağını; Türkâne ve Frengâne terbiyenin bütün bütün birbirine zıt olduğunu" anlatmağa girişir; iki yaşayış biçimi arasındaki ayrılıkları 16 maddede toplar. Onlardan bazıları şöyle:

> — Bizde başını açmayıp ayağını çıkarmak, Frenk'lerde ayağını çıkarmayıp başını açmak saygı.
> — Bizde öteden beri sağda erkek, solda kadın; Frenk'lerde solda erkek sağda kadın bulunur.
> — Bizde saat 12 ya sabahtır, ya akşam; onlarda ya öğledir, ya geceyarısı.
> — Frenk'lerin yılbaşı eğlence ile geçer; bizde muharrem, yılbaşı bir matem günüdür.
> — Biz yazıya sağdan başlarız. Frenk'ler soldan.
> — Batı dillerinde fazla harfler yazılır,

fakat okunmaz; bizde ise yazılmaz, lâkin okunur.
— Biz mektubun tarihini altına koyaraz, onlar üstüne koyarlar.
— Bizde "kanaat" bir erdem, onlarda ise miskinlik.
— Bizde bıyıkları tıraş...

Edebiyat-ı Cedide döneminde aynı tellere dokunan yazarlardan Halit Ziya'nın *Aşk-ı Memnu* (1900), Safveti Ziya'nın *Salon Köşelerinde* (yazılışı: 1898) romanlarını geçerek, Mütareke ve Cumhuriyet dönemine gelelim:

Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* (1922) adlı romanında, Naim Efendinin damadı Servet Bey alafrangalık düşkünüdür. "Türk'ler içinde kimse bu Servet Bey kadar ateşle, coşkuyla alafrangalığa tutulmamıştır.", "Düşsel bir Avrupa gezisi için hazırlanmış bir bavulu vardı, bu bavulun yanıbaşında bir de şapka kutusu dururdu. Bazı sıkıntılı saatlerinde bir aynanın karşısına geçip bu kutudan çıkardığı şapkaları birer birer denerdi ve başını bu başlıkla örtülü görünce, âdeta kendinden geçirdi."

Bu alafrangalık konusu, çağdaş edebiyatımızda da, Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* (1922), *Fatih-Harbiye* (1931), "Server Bedi" takma adıyla yazdığı *Cumbadan Rumbaya* (1936), Reşat Nuri'nin *Yaprak Dökümü* (1930), Abdülhak Şinasi'nin *Ali Nizami Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952) romanlarından geçerek Haldun Taner'in *Made in U.S.A.* (yazılışı: 1950) öyküsüne (burada artık Fransızcanın yerini İngilizce almıştır) kadar uzanıp gelir.

Bütün bunlar bilinen şeyler. Hele, Doğu-Batı sorununun; toplumla yabancılaşma, alafrangalık/züppelik olgusunun edebiyatımızda işlenişini derinlemesine inceleyen çok değerli iki eserden -Berna Moran'ın *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (1983) adlı kitabıyla Fethi Naci'nin *Türkiye' de Roman ve Toplumsal Değişme* (1981) adlı kitabından [12]- sonra, bilineni özetleyerek yineleyen bu yazıyı niçin yazdım?

Niçini şu: 1826 yılını Avrupalı (Frenk) usulüne uygun yaşayışına geçişin başlangıç tarihi olarak kabul edersek, o tarihten Haldun Taner'in öyküsünün yazılış tarihi olan 1950'ye kadar geçen 124 yılık süre içinde, bir zamanlar alafrangalık/züppelik diye görülen şeylerin yaygınlaşıp doğallaştığını görüyoruz. Yukardan beri sıraladığımız örneklerin şöyle bir dökümünü yapalım:

Setre (ceket), pantalon, frenkgömleği giymek, boyunbağı (kravat) bağlamak, saçları uzatmak, bıyıkları kesmek, tiyatroya gitmek, Beyoğlu yakasında oturmak, kâgir ev yaptırmak, konuşurken ve yazarken Frenkçe sözler kullanmak, çatalla yemek yemek, sabahları jimnastik yapmak, yabancı kadınla evlenmek, karı koca kol kola girip sokakta yürümek, birbirleriyle evli olmayan kadınla erkek el sıkışmak, birbirlerine sarılıp mızıka ile (müzikle) dans etmek, kolları ve göğüsleri açık dekolte giysi giymek, saat 12'yi öğle ve geceyarısı saymak, yazıya soldan başlamak, şapka giymek...

Eskiden alafrangalık sayılan bütün bu şeyler, şimdi, günlük yaşayışın bir parçası oldu; kentten köye kadar her çevrede doğal karşılanıyor.

Bu demektir ki, bir zamanlar halkın ve yazarların alay ettiği, hor gördüğü alafranga, alaturkayı yendi. Bugün de küçümsenen ve *sosyetik, snop, bopstil,* vb. diye adlandırılan kişileri yarınki yaşayışın kurucuları diye görebilir miyiz acaba?

---

[12]Sırası gelmişken burada bir noktaya değinmek istiyorum: İncelenen eserlerin birinci elden baskılarına başvurmayıp da, dilini sadeleştirmek, vb. amacıyla sonradan başkalarının el uzattığı baskılardan yararlanmağa kalkışmak, incelemeciyi önemli yanılmalara ve yanlış yargılara götürüyor. Sözgelimi, Fethi Naci, adı geçen eserinde, *Araba Sevdası*'nı incelemek için, Fâzıl Yenisey adlı kişinin "konuşulan Türkçeye çevirdiği" baskıdan (1979) yararlanmış. Yararlanılan baskının ne mene şey olduğunu göstermek için, Fethi Naci'yi yanlış yargıya götüren iki noktaya değinmekle yetineceğim:

> Babasının ölümü üzerine "bu züppe oğlan" (Böyle diyor roman kahramanı için Recaizade. s.19)

Hayır, öyle demiyor. Diyor ki:

> Paşanın vuku-i irtihâli (ölümü) üzerine mahdum bey...

Başka bir örnek:

> 1889'da yazdığı romanda, Yunus Emre' nin "Bir garip ölmüş" diye başlayan ünlü dörtlüğünü anması da ilginç. (s. 46)

Romanda yok böyle bir dörtlük. Romanı "konuşulan Türkçeye çeviren" o Bay Fâzıl Yenisey her kimse, esere Rıza Tevfik'ten de bir dörtlük ekleyivermiş. (Bu dörtlüğü içeren şiir o tarihte daha yazılmamıştı. Bay Yenisey'in bu yoldaki marifetleri için bk. Berna Moran, *a.g.e.*, s. 69-70)

Bay Yenisey daha da ileriye gitmiş, zaten Türkçe olan sözleri bile yeniden Türkçeleştirmiş. Şu cümleleri Fethi Naci'nin yaptığı kısa alıntıdan alıyorum:

> Eline her ay yüz elli altın kadar para geçtiği halde...
> Ölçüsüz sarfiyata önce paralardan başlandı. Para suyunu çekince...
> ... Nihayet o da okutuldu. Mülk olarak kala kala Süleymaniye'deki konakla... (s. 41)

Bunların asılları şöyle:

> Her ay eline yüz elli lira kadar bir para...
> Uluorta giriştiği istihlâkâtâ [harcamalara] nakitten [paradan] başlandı. Onlar bitince...
> ... Nihayet o da satıldı. Mülk olarak elde Süleymaniye'deki konak ile...

Çevirmenimiz, *lira, uluorta, bitince, satıldı, elde* sözlerini her halde yabancı sayarak, *lira* yerine *altın, uluorta* yerine *ölçüsüz, bitince* yerine *suyunu çekince, satıldı* yerine *okutuldu, elde* yerine *kala kala* demiş.

Dostumuz Fethi Naci, kitabını ikinci kez bastırırsa, *Araba Sevdası*'nın Mustafa Nihat Özön baskısını (1940) bularak, o bölümü yeniden yazsın da, keyifle okuyalım.

1. "Çektiklerimiz" (1911 yılında Maliye Nâzırı Cavit Bey ile Menteşe mebusu Halil Bey, İzmir seyahatlerinde, halk tarafından arabalarının atları çözülerek çekilmişlerdi.)
*2. Cem'in babası Dr. Cemal Paşa (*Aydede, *1922)*
*3. Donkişot ve hemdemi [arkadaşı], (*Cem, *1911). (Harbiye nâzırı Mahmut Şevket ve Sadrazam Hakkı Paşalar.)*

TAHA
TOROS

TÜRK KARİKATÜRÜNÜN BABASI

CEMİL CEM

Renkli fotoğraflar: SAMİ GÜNER

Üstte sağda: Zevkli ve zengin dekorlarla ve antika eşyalarla bir sanat müzesini andıran Cemil Cem'in evinin bir salonunda oğlu Mehmet Cem ile eşi.
Üstte solda: Abdülhamid döneminin son yıllarında Cem ve eşi Paris'te iken.
Altta: Cem, Cem dergisini çıkardığı günlerde.

Ülkemizde mizah ve karikatür sanatı, Tanzimat'tan çok sonra filizlendi. *Diyojen* gazetesinin ilkel denilebilecek karikatürleri, Düyun-u Umumiye Müdürü Âli Beyin mizah alanındaki denemeleri, olsa olsa sessiz patika yolların birer işaret taşları gibiydi. Karikatürle mizah sanatının düzlüğe çıkması, Meşrutiyet'in ilânı ile başlar.

Batı anlamında bu iki sanatı perçinleyerek Türkiye'ye getiren, üstad Cemil Cem'dir.

Cemil Cem, karikatürleriyle insanlara fotoğrafların veremediği bir karakter; bir canlılığı verirdi. O, hicvi çizgilerle bezeyen karikatürlerini mizahın görkemli çerçevesiyle süsleyen bir sanatkardı. Birbirleriyle kardeş sayılan hicvi, mizahı ve karikatürü genel anlamda günün olaylarına ve insanlarına uygulamakta büyük bir hüner sahibiydi. Aslında bu sanat soylu bir teknik, hattâ dayanıklı bir yürek isterdi. Cem'deki meziyet, Tanrı vergisi olarak mevcuttu.

Hayranlık Uyandıran İlk Çizgiler

Asker doktorlardan Cemal Paşanın oğlu olan Cemil Cem 1882 yılında İstanbul'da doğdu.* Altı yaşında iken yaptığı resimler, dönemin sanatçıları tarafından hayranlıkla izlendi. Dokuz yaşına geldiğinde yaptığı resimler, ünlü ressamlarımızın üzerinde derin takdir duyguları yarattı. Cemil Cem'in bu yeteneğinin, gelip geçici bir heves olmadığı kısa zamanda anlaşıldı.

Öğrenim ve Memuriyet Hayatı

Cemil Cem, 1899 yılında Vefa İdadisinden mezun oldu. Aynı yıl Hukuka girerek, Hariciye Nezareti [Dışişleri Bakanlığı] şehbenderlik kaleminde görev aldı. 1903 yılında önce Nice, sonra Toulon başşehbenderliği konsolos yardımcılığına ve kançılaryasına atandı. O sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun Paris sefiri olan sanat ve tarihle de sıkı ilgisi bulunan Salih Münir Paşanın dikkatini çekti. Büyükelçinin Bâb-ı Âli'ye tavsiyesi üzerine, Cemil Cem, Paris Elçiliği kâtipliğine nakledildi.

Paris, Cemil Cem'in sanat hayatındaki tohumu filizlendirdi. Cem sanat kabiliyetini burada olgunlaştırdı. Bir taraftan da Siyasî Bilimler Fakültesine devam ederken dönemin ünlü Fransız ressamlarıyla tanıştı.

Paris ona, sanatın sonsuz ufkunu açmıştı. Fakülteyi bitirirken, keskin çizgilerini de sihirli kalemine taşıyordu. Hattâ yaptığı bazı karikatürler Fransız karikatüristlerince takdirle dergilerde yayınlandı.

Türk Basınında Cemil Cem

1908 Meşrutiyet ilânı günlerinde, Cemil Cem Paris Elçiliğinde çalışıyordu. Anavatanda esen hürriyet rüzgârı, onu Paris'te

Kendi fırçasından
Cemil Cem

hayli etkiledi. Bu duygularını çizgilerle belirtmekteki ustalığı Türk basınına o günlerde yansıdı.

1908 Meşrutiyet ilânı üzerine ünlü sanat adamlarımızdan Salâh Cimcoz ile Celâl Esat Arseven *Kalem* adlı edebî bir mizah dergisi yayınladılar. O zamana kadar Türkiye'de türü ve tipi bilinmeyen Cem'in karikatürleri bu dergide geniş yankılara neden oldu. Cem, Paris'ten nakledildiği Viyana ve daha sonra Roma'dan da *Kalem* dergisine Batı tipli, Batı anlamlı, siyasî mayalı karikatürler göndermekte devam etti.

1910 yılında Türkiye'ye dönen Cem, *Kalem* dergisindeki başarısını, kendi adıyla yayınladığı bir dergide denemek istedi. Türk mizahına ve karikatürüne bambaşka bir renk ve hava getiren bu dergi, 1910 Ekiminde yayınlanan *Cem*'di.

Yarısı Türkçe, yarısı Fransızca yayınlanan *Cem* daha çok yukarı tabakanın, aydın kişilerin ve politikacıların kapıştığı bir dergi oldu.

Devrin yönetimini düşündüren, zaman zaman uykusunu kaçıran bu mizah dergisinin fiyatı 50 paraydı. Haftada bir yayınlanan derginin idarehanesi, şimdiki İstiklâl Caddesinde kapanmış bulunan Markiz Pastanesi'nin karşısındaki Kayseriliyan Hanındaydı.

Dergi, 16. sayıya kadar *Servet-i Fünun* sahibi Ahmet İhsan Beyin Matbaasında basıldı. Daha sonra yayınını Galata'da Şant Matbaasında sürdürdü. Sonunda tekrar Ahmet İhsan Matbaasında basılmaya başlandı. Gazetenin idarehanesi 30.sayıdan sonra Beyoğlu'ndan, Bâb-ı Äli Caddesindeki 52 numaralı binaya taşındı.

Gazetenin sorumlu müdürü Cemil Cem, başyazarı ünlü romancımız ve mizahçımız Refik Halit (Karay)dı. 30. sayıdan sonra, Refik Halit, hükûmetin tutuklaması üzerine, dergiden ayrıldı.

Cem dergisi uğradığı değişik felaketler yüzünden -aralıklarla- üç defa kapandı. 32. sayıdan sonra kapanan *Cem* 19 Ekim 1912 günü, ikinci kere yayına başladı. Ne var ki, 43. sayıda tekrar kapatıldı. Cumhuriyetin ilânından sonra 15 Aralık 1927'de tekrar yayın hayatına atılan *Cem* bu sayısında, vergilerin ağırlığını konu alan "Ah vergisiz bir memleket olsa" karikatürü üzerine mahkemeye verildi. Cemil Cem bir yıl hapse mahkûm oldu. Temyiz edilen bu davadan Cem güçlükle kurtuldu. Ne var ki yürekli bir

Üstte Cemil Cem'in Akademi Müdürlüğü sırasında bir büstü yapılmıştır. Yukarıdaki resimde ünlü karikatüristimiz kendi büstünün etrafına o günün akademi hocalarını hayalen toplamış ve sihirli fırçasıyla bu sahneyi canlandırmıştır. Soldan itibaren: Heykeltraş İhsan resmam Avni Lifij, ressam Hikmet Onat ve ressam Sami Yetik. Altta ünlü ressamımız Feyhaman'ın fırçasından Cemil Cem.

kişiliğe sahip olan karikatürcümüz sanatını yürekli bir şekilde sürdürmek istiyordu. 29 Aralık 1927 günkü dergisinde Recep ayına değinen bir karikatüründen alınan Recep Peker *Cem* dergisinin tekrar kapanmasına neden oldu.

Cem'in Güzel Sanatlar Akademisine Hizmeti

Cem yalnız, keskin çizgileriyle fikir dolu bir karikatürist değil, aynı zamanda karakalemde, sulu ve yağlı boyada hayli eserler yapmış bir sanatkârdı. Resim eğitimi alanında 1921-1925 yılları arasındaki, Güzel Sanatlar Akademisindeki Müdürlüğü, başarılı hizmetlerle dopdolu olarak geçmiştir.

Son yıllarını Kadıköy'de bir sanat yuvası diyebileceğimiz konağında, değişik resimler yaparak geçirdi. Karikatürü gülüp geçilecek hafif çizgiler karışımı olarak değil, düşündürücü, kültüre hizmet eden ve yönetimi uyaran bilinçli bir sanat olarak tanıtanlardandı. Bizde bu ekolün babası olan Cemil Cem, özellikle resmin endüstriye uygulanmasını da savunanlardandır.

Kişiliğinde karikatür tarihimizin renkli kapağını oluşturan Cemil Cem 1950 Nisanında kalp sektesinden öldü. Hayli ölümsüz kişilerin yatmakta olduğu Rumelihisarı'ndaki mezarına gömüldü.

Kadirbilir hemşehrileri, oturduğu evin sokağına onun ölmez adını verdiler. Bu sokak, bugünün ekonomik ve sosyal koşullarına ayak uydurarak büyük apartmanlarla eski soylu güzelliğini ve sükûnetini kaybetmiştir. Ama, Cem'in oğlu Mehmet Cem, babasının anılarıyla dopdolu olan ve baharda sarmaşıkların ikinci kata kadar uzandığı bu eski zaman evini gözleri gibi muhafaza etmektedir.

Bu evin dış görünümüne bakıp aldanmamalı. Her odasında, antika eşyalarla dolu görülmemiş tabloların yer aldığı zengin dekorlar içerisinde bir müzenin uzantısı gibi merhum Cemil Cem tabanından tavanına kadar her odasında yaşatılmaktadır.

* Ressam Cemil Cem'in biyografisiyle ilgili basında ve bazı ansiklopedilerde çok yanlış ve gerçek dışı bilgilere rastlanmaktadır. Cemil Cem'in 1888 yılında doğduğu, Galatasaray Lisesinden mezun olduğu, Paris'te Güzel Sanatlar Akademisinde okuduğu, yurda dönüşünde de ticaretle uğraştığı gibi gerçek dışı bilgilerle ressamımızın hiç bir ilgisi bulunmaktadır.

Pontus Euxinus
Mare Nigrum
Cara Denghiz
Zorso More
Czarno Morze
Mauro Thalassa
Das Schwartze Meer
Mare Mediterraneum
Magni
Turcarum Dominatoris
Imperium

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Büyük Türk İmparatorluğunun arazileri. Avrupa, Asya ve Afrika'da hem öz toprakları hem kendine bağlı olan araziler ve bütün beylerbeyilikleri ve diğer vilâyetleri en iyi şekilde çizilmiş olarak gösterilmektedir.

1678-1757 yıllarında yaşamış olan Hollandalı Georg Mattheus Seutter'in bu haritası 1728'de ilk defa basılan *Atlas Novus*'tan alınmıştır. Seutter, meşhur haritacı Homann'ın yanında çıraklık etmiş, daha sonraki yıllarda Viyana ve Augsburg'da haritacı olarak çalışmıştır. Ölümünden sonra aynı adı taşıyan oğlu, babasının atlaslarını yayımlamaya devam etmiştir.

(F. Muhtar Katırcıoğlu Koleksiyonundan)

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüzyıl önce bu ay

Dr. UYGUR KOCABAŞOĞLU

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Dün umum daire-yi hükümete Mart maaşı verilmeğe başlanmıştır. (17 Nisan 1884)

☐ Cuma günü akşamı keşide buyrulan büyük ziyafet-i seniyyede verilen et'imenin [yemekler] defteridir:
Çorba
Börek
Nomandiya usulü börek
Alaturka kuzu
Marie Louis usulü tavuk filetosu
ciğer
donmuş paça
salon kebabı
pilav
yassı kadayıf
dondurma.
(20 Nisan 1884)

☐ *Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden:* Mahı hal-i rumînin beşinci Perşembe günü [17 Nisan] saat üç buçuk kararlarında zecriyye hamallarından Sivaslı Nişan'ı çakı bıçağıyla sol böğründen cerh iden yine zecriyye hamallarından Avadis nam şahsın Galata'da derdest olunarak iktizasının icra kılındığı Beyoğlu mutasarrıflığından alınan jurnallerden müstebân olmuştur [açıkca anlaşılmıştır]. (20 Nisan 1884)

☐ *Yeni Tiyatro:* Evvelki nüshamızda dün akşam icra olunacağını yazdığımız "Leblebici Horhor" nam milli opera suret-i mutantana-i fevkalâdede bil-icra tiyatronun derûnu yerli ve ecnebî muteberân ile dolmuş ve seyircilerin kesretini tarif içün "iğne atılsa yere düşmez" tabiri mübalâğadan ârî bulunmuştur. (22 Nisan 1884)

☐ Pazartesi akşamı prens ve prenses hazerâtı ile maiyet-i fehimanelerine mabeyni humayûn-u mülûkânede verilen ziyafet-i seniyyede prenses hazretleri taraf-ı eşrefi hazret-i mülûkâneden kendilerine ihdâ buyrulan [hediye edilen] tacı takmış idiler. Ziyafet-i seniyyede verilen et'ime [yemekler] şunlardan ibaret idi:
Kral kâri çorba
Nemse Böreği ve Köfte
Alaturka levrek
Felemenk kâri fileto
Liyones usulünde kroketli istakoz
İlikli kardön sebzesi
Yalancı dolma
Soğukluk
Salon ve güvercin kebabı
Pilav
Ekmek kadayıfı
Napoliten kâri tatlı
Dondurma
Meyva
(23 Nisan 1884)

☐ *Prens hazretleri hakkında taht-ı karara alınan resmi program:*

* 17 Nisan Perşembe: Yıldız Saray-ı hûmayununda merasim-i teşrifatiyye ifasından sonra saat ikide araba ile İstanbul cihetinde şayan-ı temaşa olanlardan Ayasofya cami-i şerifi veyahut Bab-ı Vâlâ-yı Seraskerî Dairesiyle yeniçeri müzesi gezildikten sonra tahsis olunacak köşkte tâam olunacaktır.

* 18 Nisan Cuma: Cuma selâmlık resm-i âlîsinden sonra yeni küşad olunan tarikten sefarethaneye azimet olunacak ve orada süfera ile Avusturya tebası kabul olunup, saat dörtte Kâğıthaneye ve akşam Yıldız Sarayı humayûnunda verilecek olan ziyafet-i seniyyede hazır olunacak.

* 19 Nisan Cumartesi: Üsküdar'da Bulgurlu kariyesine ve avdette Tophane-i Amire ve Tersaneyi temaşa buyuracak ve prenses dahi saray-ı humayûna azimet buyurup akşam sefarethanede tâam olunacaktır.

* 20 Nisan Pazar: Cadde-i Kebîr'de olan Saint Maria kilisesini teşrif buyurup ve oradan araba veyahut hayvan ile Yedikule'den Eyüb'e kadar gezülüp tahsis olunacak mahalde tâam olunacaktır.

* 22 Nisan Salı: Çarşı-yı Kebîr [Kapalıçarşı] ve Serasker Kapusu gezilip saat bir raddelerinde Galata mevlevihanesi ve öğleden sonra Bursa'ya azimet olunacak. ... (17 Nisan 1884)

☐ Müzehane müdiri atıfetlû Hamdi bey efendi hazretleri bu kere Dersaadet'e otuzbeş sandık derûnunda müteaddit asâr-ı atika-yi nefise [eski sanat eseri] göndermiş ve bu sandıklar Müzehane-i Âmire'ye teslim edilmiştir. (24 Nisan 1884)

☐ Salı günü Galata'da bir takım tulumbacılar yekdiğerine teşhir-i silâh etmiş ise

İFADE-İ MAHSUSE

☐ *Tarik* gazetesi ba-emri sâmî üç mah [ay] müddetle tatil olunduğu malûm olup padişah-ı merâhîm-penah [merhametli] ve şehinşah-ı adalet..... efendimiz hazretleri bu kere dahi kemal-i merhamet-i şahanelerinden hata-yı acizanemizi af ile gazetemizin bu günden itibaren yine devam-ı neşrine ruhsat-ı seniyye erzan buyurmuşlardır. Cenab-ı hak ömr-ü şahanelerini efzûn buyursun. Amin. (17 Nisan 1884)

de işe cesamet verilmeyerek, Galata mutasarrıflığından lâzım gelenler derdest edildiği mesmûdur. (24 Nisan 1884)

☐ Öteden beri ehli namus hanımlarının kapusunu şikest [kırmak] etmek ve yoldan mürûr eden bir takım ehl-i iffet çocukları çevirmek gibi harekât-ı vahşiyanede bulunagelmekte olan ve Dersaadet'te vücudu her halde muzır bulunan meşhur beygirci Kör Tosun geçen gece dahi Boğazkesen civarında Hacı Hilmiye kadının kapusunu cebren kırarak, derun-u haneye duhul eylediği mezbure tarafından görülmekle zavallı valdesi çocuğuyla feryadda bulundukları halde merkûm bilâ perva merdivenden yukarıya çıkmakta olmağla biçare mezbure namus belâsı olarak pencereden kendisini aşağıya attığından dolayı ayağı şikest olmuş ve ol babda polis memuru tarafından gaddar merkûm derdest olunarak Beyoğlu mutasarrıflığına gönderilmiştir. (24 Nisan 1884)

☐ Mekteb-i Mülkiyye-yi Şahane'nin dersleri şehr-i hâlin yirmisinde tatil edilerek imtihanlara bed'an ve mübaşeret edileceği işitilmiştir. (27 Nisan 1884)

☐ Kadıköyü ve Yenibağçe ve Üsküdar gibi bazı mevakide her sene mevsim-i sayfde [yaz mevsiminde] zükûr [erkekler] ve nisvan [kadınlar] tiyatrolara bil-azime [giderek] tenezzüh eyledikleri malûmdur. Bu sene idare-i zaptiye tarafından nisvanın tiyatroya gitmeleri men olunduğu şayia-yı garibesini işittik. Halbuki tiyatrocular mahsusen kafesler yaptırıp her günâ takyidat-ı edebiyyeye itina etmişlerdir. Bu cihetle bu memnuiyyet-i mervîyenin [rivayet olunan yasağın] sebeb-i makulu olamaz. Umarız ki Nazır-ı Umur-u Zaptiye Beyefendi hazretleri nisvanımızı tenezzühü terbiye-yi âmîz [terbiye edici eğlence] vasfına sezâvâr olan [uygun olan] tiyatrodan mahrum bırakmazlar. (28 Nisan 1884)

İCMAL-İ AHVAL

☐ Gazetemizin tatilinden beri ahval-i siyasiyece şayan-ı tezekkür tahvilât ve tagayyürât [değişiklik] vukubulmamıştır. Dersaadetçe meşgale-yi mahsusa Avusturya Veliahdı fehametlü prens hazretleriyle zevceleri prenses hazretlerinin Dersaadet'e bugün vürûdları mukarrer bulunmasından nâşi lüzum-u ihtiramiyyenin tedarikine münhasır gibidir. ... (17 Nisan 1884)

☐ *Misafirlerimiz:* Fahâmet-lü Arşidük Rudolf hazretleriyle zevce-i muhteremeleri dünkü gün erkenden Mudanya'dan Dersaadet'e vürûd etmişler akibet-i vürûdlarında teşrifat-ı umumiye nâzırı Münir Paşa hazretleri taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiden memûren vapura gidüb müşarin-ileyhüma hazeratına taraf-ı eşref-i hazret-i tâcidariden tebliğ-i iltifat ve ihtiram eylemişler ve badehu müşarin-ileyhümâ hazeratı Dersaadet'ten hareketle sabahleyin alaturka saat üç buçukta Karadeniz boğazından çıkmışlardır. (25 Nisan 1884)

Avusturya arşidükü Rudolf [resim dergimiz tarafından eklenmiştir]

TAŞRA HABERLERİ

☐ *Diyarbekir:* Diyarbekir'in Cami-i Kebîr mahallesi ahalisinden ve tuzcu esnafından Hacı İbrahim ağa tuz satmak üzere dükkânında bulundurduğu Hıristiyan ahaliden ve Katolik milletinden tahminen yirmi beş yaşındaki şakirdini [çırağını] emniyeti olmak hasebiyle geceleri dahi kendi hanesinde yatırır ve yatıp kaldığı odasında daima bulundurur imiş.

Şakir-i merkûm mûmâileyhin işbu emniyet ve itimadına mukabil aleyhinde tasavvur ve tasmîm eylediği facia ibret-i âlem olmağa seza görüldüğünden bêrvechi âtî tavzih kılınır:

Şöyle ki: Şakird-i merkûm ağa-yı mûmâ-ileyhin bir torba derununda beşyüz adet lira ve üç torba içinde dahi tahminen üç bin adet sim [gümüş] mecidiye nukûdu olduğunu ve torbalar odasındaki dolapta bulunduğunu kendi milletinden ve ehibbasından bir kaç şahsa söyleyip bu hane kapısına bir anahtar dahi uydurup o anahtar ile bir gece kapuyu açarak haneye girmelerini ve içeride şakird-i merkûm ile birleşerek ağayı hank [boğmak] ve nukûdunu gasp ettikten sonra gaz tenekesini tandıra tutuşdurarak haneyi ve belki civardeki evleri de ateşe verip savuşmalarını meyanlarında tasmîm ve tasavvur etmişler ve güya hane kaza-i ateş olup ağa-yı mûmâ-ileyh uyumakta iken yandığına herkes kanaat ederek buna diğer sebeple müsebbib hatırlara gelmeyeceği fikrine zahib olduklarından kendileri gibi ve belki daha ziyade edepsiz ve haydut takımından Ali Hindî nam Kürdü dahi daire-yi habaset ve meşveretlerine almışlardır.

Halbuki şu habis Kürd ise ağa-yı mûmâ-ileyhin meyanında kirvelik olduğu münasebetle daima hakkında riayet eder imiş.

İşte merkûmların işbu tasmîm ve tasavvuru icra için fırsat gözetmekte oldukları halde içlerinden birisine nedamet ve hidayet gelerek rufekasının [arkadaşlarının] şu niyet-i fasidanelerini kuvvede bırakmak üzere keyfiyeti mahremane surette cenab-ı hükümete tamamiyle ihbar eder. ... (17 Nisan 1884)

DIŞ HABERLER

☐ *Ajans Reuter Telgrafları:*

* Banka ve büyük tacirler tarafından verilen patent ve verginin zam edilmesi ve açığın kapanması için müteaddit yeni vergiler tarhı hususuna Rusya İmparatoru hazretleri müsaade eylemiştir. Yeni istikraz açık kapamaya sarfedilmeyip nafıaya hasredilecektir. (24 Nisan 1884)

* Almanya imparatoriçesi hazretlerinin bir nezle-i sadriyyeden [göğüs nezlesi] müzdarip olarak yatakta yatmağa mecbur olduklarını son posta ile alınan Paris gazeteleri yazıyor. (26 Nisan 1884)

İLÂN VE REKLAMLAR

☐ *Tavuk Beslemek:* Hayvanatı mezkûrenin usûl-ü terbiyesinden ve teksirinden ve hastalıklarının tedavisinden ve hin-i tedavide lâzım gelen edviyenin [ilaçlar] suret-i istihzarından bâhis [bahseden] bulunan kitab Bâb-ı Alî caddesinde 25 numerolu Karabet efendinin kitabhanesinde beşer guruş fiyatla füruht olunur. (30 Nisan 1884)

☐ *Henry Nestle'nin Sütlü Unu:* İsviçre'de İngiltere'nin âlâ sütünden mamûl olup küçük çocuklar için mükemmel nafaka olan "Nestle"nin mezkûr sütlü unu sütü az olan validelerin sütü yerine geçtikten başka hem sütten kesilmeğe hem de hazım etmeğe kolaylık verüp ikmal ettirir. İşbu unun birçok hilelerinden sakınmak için her kutu üzerinde bulunan Henry Nestle'nin imzasına dikkat olunmak iktiza eder. (17 Nisan 1884)

☐ Emraz-ı hafiyye [gizli hastalıklar] taharriyat-ı cedide-yi fenniyye [yeni bilimsel araştırmalar] üzerine müesses usûl-ü acizanem sayesinde esasen şifayâb olur. Hatta vazifede hiç halel gelmeksizin en çok mucib-i meyusiyet olan [üzüntü nedeni olan] hastalıklar iyileşir. Gençlik hayatiyetinden ve maraz-ı asabiyyeden hasıl olan netayic-i müessifeyi dahi iyileştiririm. Hazm temin olunur. Şu kadar ki hastalığın tamamiyle târif ve işarı müstercâdır [rica olunur]. Bir hayli fenni cemiyetler âzâsından Doktor B. Paris'de Place de Nation Caddesinde 7 numerolu hanede sakin. (17 Nisan 1884)

☐ "Rusya'nın Ahval-i Siyasiyesi": İşbu risale Bâb-ı Âlî caddesinde kitapçı Karabet efendinin dükkanında ve diğer kitapçılarda satılıyor. (17 Nisan 1884)

F.Boucher inv. C.L.Dyker Sc.

Bir yeniçeri ağası. (Moeurs et Usages des Turcs'den)

Müftü Bahaî Efendi, Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi:1649-1651

Prof.Dr. TANER TİMUR

17. yüzyılın ortalarında Osmanlı uleması şiddetli bir kavga içinde ikiye bölünmüştü. Kavganın taraflarını şeriatın katı bir biçimde uygulanmasını isteyen ve tarihe "Kadızadeler" diye geçen âlimlerle, sufîliği savunan ve daha çok Mevlevî ve Halvetî tarikatlarına mensup olan din adamları teşkil ediyordu. Taraflar görüş ayrılıklarını "16 sorun" etrafında toplamışlardı.[1] Zamanın büyük düşünürü Kâtip Çelebi, *Mizan-ül Hak*'da, bu sorunların en önemlilerini anlatmış, ayrıca kendi görüşlerini de belirtmiştir.[2]

Bu yazımda, yukarıda sözünü ettiğim din kavgasından hareketle, Osmanlı toplumsal gerçeği üzerinde bazı gözlemlerde bulunmak istiyorum. Aslında Osmanlı devletinde dinsel görüşlerin aynı zamanda bilim ve felsefe yerini tuttuğu gözönünde bulundurulursa, sadece bu ihtilâfın incelenmesi bile ilginç olabilir. Oysa, hemen her toplumda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da din ve felsefe kavgaları, çoğu kez bir takım zümre ve çıkar kavgalarıyla içiçedir. Osmanlı vakanüvisleri bu dönemlerle ilgili bol bilgiler vermekle birlikte, bu ilişkileri bir bütünlük içinde gözler önüne sermemişlerdir. Tarih anlayışları ve yöntemleri bunun için elverişli değildir. Bununla beraber, ayrıntılı tarihlerinde, yer yer bütüncül bir tahlilin yeterli unsurlarını ortaya koymuşlardır. Aşağıda, esas itibariyle o dönem tarihçilerinden aktardığım bilgilerle XVII. yüzyıl ortalarında bu ilişkilerin nasıl somutlaştığını ortaya koymaya çalışacağım. Aslında bu dönem gerek Osmanlı tarihi, gerekse Avrupa tarihi açısından son derece ilginç-

---

[1] Bu konudatemel kaynak *Naima Tarihi*'dir. (Haz. Zuhurî Danışman, İstanbul 1968), Cilt 5, s. 2091-2108. Ayrıca, Ord. Prof. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III-I, s. 363-374.

S. J.Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1976, Cilt 1, s. 206-207. Türkçesi: Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yay., 1982).

(Hammer bu konuda Naima'yı aktarmaktadır.)

[2] Kâtip Çelebi, *The Balance of Truth* (London 1957). *Mizanü'l Hakk fi ihtiyari'l Ahakk*, sadeleştirip notlayarak yayımlayan: Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: M.E.B. Yay., 1972), 2. bas. Tercüman 1001 Temel Eser dizisi (1980).

tir. Osmanlı devletinde "fetih savaşları" hemen hemen bitmiş; bu ise, devletin maddî kaynaklarını azaltarak, "paylaşım kavgaları"nı bir çeşit iç savaş haline getirmiştir. Ayrıca memuriyetler parayla alınıp satılmaya başlamış ve ulema heyeti de bu genel bozulmanın dışında kalmamıştır. Osmanlı bilimi, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve Peçevî gibi en üst düzeyde yazarlar çıkarmakla beraber, genel olarak bir buhran içine düşmüştür.[3] Dönemin yükselen gücü Yeniçerilerdir. Yeniçeriler, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak (1622'de) bir sultanı öldürdükten sonra, önlerine çıkan Sipahileri de hizaya getirmişler ve devlet aygıtına ağırlıklarını koymuşlardır. II. Osman'ın öldürülmesinden sonra, Osmanlı hanedanı ile devlet ileri gelenlerinin önemli bir kısmı için, yeniçeriler büyük bir korku ve nefret konusudur. Bunlar yeniçerileri zayıflatmak için her türlü yönteme, hatta iç ve dış savaşa başvurmaktadırlar. Naima'nın naklettiğine göre bu dönemin şiddetli yeniçeri-sipahi kavgalarını bizzat vezirler çıkartmışlardır. Hattâ bunun için, kendi adamlarını sipahi kılığına sokarak ve onlara yeniçeri öldürterek tahrik yöntemleri de kullanmışlardır. Naima'nın belirtiğine göre, bu kavgayı tahrik eden vezir "Yeniçerilerle sipahiler birbirleriyle öldüresiye boğuşmadıkça bize emniyet yoktur."[4] demiştir.

OSMANLI TOPLUMUNUN BUHRAN DÖNEMİNE GİRİŞİ

Kısaca Osmanlı toplumu, bu dönemde uzun süreli bir buhrana girmiş ve geleneksel kurumları nitelik değiştirmeye başlamıştır. Oysa, bu evrimi saptayan Osmanlı düşünürleri, yeni durumdaki ilerleme güçlerini teşhis edip destekleyeceklerine, "Kanun-u Süleyman"a dönüşten daha ileri bir önlem tasavvur edememişlerdir. Klâsik örneğini Koçi Beyin risalesinde bulan bu zihniyet, gözlerini geleceğe değil, geçmişe çevirmiştir. Oysa, özellikle Batı'da bu dönemde başlayan temelli değişiklikler, ister istemez Osmanlı devletini de etkileyecek ve kendisi için "devr-i Süleyman"a dönüşü olanaksız hale sokacaktır. Bu değişikliklerin özünde Batılı devletlerin XVII. yüzyılın ortalarından itibaren malî reformlara girişmesi ve giderek ulusal bir ticaret ve sanayi siyaseti geliştirmesi olgusu yatmaktadır. Gerçekten İngilizler ve Hollandalılar XVII. yüzyılın ortasında tarihin ilk merkantil savaşını yaptıktan sonra, Akdeniz'de, Girit savaşıyla zayıflayan Venedikliler ve Fransızlar aleyhine kıyasıya bir rekabete girmişler ve bu ticarette en büyük payı almışlardır. Fransa, ancak Colbert'in reformlarından sonra, durumunu yeniden düzeltmiş ve 1685'den itibaren Doğu'da tekrar bir ticarî üstünlük kurmuştur. Bütün bu gelişmelerin Osmanlı toplumunu yakından ilgilendirdiği açıktır. *XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul* adlı eserinde Fransız tarihçisi R. Mantran, şu yargıya varmaktadır: "XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisinin vesayet altına alınması, iki yüzyıl sonra imparatorluğun siyasal vesayet altına girmesine öncülük eder gibi görünmektedir."[5] Oysa Osmanlı ulemasının tartışma konuları arasında Osmanlı ticareti, Osmanlı sanayii, Osmanlı para politikası vb. gibi konular hiç yoktur. Buna karşılık, nasıl konular vardır? Tarikatçıların cevaz verdikleri dans ve müziğin ("devran ve sema") Şeriata uyup, uymadığı; tütün ve kahvenin haram olup olmadığı; Peygamber zamanından sonra meydana gelen yeniliklerin kabul edilip edilmeyeceği vb.

ANA SORUN: FİKİR ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLANMASI

Bu gibi tartışma konuları, bugün ne kadar ilkel görünürse görünsünler, aslında çok genel ve temelli bir sorunu içermektedirler: Fikir özgürlüğü ve sınırları. Tartışmanın taraflarını, daha önce de belirttiğim gibi, Kadızadelerle Sufîler meydana getiriyorlardı.

Kadızadeler XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Osmanlı âlimi Mehmet Birgevî'nin fikirlerini devam ettiriyorlardı. Mehmet Birgevî Efendi, Vahabîliğin atası İbn Tamiya gibi Şeriattan en ufak sapmaları bile şiddetle kınayan bir müderristi. Eserleri ve risaleleri çok yaygın bir okuyucu kitlesi bulmuş, tefsirleri yapılmış, hattâ XIX. yüzyıl başlarında Fransızcaya da çevrilmiştir. Mehmet Birgevî Efendinin eseri, Batılı okuyucuya İslâm fanatizminin örneği olarak sunulmuştur. Gerçekten Birgevî, eserlerinde, Şeriat açısından insanın organlarının günahlarını sayacak kadar katı bir yol tutturmuştur: kulağın günahı müzik aletleri dinlemektir; göz nâmahrem insanlara bakınakla günahkâr olur; dil yalan söylediği zaman günah işlemektedir vb.[6] İşte bu katı İslâm anlayışı ile Birgevî Efendi Osmanlı devletinin, etkisi günümüze kadar süren bir düşünürü olmuştur.[7] Birgevî'yi izleyen yüzyılda, Osmanlı uleması arasında bu geleneği Kadızadeler sürdürmüşlerdir.

Kadızadeler Osmanlı tarihinin en sert sultanlarından biri olan IV. Murat devrinde Saray'da büyük güç kazanmışlardı. Bizzat Sultanı da etkileri altına almışlar ve onun tütün yasağını bahane ederek İstanbul'da bir terör havası estirmeye başlamışlardı. Bu sıralarda Şam'da işlediği bir cinayetten sonra İstanbul'a kaçan bir vaiz de Ayasofya camiinde verdiği vaazlarla büyük bir şöhret ve güç kazanmış ve Kadızadelere katılmıştı.[8] Bir direk dibinde verdiği vaazlardan dolayı, kendisine Üstüvanî adı takılan bu hoca, Kadızadelerin en güçlü kişilerinden biri olmuştu. Bunlar İstanbul'da rüşvet yoluyla bütün tayin ve azillerde rol oynuyorlar, mevkilerini korumak isteyen sadrâzamlar bile bunlara yumuşak ve hoşgörülü davranıyorlardı. Kadızadeler asıl kavgalarını tarikatçılara karşı yönetmiş ve onların sözcüsü durumundaki Sıvasî Efendiyi baş düşman ilân etmişlerdi. Fakat asıl kıyamet, Sufîlere sempati besleyen Bahaî Efendi şeyhülislâm olunca koptu.

İstanbullu bir ulema ailesinden gelen ve ünlü Osmanlı tarihçisi Hoca Saadeddin'in torunu olan Bahaî Efendi, müderrislik, kadılık ve kazaskerlik gibi görevlerden sonra 1649'da

Franz Taeschner'in tıpkıbasımını yayımladığı 17. yüzyıla ait anonim bir minyatür albümünden Venedik Elçisinin (Balyos) sadrazam tarafından kabulü.

şeyhülislâmlığa yükselmişti. Bu görevi tarikatçılarla şeriatçıların şiddetle kapıştıkları bir döneme rastladı. Bahaî Efendi, işgal ettiği mevki itibariyle şeriatçıları tutar görünmekle beraber, kısa bir süre sonra tütünün yasak olmadığı yolunda bir fetva verdi ve ayrıca Mevlevîlerin "devran ve sema"larını da hoşgörü ile karşıladı. Bu tutum Üstüvanî Efendinin başını çektiği Kadızadeleri çileden çıkartmaya yetmişti. Bunun dışında Bahaî Efendi, şeyhülislâm olduktan sonra, tayin ve terfi konularında, Veziriâzam da dahil olmak üzere devlet ilerigelenlerinin her türlü baskılarına ve adam kayırma isteklerine karşı çıktı. Bu tutumuyla yönetici kliği karşısına alan Bahaî efendiyi artık tatsız bir sürprizin beklediği açıktı.

Sürpriz, İngilizlerle ilgili nazik bir hukuk sorununun çözümünün Bahaî Efendiye havale edilmesi ile ortaya çıktı. Bu olayı anlatmadan önce, o dönemin iktidar yapısı ve siyasal hizipleri ile ilgili bazı bilgiler vermek istiyorum.

Bahaî Efendi şeyhülislâm olduğu zaman IV. Mehmet padişahtı. Ancak Sultan henüz sekiz yaşında olduğu için devlet yönetiminde bir etkisi yoktu. Dönemin yönetici hizbi Kösem Sultan, yeniçeri ağaları ve Üstüvâni öncülüğündeki ulema takımından oluşuyordu. Kösem Sultan, oğulları IV. Murat ve Sultan İbrahim ile torunu IV. Mehmet'in saltanatlarının uzun bir kısmında, devlet işlerinde büyük bir güç kazanmıştı. Kendisi Osmanlı tarihinin en güçlü kadını olarak, otuz yıl Saray'da saltanata ortak oldu. Hiç kuşkusuz, Kösem Sultan bu büyük kudreti tek başına sağlayamazdı. Gücünü ustaca geliştirdiği ittifaklara dayandırdı. IV. Mehmet döneminde Valide Sultanın temel dayanağı, başta Bektaş Ağa olmak üzere yeniçeri ağaları idiler.

Yeniçeri ağaları (Bektaş Ağa, Muslihiddin Ağa, Kara Murad Ağa, Karaçavuş vb.) çok sert bir padişah olan IV. Murat'tan sonra tahta geçen İbrahim Sultan'ın zaafından yararlanarak gitgide artan bir güç kazandılar. Ancak iktidara tam egemen olmaları, İbrahim Sultan'ı tahttan indiren ve idama götüren ayaklanmalarıyla gerçekleşti. Sultan İbrahim dönemi Osmanlı tarihinde, lüksün ve sefahatın en aşırı boyutlara ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu yıllarda "samur kürk" lüksün simgesi haline gelmiş ve bu devri tarihçiler "samur devri" olarak anlatmışlardır. Sultan İbrahim, Saferanbolulu bir şeyhin oğlu olan ve Konyalı mistik atalardan gelen Cinci Hoca'nın etkisi altındaydı. Cinci Hoca tüm kadılıkları 3000-4000 kuruşa satıyor, sonra aynı mansıpları tekrar satabilmek için kadıları vaktinden önce azlediyordu.[9] Bu dönemde, padişah bütün sarayları kürkle döşetmeye kalkmış ve samur kürklerin fiyatı on misline kadar yükselmişti. Artan masraflarla başedilemeyince, kürk ve ambere özel vergiler konmuştu. Bu sefahat ve lüks, halka karşı yasaklamalarla sürüyordu: Kahve yasaklamaları, tütün yasaklamaları, içki yasaklamaları vb. Aslında daha önceki sultanlar (III. Murat ve I. Ahmet) zamanında da tüm kahvehaneler kapatılmış, ancak bu yasak pek az sürebilmişti. IV.Murat bütün saltanatı boyunca kahve ile birlikte tütün ve şarabı da yasaklamıştı.

YASAKLAR, DİNİ BAĞNAZLIK, SAMUR KÜRKLER

Sultan İbrahim 1642'de, suç tekrarı halinde ölüm cezası da getirerek, tütünü tekrar yasaklayınca, Osmanlı toplumunda "enfiye" devri başladı. Bütün bu yasaklardan beklenen, özellikle kahvelerin bir muhalefet ve kazan kaldırma yuvası haline gelmele-

[3]Dönemin "nasihatname"lerini bu açıdan inceleyen bir inceleme için bak. Hans Georg Mayer, "Die Kritik an den Ulema Osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts," (Temmuz 1977'de Hacettepe Üniversitesinde yapılan *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* konulu seminere sunulan tebliğ (Ed. O.Okyar, H. İnalcık) Ankara 1980.

[4]Naima, *age*, Cilt 4, s.1895.

[5]R.Mantran, *İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siécle* (Paris 1962)

[6]*Risale-i Birgevî*, (Exposition de la Foi Musulmane, Paris 1822), s. 37.

[7]*Encylopédie de l'Islam* (Leiden 1960), Kasım Küfrevî tarafından yazılan "Mehmet Birgevî" maddesi. Tanzimat'ı hemen izleyen yıllarda da, devlet matbaaları Birgevî Efendinin eserlerini defalarca bastılar. Son yayınlanışlarından biri: sadeleştiren A. Faruk Meyân, *Birgivî Vasiyetnâmesi/Kadızade Şerhi* (İstanbul: Bedir Yay., 1979).

[8]Naima, *age*, Cilt 5, s. 2718

[9]Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Cilt X, s. 129.

rini önlemekti. İşte temel nitelikleri bu olan Sultan İbrahim devri, aynı zamanda dinî bağnazlığın en yoğun olduğu devirlerden biri olmuştur. Hammer'in naklettiğine göre, bu dönemde, Sultan, Venediklilerin Ege limanlarına saldırıları üzerine, İstanbul'da sayıları 200.000'i bulan Rum ve Ermenileri yoketmek istemiş, buna gücü yetmeyince Pera'daki "frenk"leri katletmeyi düşünmüştü.[10] Bu girişim güçlükle önlenmiştir. İbrahim döneminin sonunda yeniçerilerin mutlak güç kazanmaları, Naima tarihinde şöyle anlatılmaktadır: Kürk tutkusunun eseri olarak Sultan İbrahim "içi ve dışı samur olmak üzere, sırf kendilerine mahsus murassa düğmeli bir nevi elbise icad etmişlerdi. Herbirisi ancak 8000 kuruş ile meydan gelirdi."[11] Bu koşullarda ve malî yetersizlik dolayısıyla, Veziriâzam, Sultan hesabına, çok zengin olan yeniçeri ağalarından rüşvet olarak sanıur kürkler istedi. Ağalar bunu sinirli bir şekilde reddettiler ve böylece veziriâzamla aralarına bir soğukluk girdi. Veziriâzam, intikam amacıyla, yeniçeri ağalarını bir düğüne davet edip yoketmek istedi. Fakat durumdan, casusları aracılığıyla zamanında haberdar olan ağalar, düğüne gitmeyerek kendilerini kurtardılar. Daha sonra veziriâzam, sipahileri tahrik ederek ve yeniçerisipahi kavgaları çıkararak amacına ulaşmak istedi. Bunda da başarıya ulaşamadı. Bütün bunlar üzerine, yeniçeriler ağalarının önderliğinde ayaklanarak Sultan İbrahim'i devirdiler ve önce Veziriâzam'ı, sonra da bizzat Sultan'ı katlettiler. Bu sırada, sefahat, lüks ve Girit savaşının yarattığı pahalılık ve yokluklar yeniçeri tabanını Ağalar'a yaklaştırmıştı. Bu yüzden iki çıkar çetesi arasındaki savaş, "halkçı" bir görünüm kazandı. Meşhur Cinci Hoca'nın da katli ve mallarının müsaderesi ile Sultan İbrahim dönemi kapandı.

IV. Mehmet devri yeniçeriler devri oldu. Ağalar, Kadızadelerin de desteğini kazanarak güçlerine manevî bir temel sağladılar. Baskıyla ya da çıkar sağlamayla devlet ricalinin bir kısmını da yanlarına çektiler. Bu zümre ittifakının tüm dallarını ayrıntı ile saptamaya olanak yoktur.

SINIF ESASINA DEĞİL, OPORTÜNİZME DAYANAN SİYASET

Osmanlı siyaseti sınıf esasına dayanmıyordu. Yönetici zümre bütün olarak "sınıf" özelliklerini taşımakla beraber, devamlı bir şekilde kişisel çıkarlara dayanan hiziplere ayrılıyor ve oportünizmden başka bir temeli olmayan bu hizipler devamlı değişiyorlardı.[12] Yönetici zümre içinde en homojen yapıya sahip olan, en çok güvenlik içinde bulunan ve bu haliyle sık sık batılı "aristokrasi"ye benzetilen ulema kategorisi bile iktidar kavgalarına göre "parti"lere ayrılıyor, hattâ bazen bizzat bu kavgaları başlatıyordu. Batıda ulusal burjuvazilerin ortaya çıkmaya başladığı ve devlet aygıtının bu gelişimi hızlandırıcı yönde rasyonel girişimlerde bulunduğu bir sırada Osmanlı devletinin arzettiği tablo buydu.

IV. Mehmet devrinde, Ağalar-Kösem Sultan-Kadızadeler koalisyonu, bütün gücüne rağmen Bahaî Efendinin şeyhülislâmlığa tayinini önleyemedi. Fakat aslında, tayin biçimine ve gerekçesine bakılırsa, bu sıralarda Bahaî Efendinin fazla ürkülecek bir yanı da yoktu. Naima'nın anlattığına göre, Bahaî Efendi, şeyhülislâm Abdürrahim Efendinin azlinden sonra, dönemin güçlü kişilerinden Müneccimbaşı Hüseyin Efendinin tavsiyesi ile müftü olmuştu. Hüseyin Efendi bu tayin için Sadrâzam Murat Paşaya şunları söylemişti: "Bahaî Efendi, bir keyif ehli, kendi zevkine ve rahatına düşkün bir adamdır. Onu müftü eyle!"[13] Bahaî Efendi, anlaşıldığına göre bir "güç" olsun diye değil, tam tersine tamamen zaafı yüzünden ve istenilenlere fetva vermesi umuduyla şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Buna rağmen yeniçeri ağaları, bu tayinden hiç de memnun olmamışlardır.

Bahaî Efendi ne gibi bir ittifak sistemine dayanıyordu? Bunu somut olarak açıklamak durumunda değiliz. Ancak şurası bellidir ki Bahaî Efendi, Osmanlı sisteminin özelliklerine uygun olarak, iktidar içinde muhalefet oluşturuyordu. Güçlü yönetici hizbe karşı olan bütün unsurların sempatisini kazanmıştı. İdeolojik düzeyde ise, Sufîlerin tam desteğine sahipti. Bahaî Efendinin gücünü, iktidar hizbinin yarattığı antipati ve nefret sağlıyordu. Abaza Hasan Paşa'yı hapisten çıkarmasının gösterdiği gibi, gücünün, Anadolu Türkmenlerine kadar giden uzantıları vardı.

Bahaî Efendi, kimilerinin beklediği gibi oyuncak olmadı. Tam tersine dürüst ve cesur bir şeyhülislâm oldu. "Yurtseverlik" kavramının daha oluşmadığı bir dönemde, yurtseverce davrandı. Bütün felsefesini, aşağıda anlatacağım ve Naima'nın "garip ve acaip" diye nitelediği olay ortaya koymaktadır.[14]

FALAKAYA YATIRILAN VE AHIRA KAPATILAN ELÇİ

İzmir'de İngiliz tüccarlarının taraf olduğu ve konusu 200.000 akçeyi geçen bir dava sözkonusu olmuştu. İngilizlerle imzalanan ahidnameye (kapitülasyona) göre, konusu 200.000 akçeyi aşan davalara Osmanlı kadısı bakamıyordu. Ne var ki İngiliz konsolosu, küstahça davranışı ile kadıyı sinirlendirmiş ve onun davayı görmekte ısrar etmesine neden olmuştu. Kadı, Şeyhülislâma yazdığı bir mektupta durumdan şikayet etmiş ve "uğursuz konsolosun padişah emrine aykırı olarak, düşmana gemilerle buğday alıverdiğini" bildirmişti. Duruma el koyan Veziriâzam, Bahaî Efendiyi tuzağa düşürmek amacıyla, bu "mahzurlu" işi "bizim çok işimiz vardır" diyerek kendisine yolladı. Bunun üzerine Bahaî Efendi derhal Galata'dan İngiliz Elçisini çağırtarak, kendisinden konsolosu azletmesini istedi. Elçi Thomas Bendysh kendinden emin, hattâ kaba bir tonla "onu kralımız dikmiştir, ben kaldırmaya kâdir değilim" diye cevap verince, Bahaî Efendi büsbütün küplere binip şunları söyledi. "Bre dinsiz mel'un, siz ne güna muahhid geçinirsiniz ki, daima din ve devlete hıyanetten geri kalmazsınız! Venedik kâfirine niçin kal-

V. Murat bütün saltanatı boyunca kahve ile birlikte tütün ve şarabı da da yasaklamıştı. Bu yaağa uymayanlardan, falaka cezası ile kurtulanlar, anında öldürülen binlerce kişinin yanında şanslı aylırlardı. Franz Taeschner'in tıpkıbasımı yayımladığı 17. yüzyıla ait anonim albümden bir başka minyatür: falaka sahnesi.

/onlar ve imdatlar verirsiniz? Sizin nüfritlikleriniz bitmez mi sanırsıız?" Elçi aynı tonda ve tam bir tücar havasında konuşmaya devam eti: "Bizden her kim kalyon isterse, kia ile veririz, siz de isterseniz veririz." Bu sözler bardağı taşıran damlalar oldu ve İngiliz Elçisi Bahaî Efendiin emriyle önce falakaya çekildi, onra da bir ahıra kapatıldı.

BAHAÎ EFENDİNİN AZLİ

Veziriâzam ve yeniçeri ağaları seinç içindeydiler. Bahaî Efendi kuruan tuzağa düşmüştü. Ağalar derhal arekete geçtiler ve müftünün sürülnesi için baskı yapmaya başladılar. Zaten Bahaî Efendi daha önce de egenen hizbi sinirlendiren davranışlarda bulunmuştu. Veziriâzam, yabancı elçilerin arzusu ile Kapudan Paşayı azetmek isteyince, Bahaî Efendi sert çıkmış ve "Din ve devlet uğruna etiğini beline dolayan ve bunculayın lâyık bir adamı azletmek din ve devlete hıyanettir. Tayin olduğu hizmeti gereğince tamamladı. Balyosların [elçilerin] rüşvetini alıp, haksız yere azletmek ne demektir?" demişti. Arkadan İngiliz Elçisi olayı da patlak verince, ağalar derhal Kâhya Beyin evinde toplandı ve bir müderrisi elçiyi kurtarmak üzere müftüye yolladılar. Bahaî efendi müderris İbrahim Efendi'yi "Ağalar bu işe ne karışırlar" diye karşıladı. İbrahim Çelebi' nin Venedik'le savaşta olduğumuzu; İngiltere'nin gemileri, orduları ve serveti itibarıyla Frenklerin en büyük devleti olduğunu, onunla çatışmanın Osmanlı devleti için felâket olacağını anlatması para etmedi. Bahaî Efendi, ağalara hakaretler yağdırarak, müderrisi huzurundan kovdu. Bunun üzerine yeniçeri ağaları, derhal Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayında toplandılar ve veziriâzamdan Bahaî Efendinin azlini istediler. Sonuç olarak, Kadıasker Çelebizade Aziz Efendinin desteğiyle bunu sağladılar.

En büyük rolü Bektaş Ağa'nın oynadığı bu operasyon sonucu, Bahaî Efendi Bergama'ya sürüldü. ["Bir zamandan sonra gelip Ebû Said Efendi olayında ikinci kez şeyhülislâm olmuştu. Safer'in 12'nci günü (1064/2 Ocak 1654) ölüp evinin karşısında gömüldü. Yaşı altmışa yakındı."] Yerine Kadıasker Aziz Efendi müftü tayin edildi. Naima yeni müftüden "müdara ehli" [dalkavuk] diye sözetmekte ve daha önce Bahaî Efendinin de yüzüne güldüğünü nakletmektedir. Zaten bu olaylardan sonra, müftü Aziz Efendi, halk arasında da, "Balyos Müftüsü" adıyla alaylı bir şekilde anılmaya başladı.

OLAY ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Şimdi bu olay üzerinde düşünelim ve o devrin gerçeklerini gözden uzak tutmayarak hükümler vermeye çalışalım. Akla ilk gelen soru şu oluyor: Bahaî Efendi İngiliz Elçisine dayak attırarak çirkin bir davranışta bulunmamış mıydı? Bahaî Efendinin davranışı, hiç kuşkusuz kendi dönemi için bile yakışıksızdı ve bir şeyhülislâm, hiçbir şekilde soğukkanlılığını kaybetmemeliydi. Ne var ki, bu gibi olaylar, Osmanlı saraylarında zaman zaman görülüyordu. Örneğin, daha da sonraki tarihlerde, XIV. Louis'nin elçisi Osmanlı Sarayında tafralar atıp, Sultanın huzurunda Osmanlı âdetine göre eğilmeyince, çavuşlar derhal elçiyi yatırmışlar ve alnını yere yapıştırmışlardı.[15] Bunun için Fransızlar ne savaş ilân etmişler ne de elçiyi geri çağırmışlardı. Belki de haber XIV. Louis'ye duyurulmamıştı bile. Kaldı ki Bahaî Efendinin düşmanları, olayın ahlâkî yönü üzerinde durmaktan ziyade, İngiltere'nin "yüce"liğini ileri sürüyorlardı. Gerçekten bu hata tamir edilmeseydi, İngilizler Osmanlıları, ağaların sandığı gibi mahvedebilirler miydi? Şurasını belirtelim ki, 1650'lerin burjuva atılımları içindeki İngilteresi çok ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunuyordu. Kral I.

[10]Hammer bu bilgileri, batılı bir kaynağa (Greifenklau raporu) dayanarak veriyor. *age*, Cilt 10, s. 111-112.

[11]Naima, *age*, Cilt 4, s. 1827.

[12]Bu konuda sadece Osmanlı vakayinameleri okunarak bir fikir edinilebilir. Bir inceleme için bak. Carter V. Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class" (d.n. 3'te sözü edilen seminerden).

[13]Naima, *age*, Cilt 5, sl 2064.

[14]*Ibid*, Cilt 5, s. 2103. Aksi belirtilmedikçe, izleyen bilgiler de Naima'dandır.

[15]Bu olay hakkında Hammer tarihinde bilgi verilmektedir.

Charles'in 1649'da idamı ile sona eren bir iç savaşı, Hollanda ve İspanya savaşları izlemişti. Bütün bu olayların kahramanı Cromwell ise, kurduğu otoriter yönetim ile halk desteğini kaybetmişti. Ayrıca bu anarşik gelişim, Akdeniz'deki İngiliz ticarethanelerindeki disiplini de bozmuştu ve bunlar hiçbir kaideye uymaz hale gelmişlerdi.[16] Bu durumdan Naima tarihinde de söz edilmektedir. Buna göre, İngiliz konsolosu tüccarlarla tamamen birlik olmuş ve "ahidnamelere [kapitülasyonlara] kendi havalarınca nice maddeler eklemişlerdi."[17] Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa, Bahaî Efendinin düşmanlarının gerçek niyetlerini başka yönlerde aramak gerekir.

AKDENİZ TİCARETİNİN SORUNLARI BUĞDAY KAÇAKÇILIĞI

Osmanlı-Venedik savaşı Akdeniz ticareti için büyük sorunlar yaratmıştı. Bu sorunların başında kaçak buğday ihracı geliyordu. Aslında barış zamanında dahi Osmanlı idaresi buğday ihracını yasaklamıştı. Fakat Osmanlı eyaletleri genellikle devletin ihtiyacından fazla hububat ürettikleri için, Kadı'nın izniyle meşru bir biçimde ihracatta bulunmak mümkündü. Savaş ya da gerginlik durumlarında ise buna izin verilmiyordu. Böyle hallerde kaçakçılık başlıyor ve büyük boyutlar kazanıyordu. Venedik savaşı yıllarında da durum buydu ve her zamanki gibi Makendonya, Teselya ve Ege kıyıları kaçakçılık merkezi haline gelmişlerdi. Bu savaş sonrasında Venedikli tacirler, İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerinden yararlanıyorlardı.[18] Öte yandan, bu savaş bölge ticaretinde Yahudi tüccarların önemini İtalyanlar aleyhine artırmış ve ticarî bağlantıları Venedikli Yahudi aileler sağlamaya başlamışlardı. İşte Osmanlı devlet ricalinin bir bölümü, özellikle yeniçeri ağaları bu çıkar bağlantıları içinde yer alıyorlardı.

Yeniçeri ağalarının hububat ticareti ile doğrudan bir ilişkisi var mıydı? Buna ait somut veriler bulamadık.

Naima'nın naklettiğine göre bu dönemin şiddetli yeniçeri-sipahi kavgalarını bizzat vezirler çıkarmışlardır. Resimde Ricaut'nun kitabından bir sipahi tasviri görülüyor.

Ağaların çiftlik sahibi oldukları açıktır. Biraz sonra sözünü edeceğim esnaf ayaklanmasında, lonca temsilcileri ağaları veziriâzama şikayet ederken, derler ki "ağaların Karadenizden gelme gemi gemi bakır, fındık, tuz ve İzmir ve Akdeniz'den yine getirdikleri şayka şayka sabun ve dimi, sakız falan falan bunca şeyleri bizlere tarh edip, birkaç misli bahalarını alıp, bu kadar zarar çektirdiler."[19] Bu bilgiler ağaların ticarî ilişkilerini ortaya koymaktadır. Onlar buğday kaçakçılığına doğrudan katılmasalar bile, muhtemelen Osmanlı "intisap" anlayışı içinde -yani bir çeşit "hizip politikası" içinde- bunu yapanları koruyorlar ve belki de onlardan pay alıyorlardı. Nitekim, 1651 ayaklanması ve ağaların tasfiyesinden sonra, "kâfirlere buğday satmak" suçuyla bazı taşra ağaları öldürüldüler.[20]

Yeniçeri ağaları serbest olsa da yasak olsa da, Akdeniz ticaretini çıkarları gereği koruyorlardı. Kaçakçılığa karşı çıkan Bahaî Efendiyi herhalde onun için sevmediler ve baskı ile sürdürdüler.

Peki, ağaların sonu -çünkü Osmanlı'da yönetici hiziplerin hep acı bir sonu vardır- nasıl oldu? Yine *Naima Tarihi*'nden yararlanarak gelişmeleri özetleyelim. Gözü bir türlü doymayan ağalar, ticarî ilişkiler dışında, 1651 yılında para spekülasyonuna da girdiler. Defterdar Emin Efendi ile anlaşarak, Belgrad ve Bosna'daki bazı adamlarına, üçte biri gümüş, gerisi kalay akçeler bastırdılar. Sonra bunları zorla esnafa verip, 118 akçeye bir altın olmak üzere 120.000 altın toplamaya kalktılar. Amaçları bunu da Yahudi sarrafları aracılığıyla riyale çevirmek ve elde edilen 240.000 riyali ulufe olarak dağıtmaktı. Bu girişim on bin esnafı ayaklandırdı. Hammer'in Osmanlı tarihinde ilk "esnaf ayaklanması" dediği bu ayaklanma sonucu, ağaların adamı Veziriâzam Melek Ahmet Paşa azlolundu ve yeniçeriler imdadına yetişemeden, Kösem Sultan Saray'da içoğlanları tarafından boğularak öldürüldü. Ayaklanmanın yatışmasından sonra ağalar, yeni sadrâzamı tehdit ettiler. Bektaş Ağa, Siyavuş Paşaya "Bizimle konuşmadan niçin mührü aldın? Sana vezirliği kim verdi?" diye çıkıştı. Bununla da kalmayarak, ağalar, Kösem Sultan'ın intikamını almak için bir toplantı düzenlediler. Toplantıya yeniçeriler ve zorla bir kısım ulema iştirak ettirildiler. Toplantıda ağalar bekledikleri desteği bulamadılar ve

kendi tabanlarından koptukları açıkça ortaya çıktı. Toplantıda konuşan Bektaş Ağa yeni yöneticileri tehdit ettikten sonra, "Valide'nin kanını isteriz" diye haykırdı. Toplantıya katılanlardan ses çıkmadı. Sadece yeniçerilerden biri sakin sakin "Sen Valide Sultan'ın vârisi mi oldun?" diye seslendi. Bir yeniçerinin bunları söyleyebilmesi ve hele topluluğun, ona haddini bildireceğine sükûnunu muhafaza etmesi durumu açıkça ortaya koymuştu. Artık ağalarla yeniçeriler arasında bir uçurum vardı. Gerçi yeniçeri ağası soğukkanlılığını kaybetmemeye, konuşmasını başladığı tonda bitirmeye gayret etmişti. Fakat haber hemen Saray'a uçurulmuştu. Başta Bektaş Ağa olmak üzere, yeniçeri ağaları ertesi günlerde Saray'a davet edildiler. Bu davetin anlamını iyice anlayan ağalar, kaçıp saklandılar. Bektaş Ağa, yeniçeriler arasında, kendi eski odası olan Samsuncular odasında saklanmak istedi. Fakat kabul edilmedi. Bunun üzerine bir dostunun evinde gizlendi. Fakat iş işten geçmişti. Saray'dan gönderilen çavuşlar, Bektaş Ağa'yı gizlendiği delikten süngünün ucuyla dürtükleyerek çıkardılar. Bir beygire bindirerek şehirde gezdirmek suretiyle teşhir ettiler ve daha sonra da boğarak öldürdüler. Diğer ağalar da aynı akıbete uğradı. Ağalar, cesetleri bir süre teşhir edildikten sonra gömüldüler.

Bahaî Efendiden sonra, ağaların hikâyesi de böylece sona eriyor. Görüldüğü gibi bu, iç açıcı bir hikâye değildir. Fakat öğretici bir hikâyedir. Osmanlı toplumsal güçlerini (saray, ulema, ordu) en üst düzeyde temsil eden şahsiyetlerin nasıl biribirlerine düştüklerini ve sonunda nasıl yokolduklarını anlatan bir hikâyedir. Gerçekten Bahaî Efendi İngilizlere feda edilerek sürülmüş, Kösem Sultan, yeniçeriler imdadına yetişmeden boğulmuş; ağalar ise, servetlerinin tadını çıkaramadan idam edilmişlerdir. Bu olaylar zincirini yorumlamaya yarayacak bazı bilgileri daha önce vermeye çalışmıştım. Aslında, olup bitenler, elbette ki daha ayrıntılı bir tahlili gerektirmektedir. Ancak makalemin amacı bu değildi. Daha ziyade olguları sergileyerek, bunlardan çıkacak dersi okuyucunun takdirine bırakmayı tercih ettim. O dönemi anlatan iki tarihçiyi tekrar anarak sözlerimi bitirmek istiyorum. Bunlardan, Osmanlı tarihçisi Naima, bütün bu olayları "garip ve acaip bir iş" diye bizlere nakletti. Ahlâki plânda hükümler vermekle beraber, olaylardan toplumsal ve siyasal dersler çıkarmadı. Aynı dönemde Osmanlı Devletinde konsolosluk yapan İngiliz tarihçi P. Ricault ise,[21] elçilerinin savunucusu ağaların yiyiciliklerini anlattıktan sonra, Thomas Bendysh'i "fevkalâde bir elçi" diye övdü ve başına gelenleri anlatmaya tenezzül etmedi. Bu iki tarihçinin tutumu, toplumlarının o günkü durumunu ilginç bir biçimde yansıtmıyor mu?

---

[16]A.C. Wood, *A. History of Levant Company* (Oxford 1935), s. 56.
[17]Naima, *age*,Cilt 5, s. 2102.
[18]R.Mantran, *age*, s. 531-32.
[19]Naima, *age*,Cilt 5, s. 2136.
[20]*Ibid*., Cilt 5, s. 2408; izleyen bilgiler de *Naima Tarihi*'nden alınmıştır.
[21]P. Ricault, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1688 ve *Histoire des Trois Derniers Empereurs de Turcs*, (1623-1677) Cilt II, 1682.

YAPIT
TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
SAYI 49/4 NİSAN/MAYIS 1984

Toplumsal Araştırmalar Dergisi - İki ayda bir çıkar
Sahibi, Yayımcısı: Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Türker Alkan
Yazı Kurulu: Türker Alkan, Halil Berktay, Korkut Boratav, Nuri Karacan, Yakup Kepenek, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, Bülent Tanör, Mete Tunçay

Yazı Kurulu SUNUŞ
İskender Gökalp EKONOMİDE DÜZENLEME KAVRAMI
Sungur Savran YENİ LİBERALİZM, AZGELİŞMİŞ KAPİTALİZM, DEVLET
Nedim Gürsel NAZIM HİKMET VE HALK MASALLARI
Mehmet Genç XVIII. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ VE SAVAŞ
Korkut Boratav, Gündüz Ökçün, Şevket Pamuk OSMANLI ÜCRETLERİ VE DÜNYA EKONOMİSİ, 1839-1913

İLETİŞİ
Korkut Boratav, POPÜLİZM ÜZERİNE BAZI EK NOTLAR
Nuri Karacan, YİNE POPÜLİZM ÜSTÜNE

KİTAPLAR
Ümit Hassan "İLK DEVLET" NEYE YARAR?
Halil Berktay BİZİM "TARİH BİLİNCİ"MİZ NE DURUMDA?
İoanna Kuçuradi BİR TOPLUMBİLİMLERİ "SÖZLÜĞÜ"

İLK ÜÇ SAYISINDA ÇIKAN BAZI YAZILAR:

46/1 (Ekim-Kasım 1983)
Korkut Boratav, "Türkiye'de Popülizm: 1962-76"
Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplum Yapısı ve Kapitalizm"
Yılmaz Akyüz, "Joan Robinson: Bir Devir Tarih mi Oluyor?"
47/2 (Aralık 1983-Ocak 1984)
Yakup Kepenek-Oktar Türel, "Türkiye Ekonomisinin 1980'li Yılları ve Geleceği"
Mehmet Gündüz, "Gramsci,– İdeoloji ve İktidar"
48/3 (Şubat-Mart 1984)
Nurkut İnan, "Kamu Personelinin Görevine Son Verilmesi"
Sungur Savran, "Brezilya Mucizesi Üzerine"
Donald Quataert, "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti"

Geleceğe
Töbank'la
köprü kurun...
Geleceğinize güvenin. Ama geleceğinizi şimdiden güven altına alın. Siz de gelin Töbank'a. Geleceğe Töbank'la sağlam köprüler kurun. Aşılması güç engelleri Töbank'la aşın.
İyi günde, zor günde; Töbank'ın dostluğundan, Töbank'ın gücünden siz de yararlanın. Siz de gelin Töbank'a, siz de geleceğinizi Töbank'la sağlama alın.
dost
TÖBANK
güçlü bankacılık

DÜNYANIN EN İLERİ BANKALARINDA UYGULANAN VE EN SAĞLAM ÇEK SİSTEMİ OLARAK KABUL EDİLEN Ç E K K A R T

Pamukbank, Çekkart sisteminin gerektirdiği tüm güvenlik unsurlarını, işletme prensiplerini ve uygulama yöntemlerini ülkemizde sağlamayı başarmış ve–mudisinin özelliklerinden de aldığı güçle–Türkiye'nin, Çekkart sistemini uygulayabilen ilk bankası olmuştur.

Pamukbank, Çekkart'ın diğer bankalar tarafından da uygulanabilmesini ve ülkemizdeki tüm tasarruf sahiplerinin bu üstün sistemden yararlanabilmesini temenni etmektedir.

ÇEKKART SİSTEMİ

Özel Çekkart hesabı, özel Çekkart kartı ve özel Çekkart çeklerinden oluşmaktadır.

Ve ülkemizdeki ilk Çekkart uygulaması PAMUKBANK ÇEKKART SİSTEMİ

Pamukbank'ta Çekkart hesabı bulunan tüm Pamukbank mudilerinin, kendilerine ait özel bir Çekkart kartları ve özel Çekkart çekleri vardır.

Bu özel kart ve çekler sayesinde mudiler, bankadaki paralarını, bankaya gitmeden kullanabilme ayrıcalığını kazanmışlardır. Günün 24 saati. Yılın 365 günü. Gece. Gündüz.

Pamukbank Çekkart Hesabı

Pamukbank'ta açtırılan* çok özel bir hesaptır. Bu hesapta bulunan tasarruflar–faizsiz kalmadan–her an kullanılmaya hazır beklemektedir.

Ayrıca Pamukbank, hesap sahibine, her ay, hesabından kullandığı paraların miktarlarını ve kullanılış tarihlerini gösteren aylık bir dökümü (ekstre) yazılı olarak göndermektedir.

Pamukbank Çekkart Kartı

Pamukbank T.A.Ş. tarafından verilmekte ve mudinin Çekkart'tan yararlanma hakkına sahip olduğunu belgelemektedir. Mudinin adı ve soyadı, kartının üzerine özel olarak basılmıştır.

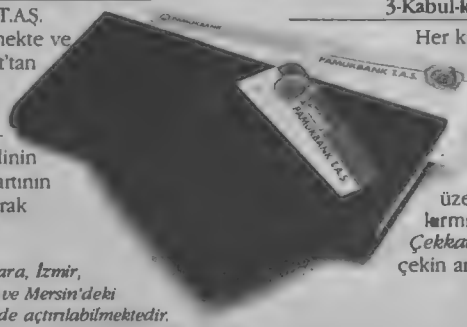

** Şimdilik İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Tarsus ve Mersin'deki Pamukbank şubelerinde açtırılabilmektedir.*

Pamukbank Çekkart Çekleri

Bu özel çekler Pamukbank'ta Çekkart hesabı bulunan mudilere aittir. Mudinin adı ve soyadı her bir çekin üzerine tek tek basılmıştır.

Ve Pamukbank Çekkart Sistemi özel güvenlik bütünlüğü

Çekkart, özel güven unsurlarından oluşan bir güvenlik bütünlüğüne sahiptir.

1-Filigran

Özel kağıda kimyasal olarak kaydedilen ve *ışığa tutuldıklarında görülebilen* yazı ve şekillerdir.

Pamukbank, Çekkart uygulamasında filigrandan, bir güvenlik unsuru olarak yararlanmaktadır. Çekkart kartları ve Çekkart çeklerine filigran olarak Pamukbank yazısı ve Pamukbank ambleminin kaydedilmiş olması, bu kart ve çeklerin taklit edilme ihtimalini kesinlikle ortadan kaldırmaktadır.

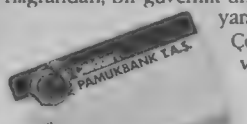

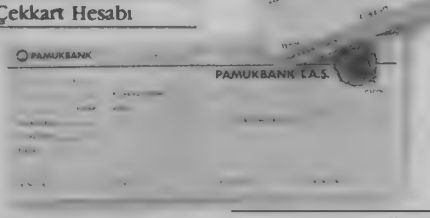

2-Özel baskı

Mudinin adı ve soyadı Çekkart kartı ve Çekkart çeklerinin üzerine özel bir teknikle basılmaktadır. Bu sayede kartlarda ve çeklerde imza ve isim tahrifatı yapılması imkansız hale getirilmiştir.

3-Kabul-kontrol

Her kişinin, Çekkart çekini kabulü sırasında önemle uyması gereken kurallardan oluşmaktadır.

- Kart üzerindeki kırmızı renkli *Çekkart numarası*nın, çekin arka yüzüne, *çeki kabul eden kişi tarafından* yazılması.
- Kart üzerindeki hesap numarasının çek üzerindeki hesap numarasına uyup uymadığının kontrolü!
- Kart ve çek üzerinde filigran olarak Pamukbank yazısı ve Pamukbank amblemi bulunup bulunmadığının, *ışığa tutularak* kontrolü!
- Kartın kullanım süresinin dolup dolmadığının kontrolü!
- Çek üzerindeki imza ile kart üzerindeki imzanın aynı olup olmadığının kontrolü!

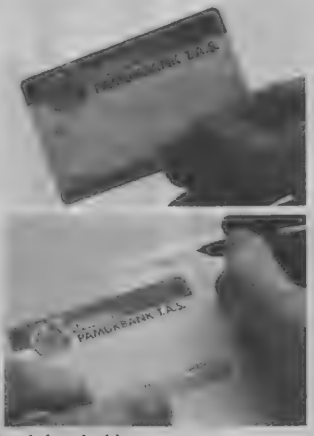

Ve Pamukbank Çekkart Çeklerine özgü anında tahsilat güvencesi

Pamukbank T.A.Ş. her Pamukbank Çekkart Çekine–*belirlenen şartlara eksiksiz uyulmuş olması kaydıyla*–30.000 liraya kadar, *provizyon almadan* ödeme yapmayı taahhüt etmektedir.

Yani her Pamukbank Çekkart Çeki, 30.000 liraya kadar anında tahsilat güvencesi taşımaktadır.

İşte, tüm özellikleriyle Çekkart!

Dünyanın en ileri bankalarında uygulanan ve en sağlam çek sistemi olarak kabul edilen Çekkart'tan (Chequecard) ülkemizde yalnızca Pamukbank mudileri yararlanabilmektedir.

ÇÜNKÜ PAMUKBANK MUDİSİNE GÜVENİR, ÇÜNKÜ GÜVEN KARŞILIKLIDIR.

Pamukbank
iyi bankadır

Birleşik Reklamcılar Ltd.

Geçen sayıda bu sayfalarda başlattığımız "Kadın" konusuna devam ediyoruz. Ama gelecek ay başka bir sosyal tarih konusuna geçmek üzere, "Kadın"larla ilgili belge ve bilgiler vermeyi bu kere artık keseceğiz.

Eskiden Avrupa'da, "Fransa kadınların cenneti, atların cehennemi; Türkiye atların cenneti, kadınların cehennemi" diye bir söz vardı. [Fransa'nın atlar için kötülüğü, herhalde ağır işlere koşulmalarından, sonra da kesilip yenilmelerinden ileri geliyor. Türkiye'deyse, Orta Asya geleneklerine karşılık, dince mekruh sayılması, at eti yenmesini, dolayısıyla at kesimini engellemiştir.]

Korkarız ki, Osmanlı kadınının güç yaşama koşulları, aktardığımız dış kaynaklardan yeterince ortaya çıkmıyor. (Yerli kaynaklar, o koşulları zaten doğal sayıyorlar.) Bunun başlıca nedeni, yapıtlarından alıntılar verilen yabancı gözlemcilerin, genellikle çifte standart kullanmaları, kendi ülkelerinde katlanamayacakları durumları bizim için hoşgörmeleridir. Tıpkı şimdi demokrasi konusunda yaptıkları gibi.

Osmanlı toplum yaşayışıyla ilgili belgeler-bilgiler:

KADIN-II

●EN ESKİ TÜRK DESTANINDA DÖRT TÜRLÜ KADIN*

Dede Korkut dilinden ozan aydur:

Karılar dört dürlüdür: Birisi ev yapan sulpdür, birisi solduran sopdur, birisi dolduran** topdur, birisi evün tayakıdır, birisi nice söylesen bayağıdur. Ozan, evün tayağı oldur ki yazıdan yabandan eve bir udlu konuk gelse, er adam evde olmasa, ol anı yedürür, içürür, ağırlar, azizler, göndürür. Ol Ayşe, Fatma soyudur. Hanum, anun bebekleri bitsün, ocağuna buncılayın avrat gelsün.

Geldük ol kim solduran sopdur, sabahdanca yerinden uru-durur, elin yüzün yumadan dokuz bazlamaç ilen bir küvlek yoğurt közler, doyunca tıka basa yer, elin bögrüne urur, aydur: Bu evi harab-olası ere varaldan berü dahı karnum doymadı, yüzüm gülmedi, ayağum paşmak, yüzüm yaşmak görmedi, der. Ah nolaydı, bu er öleydi, birine daha varayıdum, umarumdan yahşı uyar olayıdı, der. Bunun biginün Hanum bebekleri bitmesün, ocağuna buncılayın avrat gelmesün.

Geldük ol kim dolduran** topdur, kuşluk uyhudan uyanır kalkar, depdenince yerinden uru-durur; elin yüzün yumadan obanun ol ucundan bu ucuna, bu ucundan ol ucuna çarpışdurdu, kov kovladı, din dinledi, sabahdan öyledence gezdi. Öyleden sonra evine geldi, gördü kim uğru köpek, yige dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine, sığır damına dönmüş. Konşularına çağırur ki: Kız Zeliha, Zübeyde, Ürüveyde, Cankız, Can-paşa, Ayna Melek, Kutlu Melek, ölmege yitmege gitmemişidüm, yatacak yerüm gine bu harab-olasıyıdı; nolayıdı benüm evüme bir lâhza bakayıdunuz, konşu hakkı, Tanrı hakkı deyü söylerler, der. Bunun gibinün Hanum bebekleri bitmesün, ocağuna buncılayın avrat gelmesün.

Geldük ol kim nice söylerisen bayağıdur, evine yazıdan yabandan bir udlu konuk gelse, er adam evde olsa ana dese ki dur, etmek getür, biz de yeyelüm, bu da yesün dese; bişmiş etmegün bekaası olmaz, yemek gerekdür. Avrat aydur: Neyleyeyim, bu yıkılacak evde un yok, elek yok, deve degirmenden gelmedi, der. Ne gelürise benüm sağrıma gelsün deyü elin götüne urur, yönün eger ve sağrısın erine döndürür. Bin söylerisen birisini tutmaz, erin sözünü kulağına koymaz. Ol Nuh Peygamberün eşegi aslıdur, andan dahı sizi Hanum Allah saklasun, ocağunuza buncılayın avrat gelmesün.

---

*Yayıma hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı* (İstanbul: Kültür Müsteşarlığı Yay., 1973), s. 3.

**Prof. Dr. Talât Tekin, bu sözcüğün doğrusunun, "(oradan oraya) yuvarlanan" anlamına "tulduran" olmak gerektiği kanısıdadır. Bakınız: "Some Corrections in Kitab-ı Dede Qorqut," Bombaci Armağanı [Stadia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata] (Napoli, Istituto Universitario Orientale- Seminario di Studi Asiatici- Series Minor XIX, 1982), s. 565-66.

BAZI SEYAHAT-NAMELERDE TÜRK KADINI

KADIN ANLAYIŞI KADIN HAKLARI

Türkiye'de kadınlar güzel, kusursuz ve beyazdırlar; çünkü sokağa az çıkarlar ve dışarı çıktıkları zaman da örtülüdürler. Tabii güzelliklerine sun'i ilaveler yaparlar, kendilerine çekicilik vermek için kaş ve kirpiklerini sürme dedikleri siyah renkli bir madde ile boyarlar. Tırnaklarına koyu kırmızı renkli kına dedikleri maddeyi sürerler. Türk kadınları çok temiz ve tertiplidirler, çünkü haftada en az iki defa hamama giderler, vücutlarında ne kir ne de tüy bulunmaz (bulunur!).

... ...

Türkler kadınların cennete gideceğine inanmazlar ve onları akıllı hayvanlar olarak kabul ederler; onları bir atta olduğu gibi sadece hizmetlerine alırlar, fakat birçok kadına da sahiptirler ve çok zaman sekste kullanırlar [bozuk çeviri! doğrusu: "kadınları çok olduğu halde, eşcinsel ilişkilere düşkündürler" olacak], böylece terkedilmiş olduklarını gören bu zavallı kadınlar kocalarından alamadıklarına [başka yollardan] sahip olmak için gayret ederler. Onlar çok kıskançtırlar ve erkekler kadınların bu hususstaki zayıflıklarını bildikleri için onların başka erkeklere görünmesine müsaade etmezler. ... ...

Kadınlar kocaları gibi boşanma hakkına sahip değiller, eğer kocası ona mecbur olduğu şeyleri, ekmek, pilav, kahve, haftada iki defa hamama gitme parası temin edemiyorsa, boşanma hakkına sahiptir. Bunlardan birini ona temin edemiyorsa, kadın boşanmak için Kadı'nın önüne çıkabilir, çünkü kocasının, ihtiyaçlarını karşılayacak imkanı yoktur. Kadı evine gelerek şikayetleri haklı bulursa, kadının isteğini kabul eder. Kocası, adetlerin hilafına kadından yararlanmak istediği zaman [sodomi], kadın boşanmak isteyebilir, bu durumda Kadı'ya gider ve hiçbir şey söylemeksizin terliğini ters çevirerek koyar; kadı bu dili anlayarak kocayı getirtmek için birini gönderir ve bu suçlamadan dolayı erkeğe sopa atılır ve kadın boşanabilir.

Jean Thévenot, çev. Nuray Yıldız, *1655-1656'da Türkiye* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser-120, 1978), s. 137-40.

Kadının kocasından ayrılabilmesi için en önemli koşullardan biri erkeğin yetersizliğinin kanıtlanmasıydı. Yandaki minyatürde böyle bir dâvâya bakmakta olan kadı, kendisine sunulan balmumundan yapılma maddî bir delili incelerken görülüyor. (Hamse-i Ata'*dan, 19. yüzyıl başı, Topkapı Sarayı Müzesi*)

KADIN KOCASINI KADIYA NİYE ŞİKAYET EDER?

...Yeniçeri ağası, dün Efendimiz'e merasimle bir hediye yollamış. Hediye birçok güzel çiçekle çeşitli meyveden ibaretti. Sizin buna ne diyeceğinizi biliyorum: doğrusu münasebetsiz hediye, çiçek hanımlara gönderilir ve eğer Yeniçeri ağası onu bir hanıma yollasaydı takdir ederdim, ama bir general bir Bey'e çiçek yollasın, bunu hiç yakıştıramıyorum, diyeceksiniz. Buna karşılık, ben de derim ki: gerçi başka memlekette bu gülünç sayılır, ama burada kadına hediye yollanamıyacağını da bilirsiniz; hele kadının erkeğe hediye göndermesi ise, gönderilen velevki bir tek gül bile olsa, ölümü icabettirecek bir suçtur.

Hediyenin bu şekli gerçekten bizim hoşumuza gitmez ve bunu biz kadına yakışır hediye sayarız. Ama ne denir, buranın âdeti böyle ve bir memlekette âdet ne ise orada yakışık alır. İngiltere'de kadınların meyhaneye gitmesine kimse ses çıkarmaz, çünkü âdettir. İspanya'nın bazı yerlerinde kadınlar kucaklarında -başka yerlerde köpek eniği taşıdıkları gibi- domuz yavrusu taşırlar. Fransa'da ve daha başka yerlerde kibar bir bayan arabasına biner, akşama kadar istediği yerde dolaşır. Halbuki burada bir Türk efendisinin karısı bütün bir yıl bile evden dışarı çıkmaz. Lehistan'da papazlar kaynamış rakıyı, ibadet bitinceye kadar soğusun diye mukaddes suyun bulunduğu kaba koyarlar, bizde böyle şey olur mu? Bizde kibar bir hanım tütün içmiye sıkılır, burada ise hep içer. Çin'de hangi kızın kulağı daha uzunsa o daha çabuk koca bulur, bizde böylesi olsa ondan kaçarlar. Burada yemeği parmaklariyle yiyorlar, bizde çatal ve bıçak kullanılır. Ya kibar Tatar kadınlarının burunlarını delerek oraya küpe gibi koca bir gümüş halka geçirmeleri iyi bir âdet midir? Bu hususlarda hüküm vermek için o yerin âdetlerini bilmemiz lâzımdır. Belki siz daha, bir Türkün iki perşembe akşamını boş geçirse, karısının kadıya şikâyette hakkı olduğunu da bilemezsiniz. Yeniçeri Ağası da çiçek yollamış, bu da buranın âdeti diyelim.

K. Mikes, çev. Sadettin Karatay, *Türkiye Mektupları*- 1 (Ankara: MEB Dünya Edebiyatından Tercümeler- Macar Klasikleri, 1944), s. 69-71. Yazar (1690- 1761), Avusturya'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşımında yenik düşerek ülkemize sığınan Rakoczi'nin adamlarındandır. Mektuplar, hayalî bir Abla'ya hitaben yazılmıştır.

Üstte: Lâle Devrinde kadınların Kâğıthane seyası. (Zennanname'*den, 18. yüzyıl, İst. Üniv. Kü*
Altta: Lâle devrinde meyhanede kadın kılığıyla rakseden tavşanlarla eğlenen mirasyedi.
(Hubanname'*den, 18. yüzyıl, İst. Üniv. Kitaplığı*)

KISKANÇLIK VE SAPIKLIK

Türkler tek bir noktada haklıdır, o da şudur: kadınları saymazlar ve onlara mutfağın avadanlığından fazla bir önem vermezler. Hiçbir işte oylarına başvurup öğütlerini dinlemezler. Bizde kadın yüzünden hergün çıkan kavgalardan, bıçaklamalardan ve ölümle biten dalaşmalardan, orada eser yokutr. Herhalde, bizdeki hanımların tavsiye mektuplarını aklınıza getirerek, o çeşit namelerin orada da geçip geçmediğini soracaksınız. Geçmez, ahçı yamağının ricası bile, bütün hanımların iltimasından daha tesirlidir. ...

[Türk erkekleri] kadar kıskanç insan yoktur ve boşuna kıskanç değildirler. Çünkü aralarında oğlancılık eksik olmadığından, karılar da buna karşılık bir çare araştırırlar. ... İçlerinde bazen öyle edepsizler çıkar ki, oğlanları karılarından gizlemezler bile. Hatta yatağına karısı ile birlikte oğlanı da alıp, nisbet olsun diye kadına dokunmayanı dahi vardır. ..

... Şeriatleri, baştan aşağı yıkanmalarını gerektirir. İşte bundan dolayı, kışın bile, haftalık bayramlarının arefesi olan perşembe günleri hamama giderler. Yolda, gönlü çeken kendini bir maceraya kaptırmaktan geri kalmaz; çekinmeğe bir sebep yok, tanımaz ki çekinsin. Ama ricalin ve pek zengin kimselerin durumları bambaşkadır; bunların konaklarında hamamları vardır. Bu gibilerin karıları, bütün yıl ve ömürleri boyunca, bir kere girdikleri evden artık dışarıya çıkamazlar; [kendi aralarında sapık ilişkiler olduğuna anıştırma!]

[Anonim] Fransızcadan çev. Fuat Carım, *Kanuni Devrinde İstanbul:* dört asır yayınlanmadan köşede kalmış çok önemli bir eser (İstanbul, 1964), s. 126-30

Bu yapıt, Tercüman'ın 1001 Temel Eseri arasında da (18), doğrudan doğruya İspanyolcasından seçilip çevrildiği iddiasıyla yeniden yayımlanmıştır: *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556* (karş. s. 125-28). Fakat A. Kurutluoğlu çevirisi, Carım'ın dolaylı çevirisinden çok daha bozuk olduğu gibi, metinden sapıklıklarla ilgili satırlar da çıkarılmıştır.

HANEDAN DAMATLARI

Padişahın kızkardeşleri veya kızları, eşlerini kendileri seçebiliyorlar, aileleri de bunu kabul ediyor. Ama, ne yazık ki damatların kaderi hiç de parlak değil. Birçok Türk erkeği, bir sultan hanım kendisine fazla dikkatle bakınca kurtuluşu kaçmakta buluyor. Ama, zaman olurmuş ister mutlu bir aile babası olsun, ister dört karısı olsun, Türk erkeği sultan hanımın eşi olmak için bütün bunları terk etmek mecburiyetinde kalırmış. Sultan hanım ister genç, ister yaşlı; ister güzel, ister çirkin; ister kız, ister on kere dul kalmış olsun erkeğin tereddüt etmeye hakkı yokmuş. Mevkii ne olursa olsun, sultan hanımla evlenen erkek, gelenek ve kanunlara göre yalnız onun kölesi olur, ancak o çağırırsa yanına girebilirmiş. Etiketin ananesine göre de, yatağa ancak ayak ucu tarafından girebilirmiş. Etrafında asil eşinin espiyonları da hiç eksik olmazmış.

Sultan hanımların eşlerine yaptıkları zulüm bununla da kalmıyor. Eşler hasta oldukları zaman, karılarının haberi olmadan tedavi göremezlermiş, zira "Prensesin kocasının vücudu yalnız prensese aittir" inancı varmış. Abdülmecid'in kızkardeşi Adile Sultanın eşi Mehmed Ali Paşa'nın böbrek sancıları tuttuğu zaman sultan hanım izin vermediği için sülük yapıştırılamamış, yakı yapıştırılmasına da müsaade etmemiş, yalnızca lokman ruhu tatbiki mümkün olabilmiş. (Belki de en iyisini yaptırmış.)

Osmanlı prenseslerinin zaman zaman istediklerini eş olarak seçebilmelerini mümkün kılan en önemli unsur, bu ülkede değişik, birbirinden ayrı kastların bulunmayışı. Hepsi aynı dili konuşuyorlar ve hepsi aynı ailenin fertleri. İsme tanınan herhangi bir özellik de yok. Halk arasında hükümdarın gözü bir gün birine takılırsa o kişi "Padişah bana baktı, belki beni yarın vezir yapar" diye içinden geçirebilir. Büyük vezirlerin, sadrâzamların çoğu önceden yalnız birer köleymiş, yüksek mevkiye oturunca da oraya lâyık seçkin ve saygı uyandıran kişiler olmayı bi-

lirlermiş. Türk ırkında eski çağların irfanı ve sınırsız meziyetler hissediliyor. Alınlarında kökten gelen bir asâletin aydınlığı var, ananelerinde de aynı şey hissediliyor.

Yüksek mevki sahibi genç adamlar, isimsiz fakir aile kızları ile kolaylıkla evlenebiliyorlar. Umumiyetle de, gençlik güzellik ve sıhhatten başka hiçbir zenginliği olmayan cariyeler ile evleniyorlar. Padişahlar da aynı şekilde hareket ediyorlar. Osmanlı İmparatoruna zaman zaman "Kölenin oğlu" denmesi bir gerçeğe dayanıyor: bu ise onun kudretinden, tahta geçme hakkından hiçbir şey eksiltmiyor. Hükümdarın büyük Türk aileleri ile akrabalık kurmasının; rekâbet ve entrikalar yaratmak bakımından mahzurları var. Herkes sarayın sırlarını öğrenmek için elinden geleni yapacaktır. Halbuki Çerkez illerinden gelen genç kızlar için böyle birşey bahis konusu olmuyordu.

La Baronne Durand De Fontmagne, çev. Gülçiçek Soyutürk, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser-110, 1977), s. 136-38.

KARI-KOCA İLİŞKİSİNİN, SINIFLARA GÖRE DEĞİŞMESİ

Erkek mâbedin tanrısıdır, kadın tapınmaya mecburdur; kadının gözünde değerli görünmek ihtiyacında değildir; istediği kadını tercih etmiş olması, kadının aşka benzer bir minnettarlık hissiyle arzu ettiği sevgiyi vermesine yeter. "Kadın" onun için "zevk" manasına gelir. Bu kelime zihninde doğrudan doğruya bu manadadır, bu yüzden telâffuz etmeyi yakışıksız bulur ve hiç telâffuz etmez. "Bir kızım oldu" diyecek olsa, "Bir yaşmaklı, bir örtülü, bir yabancı doğdu" der. Karı kocanın arasında hakikî bir yakınlık da olamaz, çünkü aralarında daima, ancak uzun ve sakin bir alışkanlığın berraklığında görünen ruha ait sonsuz derinlikleri gizleyen bir his perdesi vardır. Bundan başka, kocasının ziyaretine her zaman hazır, süslü püslü, tertipli olan ve bir rakibeyi yenmeye veya daima tehlikede bulunan üstünlüğünü muhafaza etmeye her zaman itina eden kadın, her zaman biraz şuh olmalıdır ve öyledir; efendisinin etrafında herşeyin iyi olması için elinden geleni yapmaya ve hattâ hüzünlüyken bile, kocasının canının sıkılmasından ve kendisinden nefret etmesinden korktuğundan, ona mesut ve neşeli bir kadının güler yüzlü maskesini göstermeye mecburdur. Koca da kadını zevce olarak pek tanımaz; bir kız kardeş, bir kız evlât, bir kadın arkadaş olarak tanımadığı gibi, onu ana olarak da tanıyamaz. Kadın böylece ifşa edemediği veya değerlendirilmeyen asil meziyetlerini içinde yavaş yavaş kurutur; sadece kendisinden istenen şeyle alâkalanmaya alışır ve bir çeşit hayvanî hayat uyuşukluğu içinde saadeti, saadet olmazsa huzuru bulabilmek için kalbinin ve aklının sesini ekseriya kararlı olarak susturur. Çocuklarıyla teselli bulduğu doğrudur, kocası çocuklarını arar ve onun gözünün önünde sever; ama bu teselli, belki bir saat önce bir başka kadının çocuklarını sevmiş olması, belki bir saat sonra bir üçüncüsünün, daha sonra da bir dördüncüsünün çocuklarını sevecek olması düşüncesiyle buruklaşır. Sevgilinin aşkı babanın şefkati, dostluk, itimat, herşey bölünmüş, tekrar bölünmüştür, herşeyin saatleri, tedbirleri, ölçüleri, merasimleri vardır, herşey soğuk ve yetersizdir ve sonra, aslında, kadın için kendisini bir haremağasına muhafaza ettiren kocasının sevgisinde hep hor gören ve öldürücü bir şekilde aşağılayan bir şey vardır. Hülâsa olarak şöyle demektedir: "Seni seviyorum, benim neşem ve şerefimsin, evimin incisisin, ama eminim ki, seni bekleyen şu canavar bir erkek olsaydı kendini ona teslim ederdin".

Bununla beraber evlilik hayatının şartları kocanın para imkânlarına göre çok değişir, hattâ birçok kadına bakamayacak kadar fakir olan bir erkeğin tek kadınla evlenmeye mecbur olmasını bile hesaba katmadan bu böyledir. Zengin erkek evini de zihnini de karısından ayırmış olarak yaşar, çünkü ona bir daire hattâ bir ev verebilir ve çünkü, dostlarını, müşterilerini, dalkavuklarını, karıları görülmeden ve rahatsız edilmeden kabul etmek istediği için ayrı bir ev sahibi olmaya mecburdur. Orta sınıftan bir Türk erkeği, iktisat sebebiyle, karısına daha yakındır, onu daha sık görür ve daha teklifsizce yaşar. Daracık bir yerde ve mümkün olan en az masrafla yaşamaya mecbur olan fakir Türk erkeği ise, karısı ve çocuklarıyla beraber yer içer, yatar uyur ve boş vakitlerini geçirir. Zenginlik ayırır, fakirlik birleştirir. Fakirin evinde Hıristiyan ailesinin hayatıyla Türk ailesinin hayatı arasında gerçek bir fark yoktur. Halayığı olmayan kadın çalışır ve çalışması itibarını ve nüfuzunu artırır. İşsiz güçsüz kocasını gidip kahveden veya meyhaneden çekip çıkarması ve terlikle döve döve eve getirmesi görülmedik şeylerden değildir. Birbirlerine eşit muamele ederler, akşamı evin kapısının önünde yan yana oturarak geçirirler, tenhaca mahallelerde evin alışverişini ekseriya birlikte yaparlar ve ıssız bir mezarlıkta, bizim memleketlerimizdeki namuslu işçi aileleri gibi, karıyla kocanın, etraflarında çocuklarıyla, bir akraba mezarının yanında yemek yedikleri görülür.

E.De Amicis, çev. Beynun Akyavaş, *İstanbul-1874* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1980), s. 271-73.

KADINLARIN CİNSELLİĞİ

Onyedinci Yüzyılın ortalarında yazılmış bir Görgü ve Davranış Kuralları Kitabına gore

72. Bölüm- Kadınları Koruyup Gözetmek Gerektiğini Anlatır.

Kadınların korunmasına erlerinin ilgilenmemesi, nefislerine uyacaklarından, her biri gonlünün muradını bulmak, ısmet perdesini yırtıp iffet ortusunu çekinmeden parçalayarak onların mahremlere baş-koşmasına yol açar. Ayağının altına aldığı nefsi devinin elden çıkıp, iyiyi kotüyü seçmeyip çiftleşmek arzusu ile alçalmasına sebep olur. Çunku akıllı kişiler, onları el altında tutmayıp da yine kendilerinden iffet ummak, çiftleşme sırasında şehveti kabarıp da tatlı tatlı gelip gitmelerinden sonra sakın boşalma diye senet almak gibidir. Ve bir susuz nice gunler yandıktan sonra, bir içim suya kavuşmuş iken onu içmeyip de el yıkamakla yetinmek gibidir. Diyelim ki eşsiz kadınların ...ci kehrüba gibi ve çabuk gelip giden şehvet âleti sopa gibi dinelmiş iken sakın onu çekmesin demek, kadına zinhar sen de çekilme tenbihini eylemek, anlamsız boş bir sözdür. Ve dinlemek mumkün olmayan bir dedi-kodudur.

Anlatırlar ki, Çin ülkesinde...[?] adında bir ot olurmuş. Yıldan yıla belli bir zamanda yetişirmiş. Her kaçan ki kokusu kadınların burnuna gelirmiş, her birisi kendini tutamayarak birleşmek istermiş. Şuphesiz, o ülkedeki halk, bu halleri bildiği ve pek iyi bildiği için, her kişi karısını bir ay kadar kilit altında saklarmış ve mümkün oldukça gecede, gündüzde çiftleşip haklarınış. Çünkü korumayacak olursa, karı milletinin namuslarının yüzü suyunu yerle bir etmesi kesin imiş. İşte bundan bilinir ki, kimi olur ki kadınların iradelerinin dizgini ellerinden gider, ister-istemez bulduğu adamla düşüp kalkmaya mutlaka heves ederlermiş, diye kadınları gayet korurlarmış.

Gelibolu Mustafa Âli, dilce sadeleştirilip açıklama notları ekleyerek yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gokyay, *Ziyafet Sofraları: Mevâidu'n-nefâis fî kavâidi'l mecâlis* (İstanbul: Tercuman Yay. 1001 Temel Eser, 1978), cilt I, s. 181-82.

16. YÜZYILDAN BİR MUHALÂ'A ÖRNEĞİ

Budur ki, Beşe binti Toros nâm zimmîye Servan veledi Ovaniş mahzarında mezbur benim zevcim idi. Muhalâ'a idüb ben mihrimden ve nefaka-i iddetimden geçüb mezbur dahi hul'-i mezbûrı kâbul eyledi deyicek mezbur dahi anı tasdik idüb b'it-taleb kaydolundu. Hurrire fî Evasıt-ı Rabiulevvel 998.
Mehmed bin Ali El-Hac Ahmed bin Hasan Cafer Bey bin Abdullah

Toros kızı Beşe adlı Hıristiyan kadın, Ovanis oğlu Servan'ın önünde, "Bu benim kocamdı. Kendisinden nikâhımı satın almak için, evlenirken ondan aldığım paradan ve ayrıldıktan sonra yeniden evlenmek üzere bekleyeceğim sürede vermesi gereken geçim parasından vazgeçtim; o da ayrılmayı kabul etti" dedi. Adı geçen de bunu onaylayınca, istekleri üzerine bu ayrılma kayıt edildi. 25 Ocak 1590.
Tanıklar

Halit Ongan, *Ankara'nın II. No.lu Şeriye Sicili,* (Ankara: T.Tarih K.Yay., 1974), s. 69.

SÖZÜNÜ DİNLETMEK İÇİN KADIYA BAŞVURAN KOCA...

İstanbul Kadı Sicili 80/ v. 88-b

Mâruz

Es-seyyîd el-hâc Mehmed bin Ali nâm kimesne Meclis-i Şer'-i hatîrde zevce-i medhûlünbihâyı zâtı Fâtıma Hâtûn binti Mehmed Sa'îd Efendi mahzarında: "Mezbûre Fâtıma Hâtûn zevcei medhûlünbihâm olup lâkin bana itâ'at ve inkıyâd itmemeğle su'âl olunup bana itâ'at ve inkıyâd itmek üzere mezbûre Fâtıma Hâtûn tenbîh olunmak matlûbumdur." diyü da'vâ itdükde, ol dahi ber-vech-i muharrer ikrâr ve i'tirâf itmeğin, mûcibince zevc-i mezbûr Es-seyyîd Elhâc Mehmed'e itâ'at ve inkıyâd itmek üzere mezbûre Fâtıma Hâtûna tenbîh olunduğı İstanbul mahkemesinde huzûr-ı âlîlerine i'lâm olunur. fî 2 Muharrem sene 219.

Sunuş

Ali oğlu Seyyid Hacı Mehmed adlı kimse Yüce Şeriat Meclisinde, gerdeğine kendi girdiği karısı Mehmet Sait Efendi kızı Fatma hanımın önünde "Söz konusu Fatma gerdeğine girdiğim karım olup, fakat benim sözlerimi dinlememekte ve bana uymamakta olduğundan, sorguya çekilip, sözlerimi dinlemek ve bana uymak üzere Fatma Hanımın uyarılmasını istiyorum" diye dâvâ etmiştir. O da yazıda bildirildiği üzere suçlamayı kabul ve itiraf etmiştir. Şeriat hükümleri uyarınca adı geçen Kocası Seyyit Hacı Mehmet'in sözlerini dinlemek ve ona uymak üzere adı geçen Fatma Hanıma uyarıda bulunulduğu İstanbul Mahkemesinden yüce katlarına bildirilir. 2 Muharrem 1219 [13 Nisan 1804]

ZİNA DAVASINDAN 150 KURUŞA BARIŞ

Maruz

İstanbul Kadı Sicili 80/v. 73-b.

İstanbul'da Tekfûr Sarâyı nâm mahalde mütemekkin arz-ı hâl iden ma'rifetü-ş-şahs Marine binti Mafûl [?] nâm nasrâniye Meclis-i Şer'-i enverdederûn-ı arz-ı hâlde mestûru'l-ism Dîvârcı Yani veled-i Zisu nâm zimmî muvâcehesinde "ben bundan akdem İstanbul'de Fenâr Kapusı kurbında vâki' gâibe ani'l-meclis Maryura nasraniyenün menzilinde hizmetde olup mersûm Yani-i zimnî târîh-i i'lâmdan altı ay mukaddem bir gice döşeğüme gelüp beni cebren zinâ ve bekâretümi izâle idüp hattâ altı aylık hamlüm dahi olmağla müceb-i şer'îsin mersûm Yani-i zimmîden taleb iderem diyü da'vâ eyledükde, ol dahi bil'l-külliye inkâr idüp ol vechile beynümüzde ba'de vukû'u'l-münâza'a bâ-tavassut-ı muslihîn, ben ber vech-i muharrer tasaddî eylediğüm da'vâ-yı mezkûrumdan fâriga olup, mersûm Yani-i zimmî dahi kat'an li'a-niza' ve ref'en li'l-husûme mâlından teberrü'an bana yüz elli guruş ref' ü teslim eyledükde ben dahi bundan ba'de'l-ahz ve'l-kabz mersûm Yani-i zimmî ile husûs-i merkûma müte'allik aslen ve kat'an da'vâ ve nizâ' ve husûmetüm yokdur." didiğini mersûm Yani-i zimmî tasdik idüp bu vechile kat'-ı münâza'a eyledükleri İstanbul Mahkemesinden huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 23 min Şa'bân sene 218

Sunuş

İstanbul'da Tekfur Sarayı adlı semtte oturan dilekçe sahibi bilinen Maful [?] kızı Marine adlı Hıristiyan kızı, aydınlık Şeriat Meclisine sunduğu dilekçede adı yazılı Zisu oğlu Duvarcı Yani adlı gayrımüslimin yüzüne karşı: "Ben bundan önce İstanbul'da Fenerkapısı yakınında oturan, mecliste bulunmayan Maryura adlı Hıristiyan kadının evinde hizmette idim. Adı geçen gayrımüslim Yani de söz konusu eve gelip gider ve yatıya kalır insanlardandı. Adı geçen Hıristiyan kadın Maryura evde yokken adı geçen gayrımüslim Yani, dilekçe tarihinden altı ay önce bir gece döşeğime gelip beni zorla zina ve bekâretimi izale etti. Hattâ altı aylık hamile olduğumdan, gayrımüslim Yani'den şeriat kuralları gereğini istemekteyim diye dâvâda bulundum. O da bütünüyle inkâr etti. Bu yüzden aramızda anlaşmazlık çıktıktan sonra barıştırıcıların arabuluculuğuyla, ben yazıda belirtildiği üzere dâvâdan vazgeçtim. Adı geçen Yani de anlaşmazlığı bitirmek ve düşmanlığı kaldırmak üzere malından armağan olarak bana yüz elli kuruş ayırıp verdiğinde ben de ondan aldıktan sonra adı geçen gayrımüslim Yani ile söz konusu işle ilgili olarak kesinlikle herhangi bir dâvâm, anlaşmazlığım ve düşmanlığım olmayacaktır" diye söyledi. Adı geçen gayrımüslim Yani de bu söylenenleri onayladı ve böylece anlaşmazlığı sona erdirdikleri İstanbul Mahkemesinden yüce katlarına bildirildi.

23 Şaban 1218 [9 Aralık 1803]

İSLÂM KADININ ECNEBİ ERKEKLE EVLENMESİ

Müslüman kadın, ancak Müslüman erkekle evlenebilir. Müslüman olmayan bir erkekle (evlenmesi yasak olduğuna göre) evlenmeden ilişkide bulunursa, kuramsal olarak, recmedilmeye (beline kadar toprağa gömülüp taşlanarak öldürülmeye) varacak kadar ağır cezalara çarptırılır. Onun içindir ki, gayrımüslim bir erkek Müslüman bir kadın almak isterse, din değiştirir, din-i mübin-i İslâmla müşerref olur. (Gayrimüslim kadınınsa, Müslüman bir erkeğe varmak için din değiştirmesi gerekli değildir.)

İslâm'ın içindeki Sünni-Şii bölünmesi bakımındansa, bu ayrım daha bile keskindir. Sünni bir erkek veya kadının karşı cinsten bir Şiiyle evlenmesi caiz görülmez. Hatta bu yasaklama, uyrukluğa bağlanacak kadar ileri götürülmüştür. Gerçekten, 11 Rebiyülâhır 1237 (1822) tarihli Buyruldu-i Âli'ye göre, Osmanlı teb'alarının İran teb'alarıyla evlenmeleri kesinlikle yasaktır. [Rona Aybay, *Kadının Uyrukluğu Üzerinde Evlenmenin Etkisi* başlıklı çalışmasında (Ankara: SBF Yay., 1980), s. 69, İlhan Unat'ın *Türk Vatandaşlık Hukuku* kitabının (Ankara: SBF Yay., 1966) 34-35'inci sayfalarından alıntı yapıyor.]

Amaç, Sünni kadının Şii kocaya vermemekse, Buyruldu-i Âli bu amacı çok aşmaktadır. Her Osmanlı kadını Sünniyülmezhep değildir ki; pekalâ Şii de, Alevi de, Hıristiyan da, Yahudi de olabilir. Aynı şekilde, her İran uyruklunun da ille Şii olması gerekmez. Ferman bu haliyle, örneğin bir Osmanlı Ermenisinin bir İran Ermenisiyle evlenmesini bile engellemektedir. Bu yasak, Cumhuriyet döneminde de iki buçuk yıl kadar yürürlükte kaldıktan sonra, 5 Mayıs 1926 tarih ve 824 sayılı kanunla kaldırılmıştır.

[Rona Aybay, yasanın adında eski Buyruldu'ya dayanan Nizamnameyi "ilga eden" değil, "muaddil" (yani değiştiren) Kanun denilmesine, metninde de "Türk kadınlarıyla İranilerin evlenmeleri hakkındaki memnuiyet kaldırılmıştır" hükmünün yer almasına bakarak, aslında her iki cinsi de kapsayacak biçimde, genel olarak konulan yasağın, acaba yalnızca kadınlarla ilgili bölümü mü kaldırılmıştır diye soruyor (s. 71/dn. 24). Yani kanunun lâfzına göre, Türk erkeklerinin İran uyruklu kadınlarla evlenmeleri hâlâ yasaktır!]

İSTANBUL

Türk kadını (üstte) Rum kadını (L'Illustration'un 1857 yılına ait bir sayısından)

Doğuda köleliğin utanç vermek bir yana, genellikle şan şeref ve en ileri mevkilere ulaştıran bir yol olduğu bilinmektedir. Üst yöneticilerin çoğu eski azatlılardır. Hatta Sultanlar bile câriye çocuklarıdırlar. Devlet yasaları, hükümdarların, imparatorlukta yaşamakta olan aileler arasından kendilerine bir eş seçmelerini yasaklamıştır. Son yıllara kadar savaş ve korsanlık, İstanbul haremlerini Rum, Gürcü, Çerkez, hatta uygar ülkelerin kızları ile donatmıştır. Irk karışımının toplumsal ilerlemenin başlıca sebebi olduğunu savunan fizyolojik teorilere göre, bu en güzel insan soyunun en imtiyazlı kadınlar karışımının üstün sonuçlar meydana getirmesi gerekirdi. Ama, ister İslâmiyetin etkisi, ister istibdat veya her iki sebeple olsun, ortaya ancak şekil yönünden göz alıcı, fakat zekâ bakımından oldukça basit bir geçiş ırkı meydana gelebilmiştir ki, bunlar Osmanoğullarının başlangıçta oynadıkları parlak rolü sürdürememişlerdir.

Biz de kimsenin hakkını yememiş olmak için, bu yazıya hâkim ırk durumundaki Türklerden başlayalım.

Türk kadınının yüzünde eski dünyanın değişik soylarından gelme bazı izler bulunmakla beraber, Doğulu tipi egemendir. Yüz çizgileri genellikle pürüzsüz, düzgündür; gözleri iri siyah, elmacık kemikleri belirgin, burun kemerlice, ağız muntazam ve kırmızı, boy orta. Heryerde olduğu gibi oralarda da, tam anlamı ile kusursuz güzele az raslanır. Bu sıfata lâyık olanlara ancak bulûğ çağına yaklaşanlarda gözlenebilir. Saray ve burjuva sınıfının kadınları anormal derecede şişmandır ve kendileri için övünç kaynağı olan taşkın çizgilere sahiptir. Türkler Arapların aksine dolgun vücutları pek makbul sayarlar. Güzel, gören göze değişiktir.

Türk kadınının sokak kıyafeti pek sadedir. Bütün vücutlarını saran ferace toz pembe, havaî mavi, açık yeşil gibi uçuk renkte tiftik veya şayaktan yapılan uzun ve bol bir giysidir. İnce muslinden olan ve yaşmak denilen bir örtü yüzlerini tamamiyle gizleyerek, rastıkla çatıklaştırılmış kaşların altında sürmeyle daha bir canlılık kazanmış gözleri meydanda bırakır. Müslüman kıskançlığının sırtına geçirdiği bu kılığa girmezse hor görüleceğinin bilincinde olan kadın ortalıkta görünemez. Ne varki, yaşa ve Havva kızlarının süse düşkünlüğü nisbetinde yaşmak daha yukarıdan ve aşağıdan tutulabilir, daha saydam veya kalın olabilir. Güzelliklerinin sırrını taşımak kadınlar için, hele evlerde kapalı yaşayanlar için ağır bir yüktür. Bir nevi sabahlığa benzeyen ferace bile endamlarını ele verir.

Eve girer girmez ilk işleri bu kılıktan kurtulmaktır. Sarı renkte ayakkabılarını çıkarır ve kıyafetleri ile kalırlar.

Modası pek seyrek değişen bu giysi ipek veya muslinden bir şalvardır. Üstüne önden ve kalçadan itibaren iki yanı yırtmaçlı, arkası saray kıyafetlerinde olduğu gibi kuyruklu bir üç etekli giyerler. Açık ve geniş kol ağızları tıpkı elbisenin önü gibi ufak düğmeler, işlemeler ve kurdelelerle süslüdür. Elbisenin bol kısmını keşmir veya acem şalı sarar. Hanımlar kendilerine çekidüzen vermek istedikleri zaman ellerini bu şalın arasına sokar, üç eteklerinin ucunu gene o şala iliştirirler. Aralık bürümcük gömlekleri hiç bir korsenin desteğine ihtiyaç göstermeyen göğüslerini meydana koyar. Korse de tıpkı krinolin gibi Doğuda bilinmeyen bir işkence aracıdır. Bu şekilde zırhlanmış ve çemberlenmiş Avrupalılar Türklerin alayına hedef olur. Onlara göre bu kadınlar bütün çekiciliklerini terzilerinin becerisine borçludurlar.

Entarilerinin üstüne İstanbullu hanımlar, her zaman şayak veya kadifeden sırmalı, işlemeli, mevsimine göre kürklü bir hırka giyerler. Ayaklarında, şalvarlarının dalgalı kıvrımlarının kısmen örttüğü sarı keçi derisi papuçları vardır. Süslenmede benliklerini en çok belirten saç tuvaletlerine gelince, pek zariftir. Omuzlarına ve sırtlarına düşen ince örgülü siyah saçlarının üstüne kırmızı, uçuk mavi, toz pembe, üstü pullar, tüller ve kreplerle süslü, sırma arabeskler işlenmiş, hatta inciler ve kıymetli taşlarla bezenmiş bir hotoz oturturlar. Gerdanlık, bilezikler, bütün yeryüzünde olduğu gibi zorunludur.

Bazı gezginlerin ve özellikle Bay B. Poujoulat'ın iddia ettiği gibi Türk kadınının günlerinin yarısını süslenmekle geçirdiği

KADINLARI

Yahudi kadını (üstte)
Ermeni kadını
(Aynı dergiden)

doğru değildir. Parfümlere karşı aşırı düşkünlükleri ise, tıpkı çiçeklerin gizli dili gibi şairlerin yakıştırmasıdır. Batı Avrupa kentlerindeki süslü kadınların boşa harcadıkları vakitlerini, onlar abuk sabuk bir moda uğraşı içinde geçirmezler. Bütün Doğulu kadınlar gibi Türkler de hemen hemen giyinik yatarlar.

İstanbullular saçlarını her gün taramayan incecik örgülere bölerler. Birçoklarının hâlâ ellerine yaktıkları kına uzun ömürlüdür. Törelerin evlilere bir arınma aracı olarak emrettiği hamama ise en varlıklılar bile haftada ancak bir veya iki defa gider. Zengin Müslümanlar birbirlerinden kumaşlarının güzelliği, genellikle zevkten çok bollukla kullar dıkları mücevherleriyle ayırd edilirler. Ama ne varki bu da onları ancak Parisli kadınlar kadar meşgul eder.

Müslüman kadınlarının günlerinin büyük bir kısmı el işleri ile geçer. Şunu da belirtmek gerekir ki, bunda büyük hüner sahibidirler. Bizim işçi kızlarımızın sabrını taşıracak bu uğraşı, bu güzellikte meydana koyabilmek için bir haremin veya bir manastırın tembel ve tekdüze saatleri lazımdır.

Kadınlar zamanlarının büyük bir bölümünü rahat divanlarda uzanarak, çubuk veya nargile içerek, aşk şiirleri dinleyerek, cariyelerin kıvrak danslarını seyrederek, hatta Rum, Ermeni veya Yahudi bohçacıların bitip tükenmek bilmeyen anlattıklarını dinleyerek öldürürler.

Evlerinden dışarı çıkmayan hanımlara kentin dedikodusunu getiren bu hatunlar haremde hoş karşılanıp ağırlanırlar.

Bizim genellikle yakıştırdığımız gibi, kadın, Türkiye'de aşağılanmış değildir. Müslüman kadınının kamu işlerinden tümüyle habersiz yaşadığını ve haremde çocukca işlerle uğraştığını sanmak, Avrupa' da oldukca yaygın bir yanılgıdır. Osmanlı tarihinin her yaprağında, önemli olaylarda kadın parmağı görülür. Eskiye oranla bugün yüksek kademedeki yetkililerin eşleri, devlet idaresi işlerinde gözle görülür etkinliklerini hissetirmeye başlamışlardır. Evlenmek için devlet erkânının, hatta Sultanın hareminden çıkma cariyeler, kocalarının, hısım akrabalarının hırsını tatmin için faydalandıkları münasebetlerini sürdürürler.

Osmanlılardan sonra İmparatorluğun yoğun nüfusunu Rum Ortodoks mezhebine mensup Türk uyruklular teşkil eder.

İstanbul'un fethinden bugüne, Rumlar gerek diploması gerek idare alanında mühim mevkiler işgal etmişlerdir. Osmanlı devletinin bütün işlerinde Fenerlilerin etkinliği herkesce bilinmektedir. Yunan ihtilâlinden beri itibarları bir hayli sarsılmış olmakla birlikte hile ve desise ile tutunmaya yatkın olduklarından hâlâ eski ünlerine dayanarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Kadınlar da tıpkı erkekler gibi kendilerini lüzumlu kılınayı başarmışlardır. Bağımsızlık hareketi esnasında hareme sızınayı başarmış olanlar hemşerilerinin nüfuzunu yaymakta bir hayli başarılı olmuşlardır.

Rum kadınının güzelliği ve tipi târife gerek duyulmayacak kadar bilinmektedir. Bazı ailelerdeki kadınlar, Müslümanlar ve tatlısu frenkleri arasında giyilmekte olan doğulu kıyafete rağbet etmektedirler. Ama bunu son derece artist ruhlu olan ırklarına vergi bir zevk ve zerafetle başarmaktadırlar. Seçkin kadınların çoğu alafranga giyinirler. Ne var ki, saç tuvaletlerinde ve süslerinde ince bağlarla bağlı bulundukları Avrupa-Asya karışımı bazı değişiklikler bulunur.

Rum kadınları oldukça kapalı yaşarlar. Ne de olsa İslâm gelenekleri bir çok yerde Hıristiyan geleneklerine yansımıştır. Kiliselere büyük bir inançla ve sürekli devam ederler. Ancak, kafesli galerilerde otururlar. Erkekten kaçmadıkları ve büyük bir özgürlük içinde oldukları halde kendilerini orada görüp tanıyan bulunmaz.

Gene de, erkeklerle aynı düzeyde olduklarını sanmak yanılgı olur. Erkeğin kadına güveni azdır, boşayabilir; kısacası Rum erkeği de Doğuda egemen olan fikirleri paylaşmaktadır.

Ermenilere gelince: onlar Osmanlılarla hemen uyum sağlamışlardır. Din bakımından Hıristiyan olmakla beraber, gelenek yönünden Müslümanlaşmış gibidirler. Onlarda da ayrılmacı Katolik akımı vardır. Katoliklik bağları ile Roma'ya yakınlaşmış olanlar Batının törelerini benimseyerek Doğuya sırt çevirmişlerdir.

Propaganda ve Venedik Mekhitaristliği ile yetiştirilen ruhban sınıfı onlara bir haylıdır uygarlığımızı aşılamışlardır.

Türklerin İblisi olan Ermeniler, efendilerinin gururunu, bilgisizliğini ve saflığını büyük bir ustalıkla kullanırlar. Servet toplamak bahse konu olunca sosyal merdivenin hiçbir basamağı onlar için aşağılık değildir. Saygılı ve dalkavuk mizaçlıdırlar. Buna karşılık, Ermeni kendi evinde adamlarına, kölelerine karşı sert ve acımasızdır. Kendisinin büyüklerine karşı göstermiş olduğu ölçüde pohpohlanmak, boyun eğdirmek, saygı görmek ister. Zenginliğini gözler önüne sermekten hoşlanmamakla birlikte, evi güzel dayalı döşelidir. Doğunun her yöresinde azınlık çekingendir, varlığını ancak meraklı bakışlardan korunduğu ölçüde ortaya serer.

Ermeni kadınlarının hatları düzgündür, burun irice, ağız muntazam, gözler iri siyah. Fakat şişmanlıkları az zamanda bellerini kalınlaştırıp endamlarını bozar. İngilizler gibi doğurgan olduklarından, Doğuda kısır kadının duyduğu utançtan çekinmeleri gerekmez.

Gregoryenler de tıpkı Müslüman kadınları gibi eşlerine ferace giydirirler, yaşmak bağlatırlar. Aradaki fark papuçlarının sarı olmayışındadır. Katolik ailelerde ise çoğunluk alafranga giyinir, modalarımızı, tavır ve hareketlerimizi, göreneklerimizi aynen taklit eder. Birkaç dil bilirler, birçokları Fransızcayı büyük bir kolaylıkla konuşur.

Gregoryenlerde kadın erkekten aşağı tutulduğu için vaftizlerde isim anası olamaz. Türklerde olduğu kadar sıkı korunurlar, izin almadan kocasının huzurunda oturamaz, pek seyrek de olsa yabancı ile karşılaştığında onunla konuşamaz. Kızların evliliği, fikirleri alınmadan ve yavuklularını görmeden gerçekleştirilir. Ermeni kadınları da kiliseye muntazam devam ederler, ancak ana babalarının veya bir yakınlarının ölümü halinde oradan ayaklarını çekerler. Dinlerinin onlara reva gördüğü yaşam, sonsuz bir perhizdir; durumları iç karartıcı ve hazindir.

İstanbul Musevileri de aradan geçen bunca yüzyıllar, baskılar süresince dinlerine olan sarsılmaz bağlılıklarını, başka dinden olanlara derin nefretlerini, törelerini değiştirmeye karşı tiksintilerini olduğu gibi korumuş;öçlerini tefecilikle almışlardır. Endüstrileri yoktur, durmadan yoksulluk komedisi oynayarak sarraflık, simsarlık yaparlar. Fakat sonsuz bilgisizlikleri yüzünden Rum ve Ermenilerle rekabet edemezler. Bir Türk atasözü şöyle der: "Bir Ermeniyi aldatabilmek için en azından bir Kıpti, iki Rum, üç Yahudi gerektir."

Yahudi kadını güzeldir, teni taze, düzgün pürüzsüzdür. Kaşları ince hilâl biçiminde yolunmuştur. Ne var ki, bugün bile Suriye ve Mısırda bozulmadan kalmış hissini veren ilkel tipteki katıksız güzelliğine artık sahip değildir. Aşağı yukarı Türk kadını gibi giyinirler ama zengin Yahudi kadınları takıp takıştırmaya doyamazlar. Bazıları Konstantin Yahudileri gibi gümüş kakmalı, taşlarla zincirlerle süslenmiş kemer takarlar. Beğenilmekten çok gösterişe önem verdiklerinden elbiseleri üstlerine iyi oturmamış ve zevksizdir. Elmasları, taşları gelişi güzel feslerine ve kaftanlarına serpiştirilmiştir. Bu pırıltılı giysileri ile boyalı ve yaldızlı Bizans madonnalarına dönerler. Türkiye Musevîleri bir tek kadınla evlenebilirler. Bu hususta iki karıyı hoş gören Mısır ve Suriyeli dindaşlarından daha serttirler. Musevî kadın görünüşte her ne kadar kocasına eşit durumda isede bir yerde ailenin kutsallığı geniş ölçüde zedelenmektedir. Hahamların kanunları boşanmaya pek engel tanımaz. On senelik beraberlikten sonra çocuğu olmayan kadın boş sayılabilir.

Musevîlerde nikâh tam anlamı ile dini bir ayin değildir. Bu töreni harada yapmak yerine ana baba, akraba ve dâvetlilerin toplandığı yeni evlilerin evinde yaparlar. İki hamamın eşliğindeki güvey kadınların bulunduğu salona girer. Sırma işlemeli uzun duvağını örtmüş olan geline doğru ilerler, elini tutar ve yüksek sesle şu sözleri söyleyerek parmağına evlilik halkasını geçirir: "Musa ve İsrail'in kavline göre benim için kutsal ol." Bu sözlerden sonra hahama içi şarap dolu bir bardak sunulur. İçtikten sonra o da bardağı yere atıp kırar. Bunun anlamı ise, dünyada meşakkatsiz zevk olmayacağını temsil etmek, insan-oğlunun günlerinin sayılı olduğunu belirtmek ve nihayet evlilik ve çoğalma fikrini bağdaştırmaktır. Bardak kırılınca kemanların, santurların eşlik ettiği ilahiler salonu çınlatır. Genç kız bundan sonra kocasının evine yerleşmiş olur. İki genç yanyana dururlar, haham üzerlerine büyük bir beyaz örtü örter ve yüksek sesle nikâh aktini okur. İki yanında iki yaşlı kadına dayanan gelin ağır adımlarla zifaf odasına girer.

Bu gün Türk egemenliği altında yaşayan değişik ırk ve mezhepten insanlar Batı devletlerinin müdahalesi sayesinde medeni ve siyasal bütün nimetlerden faydalanırlar. Eğitim yolu ile tahlihlerinin değişmesine fırsat verilse Doğulu ortamda daha etkin bir rol oynamaları için çağrıda bulunulsa, gelişmekte olan bu yenilenme çabasında, kadınların büyük yardımı dokunabilir.

ONSEKİZİNCİ YÜZYILDA MODA İZLEME YASAĞI

Lâle Devrinde İstanbul Kadısına Ferman 1725 (Hicrî 1138)

Allah her türlü belâ ve âfetten korusun, İstanbul Osmanlı ülkesinin yüzsuyudur; ulema, sulâha, üdeba beldesidir, ahalisinin tabaka tabaka tesbit edilmiş kıyafetleri vardır. Hâl böyle iken bazı yaramaz avretler, halkı baştan çıkarmak kastıyle sokaklarda süslü püslü gezmeğe, libaslarında türlü türlü bid'atler göstermeğe, kefere avretlerini taklit ederek serpuşlarında acaip şekiller yapınağa başlamışlar; ismet âdabını tamamen kaldıracak mertebede kıyafetler uydurmaları evvelce men' edilmiş iken namus perdesini tekrar kaldırmaktan korkmamaları, türlü türlü kötü kıyafetlerle dolaşmaları, birbirini görerek ismet ehli hatunları da baştan çıkarmak mertebelerine varmıştır. Irz ehli ve ismet sahibi kadınlar, kocalarını kendilerine bu yeni çıkma elbiseler tedarikine zorlamakta imiş. Kudreti yetmeyenler ve yetip de karılarının bu nevzuhur kıyafetlere bürünmelerine rızası olmayanlar karılarından ayrılma derecelerine varmışlar... Bu garip kıyafetler yasaktır. Kadınlar, bundan böyle büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmayacaklardır, başlarına üç değirmiden büyük yemeni sarmayacaklardır. Feracelerinde süs olarak bir parmaktan kalın şerit kullanmayacaklardır. Kadınlar, sokaklarda veya mesirelerde yeni çıkma büyük yakalı feracelerle görülürlerse, feracelerinin yakaları o anda alenen kesilecektir, uslanmayıp ısrar edenler olursa, ikinci ve üçüncü seferinde yakalanıp İstanbul'dan taşraya sürgün edileceklerdir. Bu husus, mahalle imamları vasıtasıyle bütün İstanbul kadınlarına tebliğ olunsun. Yaramaz avretlere uymak yüzünden sokakta elbiseleri yırtılarak perde-i ismetleri lekeleneceği ırz ehli hatunlara anlatılsın.

Reşat Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar* (İstanbul: Varlık Yay., 1958), 2. bas., s.67.

ARŞİV X

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara: 14-45
8 Kânunevvel [Aralık] 1917

Türklerin Menşeine [Kökenine] Dair

YUNANÎ (STRABON)'UN COĞRAFYASINDA ESKİ TÜRKLERE DAİR VESAİK [BELGELER]

Geçen nüshadan maba'd

Yunanîler kendi lisanlarınca Skitlere bunların suret-i taayyüşlerine [beslenme biçimlerine] nazaran bazı isimler vermiş oldukları gibi, bir takım Skit akvam [kavimler] ve kabailinin [kabilelerinin] ism-i mahsuslarını dahi az veya çok tağyir eyleyerek [başkalaştırarak] muhafaza eylemişlerdir. Meselâ at eti ekl eden [yiyen] Skitlere (esb-hâr) [at yiyen], başlıca, süt, peynir ve hususiyle ekşimiş kısrak sütü ile taayyüş edenlere (şîr-hâr) [süt içen], arabalarını hane makamında kullanıp Türkçede "Kanıklı" tesmiye olunanlara (arabalı), yörük ve bedevî olanlara (göçebe) ve ziraatla meşgul olanlara (zerrâ) mânâlarını ifade eden Yunanî terkipler alem olarak istimâl eylemişlerdir.

Skitlerin milel-i saîreye irâs eyledikleri havf [başka uluslara saldıkları korku] ve dehşeti imâ eylemek üzere bazı Skitlerin merdüm-hâr [insan-yiyici, yamyam] oldukları mütevâtir [söylenir] idi; fakat bu isnâd bî-asl ü esas olduğunu Strabon beyan etmekle beraber, böyle bir vahşetin "Kelt"lere *Celtes* (Fransızların ecdâdı olan Galatlar) ve "İberler"lere *Ibéres* (İspanya'nın en kadim ahalisi) dahi isnad olunduğunu ilâve eyler. (Kitap 1, sahife 333).

Müellif Skitlerin âdât ve ahlâkından bahs ederken, daima bunlar ile beraber "Keltler" ve İberleri dahi zikr eyleyerek cümlesinin aynı ahlâkta olduğunu tasrîh eyler ki bu husus pek câlib-i dikkattir [dikkat çekicidir]. Bu milletlerde bazen vahşet derecesine varan fart-ı şecâat ve besâleti [aşırı yüreklilik ve yiğitliği] göstermek için Strabon İspanya kıtasında Şimâlî İberlerden olan "Kantabr"ların *(Cantabres)* Romalılar ile eyledikleri bir muharebede kadınların çocuklarını Romalıların eline düşürmemek için kendi elleriyle telef ettiklerini ve diğer bir muharebede dahi pederleriyle validesi ve kardeşlerini zencir-i esarette gören bir erkek çocuğun pederinden aldığı emir üzerine eline geçen bir demir parçasıyla onların cümlesini öldürdüğünü hikâye eyler. (Kitap 1, sahife 270).

Strabon der ki: "Büyük Skitler tab'an [yaradılıştan] muharib ve cengâver oldukları halde şekâvetten [haydutluktan] haz etmezler ve bir muharebeyi ancak matlûbları [alacakları] olan mükellefât [yükümlülük] ve âidatı [ödentileri] tahsil için mecbur oldukları zaman yaparlar. Onlar arazilerini kendileri ziraat etmeyip, ziraat etmeyi arzu edenlere terk ederler ve bunlardan pek cüz'î âidât alırlar ve bu aidatı da kendi ihtiyacat-ı yevmiyyelerine [günlük gereksinimlerine] göre hesab ederek âdilane bir surette tayin ve tahdid ederler." (Kitap 2, sahife 40).

Türkçülüğün Tarihinden:

Hasan Enver Celâlettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara: 21-52
26 Kânunusâni [Ocak] 1918

Türklerin Menşeine Dair

CETLER

Türk uruğuna yani ırkına mensup olan ulus ve kavimler meyanında en mühimlerinden biri de (Cetler)dir. Bu isim Yunanîler zamanında Şimalî Tuna havalisinde (Cet) ve daha Şimalde

En kadîm zamanlardan beri bir Türklük merkezi olan Avrupa kıt'asının Cenub-i Şarkî cihetine Yunanîler "Küçük Skitya" namını verirler idi. Bu keyfiyetin bizim için ehemmiyet-i fevkalâdesine mebni [olağanüstü öneminden ötürü] bu babta Strabon'un coğrafyasında mevcut olan malûmat-ı esasiyye ber-vech-i zir derc olunur:

(Azak Denizi) ve Kırım Şibh-i cezîresi [yarımadası] ile etraf ve ahali-yi vasiası [kalabalık halkı] asıl (Küçük Skitya)yı teşkil eder idi. Bu ülkenin cihet-i Cenubiyyesinde (Tor) *Taure* tesmiye olunan Skitler iskân eyler idi. Bunun için Kırım Şibh-i Ceziresine hâlâ Avrupalılar (Tur Şibh-i Cezîresi) *Gnesquide Taurique* namını verirler. Küçük Skitya'nın cihet-i Cenubiyyesinde sâkin olan Skitler ekseriyetle zerrâ ve cihet-i Şimaliyyesinde sâkin olan[lar] göçebe idiler. Fakat hıtta-i mezkûre [anılan ülke] muahharen [daha sonra] Skitlerin fütuhatıyla tevsî' eyleyerek [genişleyerek] bilâhere (Küçük Skitya) namının (Tiras) *Tyras* (yani Dinyester) ve (İster) *Ister* (yani Tuna) nehirleri dahil olduğu halde Şarkî Balkanlarda kâin (Trakya) *La Thrace* (yani Rumeli-yi Şarkî)nin kısm-ı azamına kadar mümtedd olan [uzanan] arazi-yi cesimeye şümûlü [kapsamı] olmuş idi. (Kitap 2, Sahife 39)

Makalemizin bidayetinde verilen izahattan anlaşılacağı üzere, burada zikr olunan (Tar) kelimesiyle (Tork) veya (Türk) kelimesinin aynı mânâyı ifade ettikleri şüphesizdir.

Strabon yine der ki: "Homère iş'arında Avrupa (missiyon)leri *Myssiens* ile beraber (Tuna) *Ister* Nehri sevahiliyle (Trakya)da el'an sâkin olan Skit akvamı isimlerini zikr eder ki, bunlar meyanında (Kelt)ler *Celtes* (Fransızların ecdadı olan Galatlar) dahi bulunur." (Kitap 2, Sahife 14)

Keza: "(İllirya) *Illyrie* Kıtası (Adriyatik) denizi cihetinde bulunup Skitler ile Keltlerin arazisini hâvi olan (Trakya) ise mukabil cihette bulunarak *Propontide* (yani Marmara Denizi) ve (Ellespon) *Hellespont* (yani Çanakkale Boğazı)na kadar mümtedd olur." (Kitap 2, Sahife 42)

Malûmat-ı tarihiyye-i mezkûreden mütebayin [belli] olduğu üzere, eski Türklerin (Homer)in asrından mukaddem yani lâ-akall [en azından] üç bin seneden beri Tunaboyunda ve Rumeliyi Şarkî cihetlerinde sâkin olmuş oldukları anlaşılır ki, o zamanlar bu havalide ne Bulgarlar ve ne de İslavlardan eser bile yok idi.

Asar-ı Yunaniyyeye nazaran (Avrupa Skityası) yani (Küçük Skitya)nın hududu bu suretle irae edildikten [gösterildikten] sonra, şimdi de aynı asara nazaran (Asya Skityası) yani (Büyük ve Şarkî Skitya)nın hududunu tayin eylemek icab eder.

Bilcümle müelliffîn-i Yunaniyye ile Strabon'a nazaran, evvel emirde Asya kıtasının bütün kısmı-ı şimalîsinin sekene-i kadime ve asliyyesi Skitler olduğu ve binaenâleyh umum Skityanın Şimalen Bahr-ı Muhit-i Şimalî [Kuzey (Buz) Denizi/Okyanusu] ile mahdud bulunduğu tezahür eder. (Kitap 2, Sahife 425)

Strabon der ki: "(Toros) *Taurus* silsile-i cibali [sıra dağları] Garptan Şarka doğru mümtedd olarak [uzanarak] bir kuşak şeklinde Asya kıt'asını vasatından [ortasından] ikiye böler ve bu suretle biri Şimalî ve diğeri Cenubî olmak üzere iki muhtelif kısım vücuda getirir. Bu kısımlara Yunanîler (Toros'un beri tarafı, ön tarafı) *Cistaurique* ve (Toros'un öte tarafı) *transtaurique* namlarını verirler. Bu silsile-i cibalin arzı [eni] ekser nükatta [çoğu noktalarda] 3000 (stad) *Stades* olup tûlüne [uzunluğuna] gelince bu ba'd ü mesafe (Rodos) Adasının karşısında Asya sahilinden başlayarak Hindistan ile Skitya'nın Aksa-yı Şarkına kadar Asya kıt'asının kendi tulünden ibaret bulunur." (Kitap 2, Sahife 387)

(Toros), *Taurus, Tauros* alemin nihayetinde ki lâfız Latin ve Yunan lisanlarına mahsus olan bir lâfz-ı zaid [fazladan söz] olduğundan, bu lahike hızf olundukta [ek saklandıkta] Türkçe (dağ) mânâsına olan (tor, tur) *tor* kelimesi kalır ki, kadim coğrafya alemlerinin ekseriyetle ve bu suretle kelimat-ı Türkiyyeden ibaret olduğu pek çok görülür.

Kadîm Yunanîlerin istimâl eylemiş oldukları (Toros) ism-i hassının (Kafkas) silsile-i cibaliyle (Himalaya) silsile-i cibaline dahi şümulü var idi. Bâlâda [yukarıda] beyan olunduğu üzere (Kaf) ismi evvelce Turan dağlarına mahsus olduğu halde ba'de [sonradan] şimdiki Kafkas dağlarına bu ismi Yunanîler vermişti.

Diğer: "Asya Kıtasını ikiye taksim eden (Toros) silsile-i cibali (Pamfilya) *Pamphylie* (yani Antalya) dağlarından başlayarak Hindistan ve Skitya kıt'alarını tahdid eden (Şark Denizi)ne (yani Bahr-i Muhit-i Hindî [Hint Okyanusu] ile Bahr-i Muhit-i Kebire [Büyük Okyanusa] kadar mümtedd olur." (Kitap 1, Sahife 106)

Diğer: "(Toros) silsile-i cibali bütün Asya kıt'asını kat' eyleyerek Hindistan ile Skitya arasından (Şark Denizi)ne müntehi olur [ulaşır]." (Kitap 1, Sahife 193)

Bu ibarelerde zikr olunup Şarken Skityayı tahdid eden (Şark Denizi) şüphesiz kadîm Tataristan'ı Şarken tahdid eden deniz, yani Bahr-i Muhit-i Kebir'dir.

Keza: "(Şarkî Skitler) (yani Asya Skitleri) namıyla yad olunan kabail-i muhtelife Bahr-i Hazer'den (Şark Denizi) sevahiline ve Hindistan hududuna kadar mümtedd olan arazide sâkindirler." (Kitap 1, Sahife 187; kitap 2, Sahife 387, 479, 425, 441)

Malûmat-ı mesrudeden [ileri sürülmüş bilgilerden] (Asya Skityası)nın Şarken Bâhr-i Muhit-i Kebir, Garben Bahr-i Hazer ve Cenub-i Şarkî cihetinden Hindistan ile mahdud olduğu anlaşılır. Strabon'un cild-i evvel ve 210'uncu sahifesinde Bahr-i Hazer ile Karadeniz beyninde dahi Skitlerin sâkin oldukları muharrer olduğuna nazaran, kıt'a-i mezkûrenin Cenub-i Garbî cihetinden Kafkasya Silsile-i cibaliyle mahdud olduğu nümayan [görünür] olur. Kaldı ki, Bahr-i Hazer-Hindistan arasında yani Acemistan cihetindeki hudud-u cenubiye suret-i katiyye ve vazıhada irae ve tahdid edilmemiş olduğundan bu cihetten ba'de [daha sonra] bahs olunacaktır.

Mütekaid Erkân-ı Harbiyye Feriki
Enver

(Tire Cet), Volga nehrinin Şimal-i Garbîsinde (Tisa Cet), Asya kıtasında Bahr-i Hazer'in Şark taraflarında (Masa Cet), zamanımızda Hindistan ile Tibet kıt'alarında (Cat) veya (Cet) ve Çin müelliflîni asarında (Yet) veya (Yeta) suretlerinde aynı bir Türk kavmini irae eder [belirtir].

Hindistan'daki (Catlar) bir kaç milyon nüfusa baliğ olarak kıt'a-i mezkûrenin Şimal-i Garbî ve Pencab cihetlerinde sâkindirler. (Larousse) bu adamların Türk cinsine mensup oldukları halde, Moğollar gibi burunları ufak olmadığına ve simâca onlara benzemediklerine taaccüb etmektedir [şaşmaktadır].

(Strabon) a nazaran (Cetler)— "(İster) yani (Tuna), nehri havalisi sekenesinin en kadîm zamanlarından beri suret-i inkisamına [bölünme biçimine] nazaran, ahali-yi mezkûrenin Karadeniz yani Şark cihetinde bulunan kısmına (Cet) ve (İster) nehrinin menbaı ile (Cermaniya) yani Garp cihetinde sâkin olan kısmına da (Dah) veya (Dak) namları vermişlerdir." (Cilt 2, Sahife 28.)

"Yunanîlerin (Terak)lar veya (Trak)lar, yani Rumeli ahali-yi kadîmesi ile hemcins addettikleri (Cetler) esasen aynı cinse mensup olan (Misyen)ler ile beraber (İster) nehrinin tarafında sâkin idiler." (Cilt 2 Sahife 13)

"(Cetler) ile (Daklar) ve (Traklar) aynı lisanı tekellüm ederler [konuşurlar]." (Cilt 2, Sahife 27-29)

"Cetlerin memaliki İster Nehri ile Cermaniya beyninde imtidad eder [arasında uzanır] ve en Şimalde (Tire Cetler) bulunur." (Cilt 1, Sahife 153, 209; Cilt 2 Sahife 4, 12, 29, 43)

"Neslen (Cet) olan udeba-yı Yunanîyyeden [Yunanlı ediplerden] (Menander) lisan-ı Yunaniyyede yazmış olduğu bir eserinde der ki: 'Biz, Traklar, mevcut oldukça: hususiyle biz, Cetler-Çünkü ben Cetim ve aslım ile müftehirim-...' " (Cilt 2 sahife 16)

(Cetler) (Brebistas) nâm hükümdarlarının zamanında Romalıları telaşa düşürecek kadar kesb-i kuvvet ü miknet etmişler [kuvvet ve güç kazanmışlar] ve fakat müşarileyhin maktulen [adı geçenin öldürülerek] vefatından sonra baş gösteren nifak [ayrılık] yüzünden hükûmetlerine zaaf tari olmakla [ansızın çıkmakla] (Sezar Ogüst) bu nifaktan bil-istifade üzerlerine asker sevk ederek inhitatlarını mucib [düşüşlerine neden] olmuştur. Vaktiyle harice iki yüz bin kişi kuvvetinde ordu sevk eden bu kavim nihayet ül emr Romalılara karşı kendini müdafadan âciz kalmıştır.

Strabon Anadolu'da Çanakkalesi ve kadîm (Trakya) cihetlerinde yaşamış olan (Misyen) nâm ahali-yi kadîmenin Tuna boyu ve Trakya'da sâkin olmuş olan (Misyenler)den olduğunu isbat etmek için kendisinin zamanında bile Tuna'nın Şimal cihetinden kalkarak Trakya'ya gelmiş olan elli bin Cet'e dahi bu nam verildiğini dermeyan ediyor [ileri sürüyor]. (Cilt 2 Sahife 27)

(Larousse)a nazaran (Cetler)— "Cetler" Avrupa (Skit)lilerindendir. Bir çok zaman Balkan silsile-i cibaliyle Tuna Nehri beyninde sâkin olduktan sonra kabl el-milad [İ.Ö] 515 tarihinde Dara tarafından taht-ı inkiyada [boyunduruk altına] alınmışlar ve ba'de (Kelt)ler, (Makedonyalılar) ve Büyük İskender ile muharebe ederek nihayet Tuna'nın Şimaline geçmişler ve (Dak)lara karışmışlardır. (Sezar) zamanında (Cetler)in hükümdarı olan (Brebistes) bir devlet-i azime tesis eylemiş ise de, vefatından sonra memalik inkisama [bölünmeye] uğramıştır. Romalılar ile muharebat-ı medideden [uzun savaşlardan] sonra Cetlerin bir kısım memaliki (Trajan) tarafından zabt edilmiş ve fakat bir takım Cet kabileleri Şimale doğru çekilerek (Got)lara karışmışlardır.

(Dezöhri ve Başölye) Kamus-u Âlâmına nazaran Cetler.— "Cetler Avrupa (Skitler)inden olup evvelden Tuna Nehrinin sağ sahili ile zamanımızda (Transilvanya), (Bukovina), (Ulahiye), (Moldavya)da ve ba'de evailde [sonradan, önceleri] (Cetler Sahrası) tesmiye olunan (Besarabya)da sâkin olmuşlardır. (Anaharsis) nâm-ı meşhur Skit filozof bu kavimdendir. Birinci (Dara) Cetleri muvakkaten taht-ı itaata almış ve Büyük İskender anlar ile akd-i ittifak eylemiştir. Birinci asr-ı milâdîde (Cetler) (Daklar) ile birleşmişlerdir."

(Strabon)a Nazaran (Masa Cetler)[2]— "En kadîm zamanlardan beri Bahr-ı Hazer'in öte tarafında (yani Şarkında) sâkin olan (Skit)lere (Masa Cet) ve (Sak) (telâffuz-u hakikisi) isimleri verilmektedir." (Cilt 2, Sahife 419)

"Bahr-i Hazer'den sonra ilk tesadüf olunan Skitlere suret-i umumiyyede (Day) namı verilir ise de, bunların cihet-i Şarkiyyesinde bulunanlara bilhassa (Masa Cet) ve (Sak) derler. Bu havalide sâkin olan diğer kavimlere gelince her ne kadar bunlardan her birinin ayrıca bir ismi var ise de, cümlesine birden ırkları itibariyle Skit namı verilir." (Cilt 2, Sahife 425)

(Erastosten)in kavlince (Sakarol)ler ile (Masa Cetler)in memaliki (Oksus) yani (Ceyhun) Nehri sahilini (yani sağ sahilini) takip ederek (Bahter) hıttası ile Garben hem-hudud olur. (Saklar) ile (Sogdaklar) (yani Sogdîler)ın arazisi ise Hindistan hududuna müvazi [paralel] olarak boydan boya imtidad eder."

(Cilt 2, Sahife 430-341)

Burada (Saklar) yerine kullanılan (Sakarol) tabir-i mühimmi halis Türkçe olarak (Sakar)lar yani (Sak erleri ve adamları) demektir. Nihayetindeki (ol) lâfzına gelince Türkçede (insan ve adam) manasına olan ve (Moğol) alemînin dahi nihayetinde bulunan bu kelimenin istimali şüphesiz (Sak) yerine (Sakar) kelimesinin kavim ismi itibar olunmasından ileri gelmiştir."

"Masa Cetlerinin bir kısmı dağlarda bir kısmı ovada ve bir kısmı da miyah-ı câriyyenin [akarsuların] teşkil ettiği bataklıklar ile bunların derinunda bulunan adalarda iskân ederler. Bu kavim yegâne ma'bud olmak üzere güneşe tapar." (Cilt 2, Sahife 429)

Masa Cetler gerek yaya ve gerek hayvan üzerinde muharebe ederler ve eslîha olarak: yay, kısa kılıç, zırh, iki yüzlü tunçtan mamûl balta kullanırlar. Muharipleri hengâm-ı cenkte [döğüş sırasında] altın kuşak ve altın başlık takarlar; hayvanlarının gemleri ve göğüslükleri keza altından mamûldür, çünkü memleketlerinde altın mebzuldür." (Cilt 2, Sahife 429)

"Keyhüsrev'in Masa Cetler ile eylediği muharebenin Eredot'un [Heredotos] hikaye ettiği tarzda vâki olduğunu Strabon tasdik eder." (Cilt 2, Sahife 428)

"Dağ Masa Cetleri başlıca yabanî ağaç meyveleri ekl ederler [yerler] ve hayvanlarını yalnız sütleriyle yünlerinden istifade etmek için beslerler. Ova Masa Cetleri her ne kadar arazi-yi cesimeye mâlik iseler de çiftçiliğe tenezzül etmeksizin kesretli [bol] olan hayvanların et ve sütleri ile taayyüş ederler [beslenirler] ve su kenarlarıyla bataklıklar civarında sâkin olan Masa Cetler dahi bilhassa balık ekl ederler. Ahlâk cihetine gelince, bu havali ahalisi cümleten aynı ahlâkta bulunup hürriyetlerini sever, fakat dürüşt [sert] ve cengâver [savaşkan] adamlar bulunmakla beraber ticaretle me'lûf [alışkın] akvamda görülen hil ü dessaisten kâmilen beri [kandırmacılıktan tümüyle arınmış], istikamet ve melâmet-i tab' ile mütehallidir-

ler [donanmıştırlar]." (Cilt 2, Sahife 430)

(Larousse)a nazaran (Masa Cetler).— "Asıl isimleri (Cet) olan ve Avrupa (Cetleri) ile hemcins bulunan (Masa Cetler) evâilde (Mergiyan)[3] (Mim'in fethası, ra'nın sükûnu ve gayn'ın kesresi ile) hıttası yani (Merv) havalisinden gelmiş kudret ve kesretli bir kavim olup Bahr-ı Hazer'in Şarkında ve Seyhun Nehrinin Şimalinde cesim [büyük] bir ovada iskân ederler idi."

Irken değil, ancak Farisînin intişariyle lisanen acemîleşmiş olan (Merv) cihetlerinin esasen halis Türklük olduğu bu suretle birçok vesait-i tarihiyye ile sübût bulur.

(Dezöbri) ve (Başölye) Kamus-u Âlâmına nazaran (Masa Cetler).— Lisan-i Yunanîde (Eftalit) tesmiye olunan (Ak Hunlar), yani (Masa Cetler) Bahr-ı Hazer'in şarkında ve Ceyhun Nehrinin şimalinde şimdiki Türkistan'da sâkin idiler. Bu ahalinin Avrupa (Cetleri) ile Çin müellifîninin bahs ettikleri (Yet)ler veyahut (Yeta)lar ve Tibet ile Şimalî Hindistan'da sakin (Cet)ler veya (Catlar) olduklarına asla şüphe yoktur."

Hülâsa [özet].— Zirde [aşağıda] daha mufassal olarak görüleceği üzere (Cetler) ile (Daklar) ve (Traklar)ın halis (Skit), yani Türk olduklarını, tarih suret-i katiyye ve vâzıhada isbat eder.

Mütekaid Erkân-ı Harbiyye
Feriki Enver

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara 22-35
2 Şubat 1918

Türklerin Menşeine Dair

"DAK"LAR

Aslı(Dayk) (yâ'nın ve kaf'ın sükûnuyla) olan (Dak) (Dayc) (yâ'nın ve cim'in sükûnuyla) ve (Dây) isimleri müşterek-ül asl [ortak kökenli] olarak aynı bir Türk kavmini irâe ederler.

(Strabon)a nazaran (Daklar).— (Daklar) ile (Cetler) (Trak) nesline mensup aynı bir kavim ve millet olup aynı bir lisan ile mütekellimdirler [konuşurlar]. (cilt 2, sahife 29)

(Dak) nâmı (Cermaniya) ve Tuna nehrinin menbaı tarafında sâkin olan ve (Cet) ismi Karadeniz cihetinde bulunan ahaliye mahsustur. (cilt 2, sahife 28)

(Cetler) ile beraber (Daklar) dahi nihayet ül-emr [işin sonunda] Romalılara karşı müdafaadan âciz kalmışlardır.

(Larousse)un kamusuna nazaran (Daklar)— "(Dak) nâmı pek kadîm bir tabir olup gerek Avrupa ve gerek Asya'da (Cet) ismi ile birlikte yâd olunur [anılır]. Bu kelime Avrupa'da(Dakoy) (Daoy, Dây) ve Asya'da (Daki) suretlerinde dahi istimâl olunmuştur [kullanılmıştır]."

"(Brebistes) nâm (Dakya) hükümdarı (Dinyeper) nehrine kadar tevsî-i memâlik eyledikten [ülkesini genişlettikten] sonra, (Daklar) kralları aleyhine isyan eyleyip, müşarileyhi [adı geçeni] telef etmişlerdir. Bunun üzerine ülke beş hükûmete ayrılarak bu suretle zuhur eden dahili nifâk [iç bozuşukluk] yüzünden (Daklar), Romalılara karşı zayıf düşmüşlerdir."

"(Erodot) (Daklar) ile (Cetler)i (Traklar)ın en müstakim [doğru] ve cesurları addeder."

(Dezöbri) ile (Başole)nin Kamus-u Alâm'ına nazaran Dakya.— Bu kıt'a-i arazi şimalen (Karpat) dağları ile (Dinyester) nehri, garben (Tais) nehri(Tuna'ya akan-Nisza-suyu), şarken Karadeniz ve cenuben (Tuna) nehri ile muhât [çevrili] olup zamanımız memâliki olmak üzere Macaristan'ın bir kısmı, (Transilvanya), (Moldavya), (Ulahya), (Besarabya) ve (Bukovina)dan müteşekkildir. Bu hıtta-ı cesime [büyük ülke] Romalılardan evvel garben onbeş kabileye münkasim [bölünmüş] olan (Daklar) ve şarken aynı lisana mâlik ve aynı hükûmete tâbi olan (Cetler) tarafından meskûn idi. Roma imparatorlarından (Ogüst), (Daklar)ın tecavüzatını men edebilmiş, (Döminisyen) anları tâbi kılmaya kalkışarak mağlûp olmuş ve nihayet (Trajan) kabl el-milâd [İ.Ö] 105 senesinde (Dakyayı) bir Roma vilayeti haline ifrağ eylemiştir [dönüştürmüştür]."

Lehçe-i Osmanî'de (Dağıstan) kelimesi.— Lûgat kitaplarımızla naklen asırdan asıra intikal eden birçok malûmat-ı tarihiyenin haiz olduğu ehemmiyeti şerh ve izah eylemeye lüzum yoktur ve bu gibi malûmat bize birçok hakayık-ı mechuleyi [gizli gerçekleri] keşfe medâr [yardımcı] olur. İşte bu kabilden olmak üzere, Lehce-i Osmanî'de (Dağıstan) kelimesinde malûmat-ı âtiyye muharrerdir [aşağıdaki bilgiler yazılıdır]:

"Dağıstan kelimesi için üç iştikak [köken] rivayet olmuştur: Evvelen (Tağıstan) yani Ilgın ormanı, sâniyen (Dakistan) ki (Dak) yahut (Dayc) kavminin meskeni, sâlisen mutlaka (Dağıstan). Bu mânâ baiddir [uzaktır]." Filhakika, (Dağıstan) tâbir-i kadimi her yerde ve her lisanda öteden beri dal harfiyle yazıldığına nazaran bu üç şıktan herhalde ikincisi şâyân-ı kabul olabilir.

Burada asıl mühim olan mesele ise, (Dak) ile (Dayc) alemlerinin aynı bir kavim ismi olmasıdır. Gerek bâlâda [aşağıda] ve gerek zirde [yukarıda] zikr olunan (Dây) alemi herhalde mücerred olarak yalnız bir asıldan ibaret bulunup bu asıldan (K) ve (C) lâhikaları [ekleri] vasıtasıyla (Dayk) ve (Dayc) alemlerinin teşkili lisan-ı Türkî kavâidi [kuralları] icabındandır ve (Dayk) kelimesi bilâ-şek [kuşkusuz] mürur-u zaman ile ecl-ül ihtisar [kısalarak] (Dak) olmuştur. Alman kavmiyle lisanının ismi olan (Doyc) kelimesiyle (Dayc) Türk kelimesinin dahi aynı bir tâbir olduğuna hiç şüphe yoktur. Avrupa kıt'asında yaşamış olan (Daklar)ın bâlâda görüldüğü üzere (Cermenya) taraflarında bulunması dahi bu hakikati teyid eder.

(Strabon)a nazaran (Daylar).— Bahr-i Hazer'in şarkında ilk tesadüf olunan (Skitler) umumiyetle (Day) ismiyle tesmiye olunur [adlandırılır]. (cilt 2, sahife 28, 425)

(Dayların) en maruf il ve oymakları: (Toharlar) ile (Sakarlar)dır. (cilt 2, sahife 426)

Avrupa kıt'asında (Cetler) ile (Daylar) birlikte yâd olduğu gibi Asya kıt'asında dahi (Catlar) ile (Daylar) birlikte tezkâr olunur [anılır] ki bu husus dahi (Dak) ile (Dây) alemlerinin aynı bir nâm olduğu yani (Dak) kelimesinin aslı (Dâyk) olduğunu teyid eder.

Mâba'di var.

Mütekaid Erkân-ı Harbiye
Feriki Enver

Çevrimyazı: AYŞE ŞEN

[1]Bâlâda ber-tafsil beyan olunduğu [yukarıda ayrıntılarıyla belirtildiği] üzere kadim Yunanîler Türklere (Skit) namını verirler idi.
[2]Bahr-ı Hazer'in Şark cihetinde iskân etmiş olan (Cetler)in isimleri bâlâsına [önüne] Lisan-ı Yunanîde (Masa) lâfızlarının ilâve edilmesinin sebebi anlaşılamamıştır.
[3](Mergiler) demek olan bu kabile ismi bir hıttaya alem olmuştur. Bu kelimenin aslı (Merviyan) olması mümkündür.

Dr. Yük. Müh. A. NECATİ AKGÜR

Masa Gnomonları

Gnomon, bir düzlem üzerine dikilmiş bir çubuktur. Böylece düzlem yatay duruma getirildiğinde, çubuk düşey bir durum almış olacaktır. Bu türlü gnomona masa gnomonu ya da yatay gnomon adı verilir. Bu gnomonda çubuk, bir kibrit çöpü, bir kalem olabileceği gibi, 20-50 metre yüksekliğinde bir dikilitaş ta olabilir.

Gnomon Yunanca kökenli bir sözcük olup, bilen, fark eden, hüküm veren anlamına gelmektedir (Suat Sinanoğlu: *Yunanca Türkçe Sözlük*).

Güneşli günlerde, yüksekliği bilinen çubuğun gölge uzunluğu ölçülür. Çubuk yüksekliğinin, gölgesi boyuna oranı, çubuğun karşısında oluşan dar açının tangentini verir.

Gnomonun tarih içersinde, ne vakit ve hangi uygarlıkta, Mısır ya da Mezopotamya'da mı, yoksa Hind'de mi, Çin'de mi ortaya çıktığı kesin olarak bilinememektedir. Olasılıkla, insanlık tarihiyle birlikte ve bütün bu uygarlıkların hepsinde görülmüştür.

"Tarihçilerin pîri, atası" sayılan Herodot (M.Ö. 490-425) ünlü *Tarih'* inde "Gnomonu, Güneş saatini, günün onikiye bölünmesini Yunanlılar Babil'den öğrenmişlerdir" demektedir (II, 109).

Eskiçağın ünlü coğrafyacısı Amasyalı Strabon (M.Ö. 67- M.S. 20) *Coğrafya'*sında gnomon sözünü çok kullanır. Strabon'a göre, gnomonun gölgesine oranı, örneğin İskenderiye'de, ilkbahar başlangıcında, beşin üçe oranı (II,5,38), İstanbul'da ,yaz gündönümünde, yüzyirminin kırkbir tam beşte dörde oranı (II,5,41) gibidir.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, gnomonun, ilk olarak M.Ö. 1100 sıraları Çinde kullanılmış olduğunu; daha sonra Mısır'a Keldânî, Yunanlı ve Romalılara geçmiş bulunduğunu söylemektedir. (Ahmet Muhtar, s. 2)

Gnomon gölgesinin yönü ve boyu, günlere (mevsimlere) ve günün değişik vakitlerine (saatlerine) göre değişir. Biz, evde, 12 Haziran günü bir deneme yaptık. Gnomon çubuğunun boyu 8.8 cm idi. Sabah saat 7.30'dan (yaz saatine göre) akşamın 18.00'ine değin, çeyrek saat aralıklarla, gölge yönünü ve uzunluğunu belirledik (Şekil 1).

Şekilden, ilk anda şu sonuçları çıkarmamız mümkün olmalı:

1. Tam öğle vakti yani Güneşin meridyenden geçişi anında gölge uzunluğu en kısadır.

Böylece gölgenin en kısa olduğu bu anda, gölgenin doğrultusu, meridyen çizgisiyle, diğer bir deyişle kuzey-güney doğrultusuyla çakışmaktadır. Dolayısıyla bu yolla, coğrafi kuzey-güney doğrultusu belirlenebilmektedir.

2. Öğleden önce ve sonra, günde iki defa, gölgelerin eşit uzunlukta olduğu noktaları, yer ve zaman olarak, birleştiren doğru parçasının orta noktası gnomon merkeziyle birleştirilirse, birinci maddede sözü edilen meridyen çizgisi, daha sağlıklı bir biçimde belirlenmiş olacaktır. Örneğin şekilde, saat 10.00 gölgesiyle 16.10 gölgesi ve yine saat 8.30 gölgesiyle 17.40 gölgesi eşit uzunluktadır. Bu değerlerin orta noktasında saat 13.05'dir. Bu saatte Güneş, bulunduğumuz yerin meridyeninden geçmektedir ve bu saatın gölge çizgisi meridyen çizgisidir.

3. Güneşin, sabahın ilk saatleri gölgesiyle akşamın geç saatleri gölgesi arasındaki açı 180°'den büyüktür.

4. Gölge uçlarını birleştiren eğri, bir parabol ya da bir hiperbol kolu görünüşü göstermektedir.

Denemeyi 10 Ağustos günü yineledik. Bu tarihte gölgelerin daha uzun olduğu, Güneşin doğuş ve batış nok-

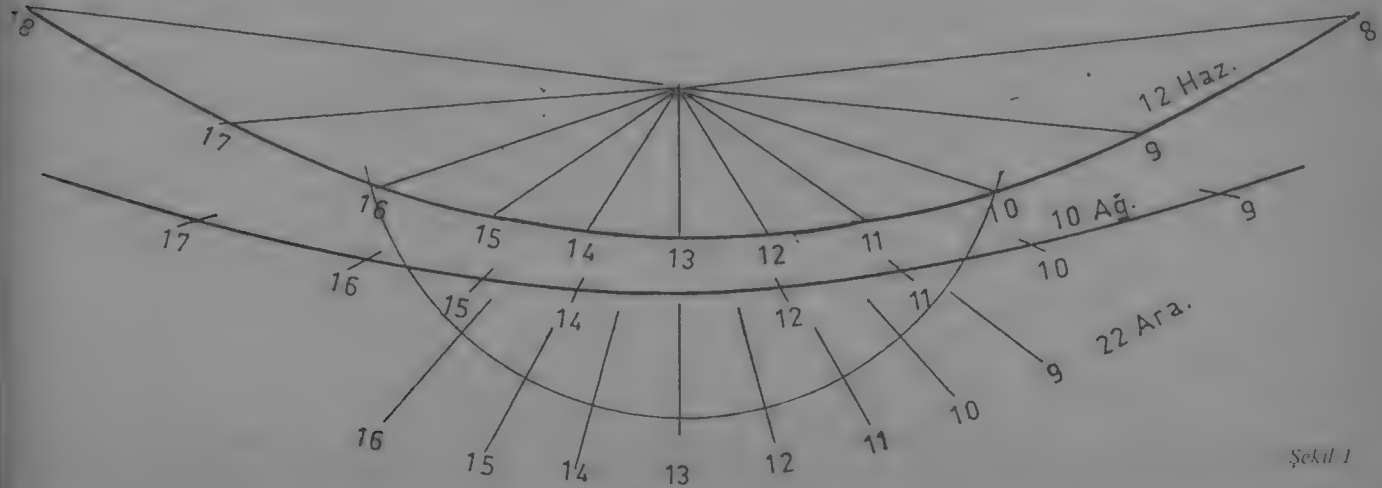

Şekil 1

talarının daha güneye kaydığı ve parabol ya da hiperbol kollarının açıldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca her iki tarihte, saat 13.05 gölgelerinin çakıştıkları gözlenmektedir.

22 Aralık günü yapılan denemede ise gölge boyları çok uzamış ve kâğıdın dışına taşmıştır. Güneşin doğuş ve batış noktalarındaki kaymalar da çok belirgin olmuştur.

Gnomon, tarih içinde başka hangi amaçla kullanılmıştır?

Günümüzde bir atlası açıyor, hangi ülke hangi kıtanın, hangi kent hangi ülkenin neresine düşüyor; aralarındaki uzaklıklar ne kadardır: enlemleri boylamları nedir? Hemen görüveriyoruz. Eskiçağda, Ortaçağda, hatta yakın zamanlara değin coğrafya gelişmemişti; yalnız Avrupa, Asya ve Afrikası ile Akdeniz çevresi, Mezopotamya ve Mısır bilinmekteydi. Yeryüzü üzerinde kentler, birbirlerinden uzaklıkları (tahmin edilmiş değerler olarak), gündüz saatlerinin uzunluğu ve belirli günlerde, yaz gündönümünde (22 Haziran) ya da ilkbahar başlangıcında (21 Mart) ve tam öğle vaktinde, gnomonun gölgesine oranı ölçülerine göre belirleniyor ve harita üzerine yerleştiriliyorlardı. Örneğin Strabon İstanbul'u anlatırken"... en uzun gündüz, eşit saatler cinsinden, onbeş saat bir çeyrek sürer. Gnomonun gölgesine oranı yaz gündönümü gününde, yüzyirminin kırkbir tam beşte dörde oranı gibidir [yukarıda da sözü edilmişti] Rodos merkezinden geçen paralelden hemen dörtbindokuzyüz stad ve ekvatordan otuzbinüçyüz stad kadar uzaklıktadır" diyor.

Strabon bu bilgileri, ünlü bilgin Eratosthenes (M.Ö. 276-193) ve gökbilimci Hipparkhos'dan (ölm. M.Ö.127 den sonra) edinmiştir.

Gnomon çubuğunun (NN') gölgesi, öğleyin yani Güneşin meridyenden geçişi anında, yaz gündönümünde (22 Haziran) en kısa (NA), kış gündönümünde (22 Aralık) en uzundur (NC). Gölge, ilkbahar ve sonbahar başlangıçlarında (21 Mart ve 23 Eylül) ise, açısal olarak, tam ortada olacaktır (NB). (Şekil 2)

Güneşin 22 Haziran-22 Aralık ışınları arasındaki AN'C açısı, Yeryüzü küresinin M merkezinde ölçülen, dönenceler arası açısına eşittir. Bu açıya ait yay demek olan dönenceler arası uzaklığı, Eratosthenes tarafından, Dünya çevresinin $\frac{11}{83}$ ü olarak elde edilmiştir (Delambre, s.87. O dönemde henüz derece bölümlemesi yani bir dairenin 360 eşit parçaya bölünmesi geleneği bulunmamaktaydı). Bu değerin derece ölçüsü olarak karşılığı,

$$\frac{11}{83} = \frac{x^\circ}{360^\circ} \text{ den } x^\circ = 47^\circ 42' 39''$$

ve bunun yarısı olan, ekvator düzlemiyle dönenceler arası açısı 23°51'20" bulunur (gerçek değeri 23°27' dır).

Öte yandan NN'B açısı da, gnomonun bulunduğu noktanın enlem derecesini verir. Bu durum 21 Mart ve 23 Eylülde, Güneş ışınlarının ekvatora dik olarak gelmeleri ile kolayca açıklanabilir.

Böylece, Strabon'daki verilere göre, örneğin İstanbul'da yaz gündönümünde gnomonun gölgesine oranı,

$$\text{cotg } NN'A = \frac{NN'}{NA} = \frac{120}{41_{4/5}} =$$

2,87 081 den

NN'A = 19°12' (aslında 17°33')

ve buradan da İstanbul'un enlemi:

NN'B = E MN = 23°51' + 19°12' = 43°

bulunur (gerçek değeri 41° dir).

İskenderiyenin enlemi ise, gnomonun gölgesine oranı 21 Mart için verildiğinden, doğrudan doğruya:

$$\text{cotg } e = \frac{5}{3} = 1.66\,667 \text{ den}$$

$$e = 31^\circ$$

olarak elde edilir.

Görüldüğü üzere, bir yerde, gnomonun gölgesine oranı, bir anlamda da, o yerin enlem derecesi demek oluyor.

İstanbul'da 22 Haziran, 22 Aralık, 21 Mart (23 Eylül) günlerindeki çubuk/gölgesi oranlarının gerçek değerleri hesaplanırsa (şekil 2 de sırasıyla NN'A, NN'B ve NN'C dik üçgenlerinden):

$$\frac{NN'}{NA} = \frac{y}{g22\text{ Haz}} = \text{cotg } 17^\circ 33' = 3.1620$$

$$\frac{NN'}{NB} = \frac{y}{g21\text{ Mart}} = \text{cotg } 41^\circ = 1.1504$$

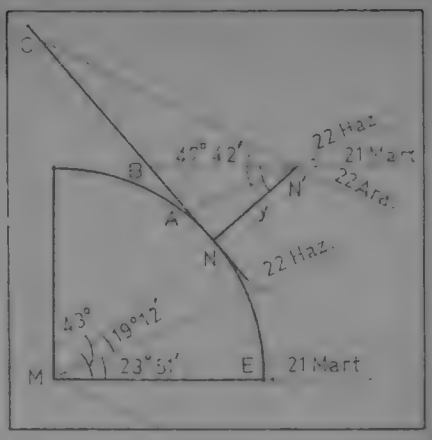

Şekil 2

$$\frac{NN'}{NC} = \frac{y}{g22\text{ Ara}} = \text{cotg } 64^\circ 27' = 0.4780$$

bulunur.

Ya da, çubuk boyu NN' = y olarak bilindiğine göre, gölge uzunlukları:

NA = g22 Haz = y.tg 17°33'
= y.0,31626

NB = g21 Mart = y.tg 41°
= y.0,86928

NC = g22Ara = y.tg 64°27'
= y.2,09186

olarak elde edilir.

Eratosthenes, kendi ölçmeleriyle, kendinden öncekilerin ölçme değerlerini kullanarak, bilinen Dünyanın, ilk enlemli boylamlı haritasını yapmıştır. Ancak bu enlem ve boylam çizgileri, eşit aralıklı değildi; sayıları da yedi sekizi geçmiyordu. Eskiçağ Yunan dünyasının önemli yerleşim odaklarından olan İskenderiye kenti, Rodos adası gibi bellibaşlı yerlerden geçer ve buraların adlarıyla anılırdı.

Dünyanın çevresini (büyüklüğünü) ölçen ilk bilgin olarak tanıdığımız Eratosthenes, bu işi de yine gnomon aracılığıyla yapmıştı:

Eratosthenese göre, aynı bir boylam çizgisi üzerinde yer almış olan İskenderiye ile Syene kentleri arası 5000 stadyondur. İskenderiye'nin enlemi 31° dir (yukarıda hesaplanmıştı). Oysa Nil ırmağı üzerindeki "Syene'de, yaz gündönümü gününde Güneş tam tepeden geçer" (Strabon II.5.36), gölge düşürmez ve bir kuyunun dibi tam olarak aydınlanır(Russel s.112; Gürsoy s.17; Akgür s.15; Yıldırım s.51). Yani Syene tam 23°51' enlemi (yengeç dönencesi) üzerinde bulunmaktadır. Buna göre iki kent arası (İS)

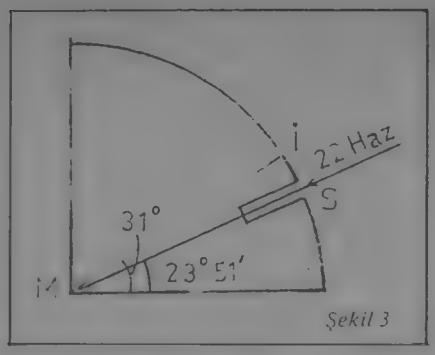

Şekil 3

uzaklığı açı ölçüsü değeri olarak 7°09'dır (şekil 3).

7°12' kabul ile,bu değer,bütün bir daire çemberinin 1/50'i kadardır:

$$\frac{7°12'}{360°} = \frac{(7,2)°}{360°} = \frac{1}{50}$$

(Eratosthenes, bu 1/50 değerini vermektedir). İki kent arası uzaklığı, uzunluk ölçüsü olarak da 5000 stadyon olduğundan, şöyle bir orantı kurulabilir (Ç= Dünyanın çevresi):

$$\frac{5000}{Ç} = \frac{1}{50}$$

Buradan Dünyanın çevresi Ç= 250 000 stadyon bulunur. Bu değer, daha sonra, Hipparkhos tarafından 252 000 stadyon olarak alınmıştır. Böylece, ekvator ve meridyen daireleri üzerindeki 1° lik uzunluklar 700 stadyon sayılmıştır

$$\frac{252\,000}{360} = 700 \frac{\text{stadyon}}{\text{derece}}$$

(Delambre, s. 89; Tannery, s. 106; Sarton, s. 172).

Stadyon 157,5 m.ye eşit olduğundan, çevre yaklaşık 40 000 km eder.

Ama gnomonun asıl kullanış alanı, tarih boyunca, bütün uygarlıkların ilk ve temel gereksinmelerinden biri olarak gördüğümüz, zaman belirlemesi konusunda olmuştur. Ancak gnomon gölgesinin yönü ve boyu, günlere ve günün değişik vakitlerine göre değiştiği için (şekil 1'e bakınız), bu aletle, eşit bölüntülü bir çerçeve (kadran) kullanma yoluyla, her gün için geçerli, saat ölçmeleri yapmak mümkün olamamaktadır.

Ancak çok dolaylı bir yol izlenerek bu iş yapılabilir. Bunun için bir yıl boyunca, eşit zaman aralıkları ile (örneğin on günde bir) yapılacak ölçmelerle, günün (gündüzün) bütün saatlerinin yerleri (yani gnomon gölgesinin uç noktaları) tek tek belirlenir. Sonra aynı saat (örneğin saat 9.00) noktaları, uygun eğrilerle birleştirilir. Böylece elde olunan eğriler ağından yararlanarak, ara günler için saatler tahmin edilir.

Buradan gnomonların, vakit belirlemede önemli bir özelliği ortaya çıkmaktadır: Kullanımda gnomon gölgesinin, yönü değil, uzunluğu, daha doğrusu gölgesinin uç noktasının yeri önemlidir.

Böyle bir masa gnomonu, İstanbul'da Topkapı Sarayı müzesi bahçesinde bulunmaktadır (Bu aletin çevresinde, ayrıca bir Güneş saati bölüntüsü de yer almaktadır. Bunu ileride söz konusu edeceğiz).

Bir kenarında yer almış olan tanıtıcı yazısında (kitâbe), bu türlü zaman ölçme aletlerinin, ülkemize ilk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde getirilmiş olduğu; bu aletin ise Sultan Selim döneminde, 1208 (1793/94) yılında yapılmış bulunduğu belirtilmektedir.

82×57 cm boyutlarında bir mermer levha üzerine kazınmış bulunan saat bölümlemesi, bir hiperbolün iki kolu arasına yerleştirilmiş bir ağ görünüşü göstermektedir (şekil 4). Hiperbolün çubuğa yakın kolu, çubuğun gölgesinin ucunun, yaz gündönümü (22 Haziran) günü çizmiş olduğu kol olup, üzerinde hiç bir rakam taşımamaktadır. Bu kola, eski deyimle *medâr-ı seretan* (yengeç dönencesi) adı verilir. Benzer yolda *medâr-ı cedî* (oğlak dönencesi) adı verilen kol, çubuğa uzak olan kol, çubuk gölgesi ucunun kış gündönümünde (22 Aralık), üzerinde gezindiği koldur. Bu kol ile sağ yan (sınır) çizgisi üzerinde Hind rakamları yazılı bulunmaktadır. Gerek ilk kol üzerinde, gerek ağ içersinde okunacak saatler bu rakamlar aracılığıyla okunur. Yan çizgisi üzerindeki saat (1) noktasından, asal eksene dik olarak şekli boydan boya ke-

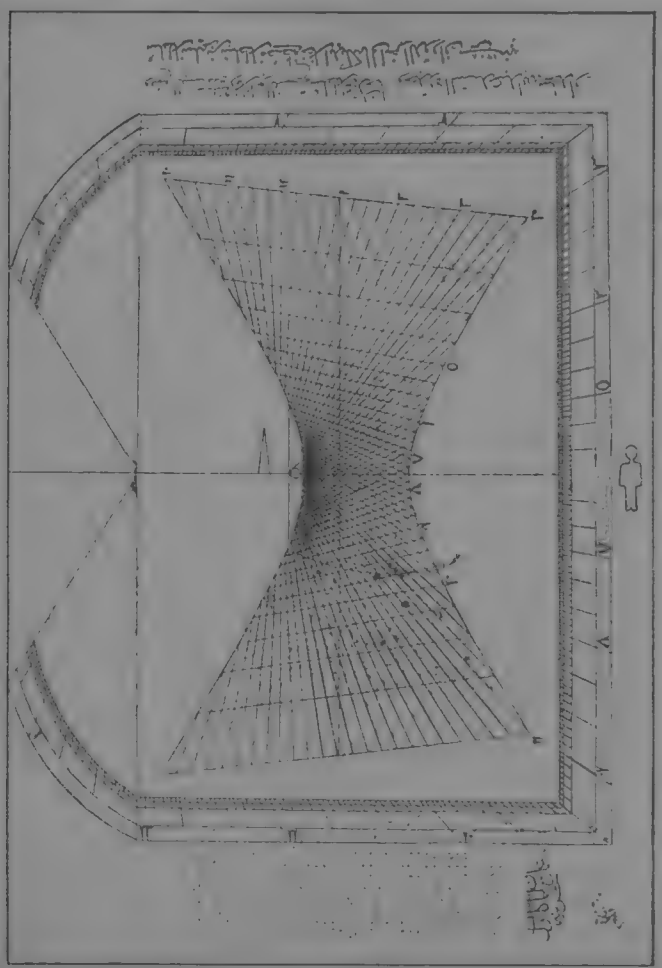

Şekil 4. Sultan III. Selim döneminde H. 1208 [1793/94] yılında yapılmış olan ve Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan bir masa gnomonu (asıl boyutları: 82x57 cm). Gnomona insan figürünün durduğu noktadan bakılması gerekmektedir. Klişenin konuluşunda bir terslik yoktur.

sen doğru, çubuk gölgesi ucunun 21 Mart ve 23 Eylülde çizdiği çizgidir. Bu doğruya, eski deyimle *muaddil-i nehar* (gece-gündüz eşitliği ya da ilkbahar-sonbahar başlangıcı doğrusu) adı verilmektedir.

Hiperbolün asal ekseni, çubuk merkezinden de geçmekte olup, öğle gölgelerini ya da diğer bir deyişle meridyen çizgisini belirlemektedir. Bu eksene, eski deyimle *nısf-ı nehar* (meridyen) ya da *hatt-ı zevâl* (öğle doğrusu)denilmektedir. Gnomon çubuğunun boyu 5 cm dir. Çubuk merkezinin, hiperbol kolları ile ilkbahar-sonbahar başlangıcı doğrusuna, meridyen doğrusu üzerinde ölçülen uzaklıkları, şekil 2'yi incelerken sözü edildiği üzere (y=5 cm), sırasıyla

y.tg 17°33' = 1,58 cm
y.tg 64°27' = 10,46 cm
y.tg 41° = 4,35 cm

dir.

Çubuğun kış gündönümü (22 Aralık) günü öğle gölgesinin ucu olan nokta yani meridyen doğrusunun ikinci kolu kestiği nokta, saat 7.30 noktasıdır. Bu noktanın iki yanında 7 ve 8 rakamları yer almıştır. Bu kolun sabah parçası üzerinde 7,6,5 ve 4 saat noktaları bulunmakta olup 3,2,1,12,11,10 saatleri de yan çizgi üzerinde gösterilmiştir. Saat araları dört parçaya ayrılmış yani onbeş dakika olarak bölümlenmiştir.

Saat çizgileri (doğruları), şeklin sabah bölümünde (sağ yarıda), en üstte, sağ -yukarıdan sol- aşağıya doğru hafif eğimli ve kısa çizilmiş olup, aşağıya inildikçe eğim azalmakta ve çizgi boyu uzamaktadır. Saat 12.00 çizgisi hemen yatay durumludur. Bundan sonra eğim, sağ -aşağıdan sol- yukarıya doğru bir durum alıyor. Şeklin akşam bölümünde (sol yarıda) giderek yan çizgiye paralel oluyor. Sözü edilen bu saat çizgilerinin asal eksene göre simetrikleri olan, yani sol yarıda yataya yakın eğimli olarak başlayıp, sağ yarıda yan çizgiye paralel duruma gelen çizgilerin ise, saat okuma konusunda bir işlevleri bulunmamaktadır.

Gnomon üzerinde yazılı saatler, ileride sözü edileceği üzere, Güneşin batışı (akşam) başlangıçlı (*gurûbî* ya da alaturka) saatlerdir. Bu bakımdan saatleri okuyup anlamlandırabilmek için, önce bunları bugün kullandığımız öğle bağlantılı (*zevâlî* ya da alafranga) saatlere dönüştürmemiz gerekir. Aşağıdaki çizelge bu amaçla düzenlenmiştir. Bu çizelgeden alınan saatler, ayrıca İzmit saati, yaz saati uygulaması ve zaman denklemine göre düzeltilmelidir.(Biz burada yalnız yılın dört günü için saat karşılıklarını verdik. Aslında çizelge on ya da onbeş gün aralıkları gösterecek yolda düzenlenmiş olmalıdır.)

Çizelgede görüldüğü üzere, eskiden bizde de kullanılan Ay takvimine göre, gün akşam ezanıyla başlatılmakta, dolayısıyla bu an, alaturka saatle 12.00 ya da 0.00'a karşı gelmektedir. Bu saate göre öğle, 22 Haziranda 4.30'da, 21 Mart ve 23 Eylülde 6.00' da ve 22 Aralıkta 7.30'dadır.

Gerçekten hiperbolün 22 Aralık kolunda, öğle gölgesi ucunun tam saat 7.30 noktasını gösterdiğini yukarıda belirtmiştik. Öte yandan hiperbolün 22 Haziran kolu üzerindeki öğle gölgesi ucu (kolun çubuğa en yakın noktası)ndan çıkan ağ doğrusu izlenirse, 22 Aralık kolu üzerinde saat 4.30'da sonlandığı görülecektir. Benzer yolda, hiperbolün 22 Aralık kolu üzerindeki 6.00 noktasından çıkan doğrunun, meridyen ekseni üzerindeki varış noktası da, bu eksenle gece-gündüz eşitliği doğrusunun kesim noktası olan, 21 Mart ve 23 Eylül öğle gölgesinin ucu olacaktır.

Demek oluyor ki, yılın herhangi bir gününün herhangi bir anında, saati bulmak için, gölge ucunun ağ şebekesinde hangi saat doğrusu üzerine geldiği belirlendikten sonra, bu doğru boyunca gidilerek, yan ya da aşağıda, gösterdiği saat sayısı okunacak; daha sonra bu sayının, çizelgeye göre, alafranga karşılığı alınacaktır.

Örneğin 29 Haziran günü, öğle öncesi yaptığımız bir belirlemede, gölge ucunun, hemen ilk kol üzerindeki yeri, yana doğru gidilerek, 2.00 şeklinde bulundu. Bu değer, çizelgenin 22 Haziran bölümünde, saat 9.30'a karşı gelmektedir.(Bu saat, yaz saati uygulaması dolayısıyla 10.30 sayılacak; İzmit saatine göre düzeltilince 10.34; zaman denklemi düzeltmesi de yapılınca 10.37 olacaktır.) Bu belirlemeyi eğer 23 Eylül sıralarında yapmış olsaydık, saat 8.00 olacaktı. 22 Aralık sıralarındaysa gölge, hiç bir şekilde saat 2.00 çizgisi üzerine düşmeyecektir; çünkü bu saatte (6.30) henüz sabah olmamış bulunmaktadır.

Şeklin öğle sonrası (sol yarı) bölümünde görülen yay, ikindi vakitleri çizgisidir (alt ucunda asr-ı evel yazıyor). Buna göre ikindi 22 Aralık (kolun) da tahminen saat 9.48 (çizelgede karşılığı 14.18); 21 Mart ve 23 Eylülde 9.25 (çizelgede karşılığı 15.25) ve 22 Haziranda 8.30 (çizelgede karşılığı 16.00) dadır.

İstanbul'da ikinci bir masa gnomonu, Beyazıt'ta eski Belediye Kütüphanesinin bahçesinde bulunmaktadır. 1334 (1918) de Ahmet Ziya (Akbulut) tarafından yapılmıştır (Ünver 1964, s.134). Çubuğu eğri büğrü edilmiş olup sağlıklı çalışamaz durumdadır. Saat doğruları on dakika okutacak yolda çizilmiş, ancak simetrik çizgilere yer verilmemiştir. Ayrıca çizim daha duyarlı yapılmıştır. Böylece öğle vakti, 22 Aralık kolunda 7.17'ye, 22 Haziran kolunda 4.20'ye ve 21 Mart-23 Eylülde 5.50'ye denk düşmektedir.

	Alaturka	22 Aralık	21 Mart ve 23 Eylül	22 Haziran
Akşam	12.00	16.30	18.00	19.30
	4.00	20.30	22.00	23.30
	8.00	0.30	2.00	3.30
	9.00	1.30	3.00	4.30 sabah
	12.00	4.30	6.00 sabah	7.30
	3.00	7.30 sabah	9.00	10.30
	4.30	9.00	10.30	12.00 öğle
	6.00	10.30	12.00 öğle	13.30
	7.30	12.00 öğle	13.30	15.00
	9.00	13.30	15.00	16.30
Akşam	12.00	16.30	18.00	19.30

Gelecek yazı: "Duvar Gnomonları"

Kitaplarda Neler Var:

1599'DA KAHİRE'DE GÜNLÜK HAYAT

Orhan Şaik Gökyay

Mustafa Âli, *Hâlâtü'l- Kahire mine'l Âdâti'z- zâhire*

Aşağıda verilen parçalar, XVI. yüzyılın çok yönlü bir yazarı olan Gelibolulu Mustafa Âli'nin yukarıda adı verilen kitabından alınmıştır. Kitabın Arapça olan adı "Yaşamakta olan âdetleri yönünden Kahire" anlamınadır.

Eserde, yazarın 976 [1568] ve 1008 [1599] yıllarında Kahire'yi iki kez ziyaretinde, orada gördükleri anlatılmaktadır. Âli, bu iki ziyaret arasında geçen otuz yıl içinde Kahire'nin iyiden kötüye giden değişimlerini, arada manzum parçalar da koyarak, türlü yönlerden ele almıştır. Bir giriş, iki ana bölüm ve bir ekbölümden meydana gelen kitabında o, Mısır'ın İslâmlıktan önce, İslâmlıktan sonra ve Osmanlılar idaresindeki durumunu göstermektedir.

I. Bölümde, Mısır'ın güzel, beğenilen yanlarını vermekte, II. bölümde idarenin ve halkının çirkinleşen yüzünü açmaktadır.

Yirmidört yanbaşlıkta verilen I. anabölümün önde gelen konuları, Nil Nehri, Ehramlar, Ezher Camii, Mısır'ın bereketi ve bolluğu, cündîleri, şenlikleri, kahvehaneleri, Şâfiî Havuzu ve başkalarıdır.

II. anabölümde elli yanbaşlıkta Mısır'ın değişen ve çirkinleşen yüzü anlatılmaktadır. Bunlarda, Mısır kadınları, kadınların ve erkeklerin kılık ve kıyafetleri, Mısırlıların yemeleri, Türkiye'de yetişmeyen yemişleri, alışverişleri, düğünleri, dilencileri, ölü gömme âdetleri, ağıtçıları, mezar ziyaretleri, ulakları, ziyafetleri, Mısır askerinin düzeninin bozulması gibi konuları okumaktayız. Konular önemi oranında ve ölçüsünde ele alınmıştır. Kimi konular da ayrı ayrı bölümlerde tekrarlanmıştır.

Bu yazımızda kitaptan Kahire'nin kahvehaneleri, düğünleri, Şâfiî havuzu seçilmiştir.

Kitabın sonunda Mısır'da beylerbeyilik yapanlar sıralanmaktadır. Bunların nasıl adamlar oldukları, kişilikleri, iyilikleri, kötülükleri anlatılmakta ve kimilerinin dikkate değer portreleri çizilmektedir. Bu portrelerden bir örnek olmak üzere Zekeriyyazade Kadı Yahya'yı alıyorum.

Âlî'nin bu eseri, Prof. Andreas Tietze tarafından yayımlanmıştır. O, İstanbul kitaplıklarında bulunan üç yazmadan yararlanarak hazırladığı eseri *Mustafâ Âlî's Description of Cairo of 1599* (Wien 1975) adıyla bastırmıştır. Tietze bu yayımında Selim Ağa Kitaplığındaki yazmanın fotokopisini verdikten sonra, eksikleri eserin öteki iki yazmasından tamamlamak yoluyla *Hâlât-ı Kahire*'nin transkripsiyonunu ve İngilizce çevirisini de vermiş, başa da Âlî'nin hayatı, eserin yazmaları ve içindeki konular hakkında bir önsöz koymuş ve çevirinin indeksini de eklemiştir.

I. Kahire'nin Kahvehaneleri

(Selim Ağa Kitaplığı Yazması, ypr. 586-596; transkripsiyon, s. 108-110)

Yirmiüçüncü: Bir de Kahire şehrinin kahvehanelerinin çokluğu. Adım başında bir kahvehane vardır. Bunlar âdemoğullarının toplandığı bahâ biçilmez yerlerdir. Seherde namaza kalkanlar ve dindarlar doğrulup buralara varırlar; bir fincan kahvelerini içip canlarına can katarlar. Bir bakıma bunun verdiği keyfi, tâat ve ibâdetlerinin güçlenmesine sebep bilirler. Bundan dolayı kahvehaneler öğülür ve anlatılır. Ama buralarda toplanan cahillere göre anlatılmağa değer yanı yoktur. Şüphesiz tabiat ehli ve ince üslûp sahibi olanların bu yazdıklarıma ilişip sataşmamalarını, burası elbette ikinci bölümde gerekti dememelerini rica ederim. Çünkü bu bölümde kahvehanelerin anlatılmasının, ikincide ise zamânede kahve içenlerin ayrıntılarıyla ele alınmasının daha doğru olduğu bilinmektedir.

Kısacası, Mısır diyarında kahvehanelerin çoğu aşağılıklarla ve tiryakilerle dolu ve nicesi emekli, yaşlı çavuşlar[1] ve müteferrikalarla[2] dopdolu olup bunlar güneş doğmadan gelirler, bir eski hasır döşeyip akşam oluncaya kadar eğlenirler. Kimisi, köle kısnunın keyf ehli[3], söze geldikçe törpü- dillilerin keskin kılıcı, dünyanın olaylarını bilir geçinir Kölemenlerdir. Onlara "idrak semtine gel" deseler, aklın yattığı yola girmez, *kelemen*[4] kelimesini anlamaz, *gelmen*[5] sözünden geçmez. *Karaşet* kelimesini[6], salt bundaki harflerin boğazolan çıktığı yerlere yakınlığına dayanarak *kara eşek* sözünden ayıramayan bir bölük iki ayaklı eşeklerdir.

Birtakımı da ata, dona gücü yetmez, divan hizmetini yapmağa gitmez, adları çavuş ve mütferrikadır. Bedava geçinmekle ün almış bir fırkadır ki işleri kahveha-

KİTABİYAT

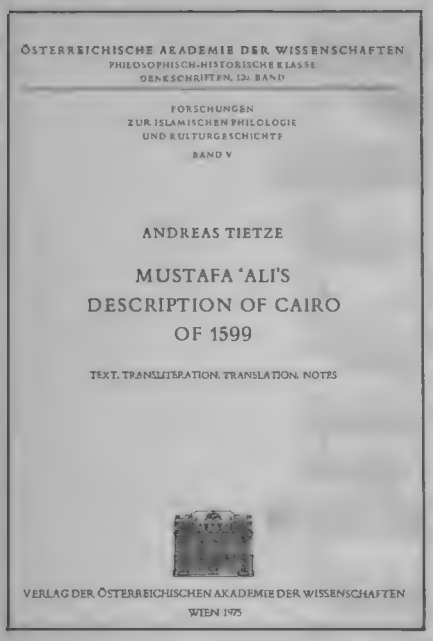

nenin üst köşesine geçip oturmaktır. Söze geldikçe zenginlikten dem vurup veresiye kahve içmektir. Ve yalan-yanlış girişler yaparak otu geçtiği gibi[7] kendisinden geçmektir. Yani çoğu sözleri, yalandır; boş dedikoduları ya birini çekiştirmek, ya birinin kötülüğünü söylemektir, ya da koğuculuk ve iftiradır: "Filan zamanda filan idim; ve filan devletlüye itibarlı bir kethüda idim; ve filan serhadde bir pehlevan idim; ve filan savaşta kimi *Rüstem*[8] ve kimi *Nerîman*[9] idim" deye kesip atarlar. Bugün de kendilerinden doğru bir söz çıkması ne mümkün, ne de bunun kolayı vardır.

Yazarın[10]

La'net olsun ana kim söyleye kasden yalan
Ede geh illere, geh kendüye vâfir bühtan
İşi hiç râst gelür mü ol nekbetînin[11]
Kizbedüp[12] eyleye iymanı serâyın viran
Hayf o mümin gözüne kim baka kâzip[13] yüzüne
Yazık ol doğruya kim eğriye olmuş nigeran[14]
Kâzibin yüzüne bakan kişinin onmaz işi
Erişür mamelekine nice yüzden hüsran[15]

İnceden inceye araştırılıp varılan gerçek şu ki adı geçen şehrin kimi kahvehaneleri ağzı salyalı dîvâneler ile dolu, hele akıl ve idrâke yabancılarla dopdoludur. Oysa darüşşifâları, delilerin hasretine tutulmuş bîmârhane[16] adını taşırken kendileri o hastalığın hastası olarak harap olmuşlar. Bucakları dopdolu akrep, yılan ve kimi bit. Kahvelerde kendilerinden geçmiş, vâlih ve hayran[17] tiryakiler, duvardaki sûret gibi duvara dayanıp kalmışlar, müslümanların toplandığı köşeleri puthaneye döndürmüşlerdir. Şaşılacak yer şurasıdır ki onun gibi uygunsuzlara saz bile çaldırırlar. Binlerce kımıldayan ölü ile dolmuş meclisi düğün evine döndürürler. Oysa onları kim okur, kim dinler. Zavallı sâzendeler yalnız ücret almak için çalıp çağırırlar; çenk ve rebâb gibi inil inil inlerler.

Nerde bulunur öyle bir kahve ki Türk zarîfleriyle dolu olsun, ya da Arap ve Acem bilgilerinin toplandığı bir yer olsun.

II. Mısırlıların Düğünleri

(Selim Ağa Kitaplığı Yazması, Ypr. 66ª-66ᵇ; transkripsiyon, s.123-125)

Yirmiikinci: Gelin ve güveyi ile ilgili törenler konusudur.

Bir kız bir ere verilse ilkin kadınların düğün toplantısı olur. *Kına Gecesi* dedikleri bu gece toplantısında mutlaka güveyi donatıp bir kürsü üzerine oturturlar. Bildiklerinden ve yabancılardan orada bulunan kadınlar ve kızlar ve, erkeklerden kadınları seyretmeye düşkün olan perişan kişiler iki tarafa dizilip otururlar. Sonra süslenecek olan gelini donatırlar. Bu yazıcılar[18] güçlerini gösterip gelini süsledikten sonra balmumu ile gözlerinin kapaklarını berkidirler; yani gelin başkalarına bakınayıp gözünü açınca güveyini gördüğünün hatırasını bu gözlere yerleştirirler. Zâten daha o gece gelin gözünü açsa da güveyinden başka, orada dizilip duran nâmahremlerin birine baksa ölüp gidince o ayıpla anılması kesinleşir, herkes de bunu böyle bilir.

Sonra geline ait kaç parça giyecek varsa bunları ona mutlaka bir bir giydirirler. Süsleyip donattıktan sonra damadın karşısına getirirler. Güveyi de gelini her yanından seyreder. Ama gelin o halkın toplandığı yere gözü bağlı gelir, gider. Nihayet süsleyip donatma işi sona erer. İlkin kadınca giyinip kuşandıktan sonra erkeklere göre davranışlar ortaya çıkar. Kısacası kimi perîşanî destar[19] ile, kimi külahlı ve gecelik takkeye yaraşan tavırlarla, çak sonra da çavuşların giydiği kücevveze[20] ve bozdağanla[21] gösterilir. Ama nazlı gelin dâmâda yakın gelince elindeki topuzla vurup onu hükmü altına almayı kasd eder. Gelinin yakınları buna çalışırlar; güveyinin yakınları da yine o niyyetle zavallıyı kapıp götürüp kurtarmaya çalışırlar. Oysa yine de iki halden biri olur. Gelin o sırada ya güveyini vurur ya da ona erişemediği görülür.

Gerçi bunca nâmahrem kadınların ve kız-oğlan kızların yüzleri açık oturması ve güveyinin kendilerine mahrem gibi sayılması yolunda erkekler takımının da levend ve evbaşları[22] ve zampara denilen nefislerine düşkün nice kallaşları birer köşeden bu durumu seyrederler. Hattâ "bu filanın avratı, bu da filanın melek huylu bâkire kızıdır" deye birbirleriyle işaretleşirler; göz ucuyla ezilip büzülerek, gizlice yalvarıp yakarmalarla göz etmelerinin yüce şerîata aykırı olduğu meydandadır. Ama bu çirkin davranışları "biz bunu babalarımızdan böyle gördük" âyetine[23] sığınıp sürdürüp giderler.

Kimi yakın dostlardan bu anlatılanan gerçek mi, yalan mı olduğunu soruşturduğumda gerçek olduğunu söylediler. Memleketin namuslu olan, sayılır, ulu kişilerinin ve vilâyetin ileri gelenlerinin düğünlerinde bu kepâzeliğe izin verilmediği, ancak kimi fellâhların ve aşağılık kimselerden nice ırz ve namus yoksulu küstahların düğünlerinde bunun olduğunu söylediler. Hele, o gece gelinin ellerine, bileklerine ve ayaklarına, topuklarına varıncaya dek gül, sünbül, lâle ve karanfil resimleri yapılıp bahar ve çiçeklerle nakışlanmasının gerçeklerden olduğunu anlattılar.

Bir de Arap çocuklarından biri güveyi olup halvete gideceği gerdek gecesinde onu atlandırırlar. Davul, nakkare ve zurna ile gece sabaha kadar gezdirip yüzlerce kişi onu mehtâba ve ışıl ışıl meşalelere karşı eğlendirirler. Yoksa kendisinden başka atlı yok ama yayası ve bağırıp çağırmaları umulandan artuktur. Bu yolla güveyiyi deccal gibi mahalle mahalle gezdirirler. Ardınca eşeklere binmiş karılar ise lûlû âvâzesi ile şehri doldururlar. Ne zaman ki akraba ve teallûkatının ve tanıdıklarının ve evli kadınların yanlarına uğrarlar. Onlar da şenlik vaveylâsı ile meydana çıkıp karşısına sağ bağlarlar. Sabaha yakın olunca bu seyirleri son bulur. Güveyi ondan sonra arzuladığı döşeğin üzerine ma'şûkasına vasıl olur. Gelinin mumlanan gözleri balmumundan o zaman kurtulur.

III. Şâfii Havuzu

(Selim Ağa Kitaplığı Yazması, Ypr. 59ᵇ-60ᵇa; transkripsiyon, s.110-111)

Yirmidördüncü: bir de Şâfiî Havzı denilen, yani o temiz mezhebin Hılaf[24] adındaki pis havuzlarıdır ki irin suretinde donmuş ve sümük ve balgamla buz tutmuş, tükrük gibi nesnelerle bulanmış, içi dışı çörçöp dolu iken Hazret-i İmam Şâfiî -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- bunun gibi suları tâhir tutmuş deye ondan abdest alırlar ve bununla tahareti câiz görmüştür deye ellerini yüzlerini yurlar. Ama hâşâ Hazret-i İmam'ın o yüzden pis sular onun temiz gözüne çarpmış olsun da bundan sonra bunlarla tahâretin sahih olduğunu câiz görmüş olsun.

Allah'ın hikmeti, o türlü bir havuza bakan manzaraları çok olan bir yüksek köşkte buldum. Sabah ve akşam Şâfiî mezhebindeki kavmın o havuzdan temizlendiklerini ve o suyu kullandıklarını temâşâ kıldım. Eni iki zirâ ve boyu dört zirâ ve derinliği bir zirâ olan havuzdan, diyelim bir saatte bir uğursuz fellâh, kirli ayaklarını yurdu ve biri de onun yanında safâ ve zevkle abdest almaya hazırlanıyordu. Bununla birlikte bir edepsiz de o havuzun kenarına yakın yerde işedi, öylesine ki pis sidiğinin damlaları etrâfa serpilip bu havuzun içine gidiyordu. Bunlardan başka bir pis meşrepli henüz halâdan çıkmıştı, necâset bulaşmış elini istinca[25]

için o havuzun içine sokmuştu. Oysa o pis suratlı adamlar o murdar çirkeften ne olursa olsun çekilip uzaklaşamıyorlardı. Yaratılışları dolayısıyla yüzlerini tersine döndürüp o sidik ve necâsetle karışmış olan sudan iğrenmiyorlardı.

Yazarın kıt'ası

Hâşâ ki böyle meşrebe ben pâkdir diyem
Ya öyle şahsa sâhib-i idrâkdır diyem
Hâşâ bu kavle kail ola hazret-i İmam
Nâpâk olandan etmeye ızhar-ı nehy-i tâm
Andan zarûret olmaya bu irtikâbda
Vefret dahi mukarrer ola ol âb-ı nâbda
Murdara meyleden kişi murdardır hemin
Nâpâk olan bu vaz'a talebkârdır hemin[26]

IV. Zekeriyyâzade Kadı Yahya

(Selim Ağa Kitaplığı Yazması, ypr. 88ª-89ª; transkripsiyon , s. 168-169)

Bu kitabın yazıldığı tarihte Mısır kadısı olan Çelebi, eskiden şeyhülislâm olan Zekeriyyâ Efendi'nin edepli terbiyeli oğlu Yahya Çelebi'dir. Ünlü bilginler onu tanır. Medresedeki öğrenimini en kısa zamanda tamamlamış, molla olarak ve bir bilgin olarak yetişmesi çok kısa zamanda olmuştur. Bir olgun kişi olduğu akıllarda ve zihinlerdedir.

Yahya Efendi'nin Mısır ve Şam kadılıklarına erişmesine önayak olan, eskiden sadrıazam ve şimdi kapudan olan şanlı,arı gönüllü ve temiz anlayışlı Cağalazade idi. Bu dediğimiz akıllı mahdum[27] Şam kadılığına ulaşınca bu soylu soplu olan kişi [Cağalazade] o ülkeye yenice beylerbeyi gelmişti. Ama sonsuz adaleti, aklı ve zekâsı uzağı gören her aklı başında kişiye, hattâ sefihlere ve delilere bile malûm olmuştu.

Hikmet Huda'nındır, Şam vilâyetinde beş on gün hüküm sürdü. Ardından kapudanlıkla devlet kapısına çekildi gitti.

Adı geçen Çelebi, kısa süren günlerde aklını, adâletini, herkesin suyunca gidiyor görünmesi ile ilgili olarak kazandığı tavırları gereği gibi ortaya koydu. Öyle ki şanlı vezir, onun yapmacık davranışlarını, yaratılışından gelme sanarak kendisine muhabbet gösterdi. "Zamanımızdaki kadıların haksızlıkları bunda yok; bunun doğruluğa yeltenmesi, ötekilerin eğri tabiatlarının gerektirdiğinden daha üstün. Herhalde bunun devletinin uzayıp gitmesine kılavuz olalım; mansıbında nice ay ve yıl kalmasına yol açacaklayın kendisini güzelce yetiştirelim," buyurdu. Ve zamanın padişahına üst üste defalarca tanıklık etti: "Mısır kadısı olan ve yükseltilmesi gereken Yahya'nun üstün aklı meydanda, bilginliği yeterli, riyasız bir duacınızdır" deye Hazret'e[28] duyurdu.

Oysa adı geçen Çelebi Şam'daki namusluluğu ve edebi, rüşvet almak ayıbından uzak durmaktaki beğenilecek çekingenliği Kahire'de sürdürmedi. 'Benim hakkımda tanıklık eden, temiz yürekli vezirin utanıp mahcup düşmesine sebep olmayım' demedi. Üç ay kadar rüşvete sabır ve ne hal ise canına cefa etti. Sonra, zincirden boşanmış divane gibi rüşvet alma yoluna düştü. Haram lokmaya, koyun sürüsü halâl tuza seğirdir gibi seğirtti. Hele o ulu vezire intisap etmeyi kendisi için leke ve ar bildi. Mısır'daki kurala göre önünce yürüyen beş on Keçeli Hisar eri[29] o zavallıyı gururlandırdı, yani bu mansıbı, benim şanım gerektirir, demeye başladı. Kapudan Paşanın adı anıldıkça yüzünü döndürdü, söyleyenlere söğdü, saydı. Ama bu kadar var ki kendisinden öncekinden yeğ, selefinin kendisine göre askerlerden bir bey olduğunu her kişi ileri sürdü.

---

[1]Divân-ı Hümâyun mübâşiri ve icra kuvvetine hizmet etmekle yükümlü bir sınıf mensubuna verilen ad. Mısır divanında, Mısır Beylerbeyilerinin toplantılarında hizmet etmekle yükümlü olan görevli.

[2]Hükümdarlarla vezirlerin ve başka hizmet sahiplerinin yanında hademe gibi bulunan bir bölük hizmetlilere verilen ad.

[3]Esrarkeş, esrar düşkünü.

[4]Kıpçak lehçesinde "gelirim" demektir.

[5]"Gelemem".

[6]Arap harflerinin sayı değerlerine göre düzenlenmiş olan ebced alfabesinin içindeki kelimelerden biri.

[7]Yuttuğu afyonun sarhoşluğu geçer geçmez.

[8]İran destanı *Şehname*'deki baş kahramanın adı.

[9]İran destanı *Şehname*'deki başkahramanlardan birinin adı.

[10]Âlî'nin ele aldığı konuların sonunda, önce söylediklerinin tekidi yerinde yazmayı âyet edindiği manzum parçaların başına koyduğu başlıklardan biri.

[11]Alçak, değersiz, kötü kişi, sefil.

[12]Yalan söyleyip.

[13]Yalancı.

[14]Bakmak.

[15]Ziyan.

[16]Tımarhane § hastahane

[17]Esrar sarhoşu.

[18]Gelin yüzü yazanlar, gelini süsleyip donatanlar.

[19]Kulların ve uşakların giydiği bir tür sarık § Kapıcılarla bölükbaşıları, subaşı, şehir kadısının kethüdası gibi aşağı durumdaki görevlilerin giydikleri başlık. Bunların tepesinde yerine göre sorguçları da vardı § bir tür başlık üzerine sarılan sarık.

[20]Eskiden giyilen başlıklardan birinin adı. Ağzı yukarısına göre dar, tepesi kırmızı renkle çıkıntılı mukavvadan ve silindir biçimindedir.

[21]Demir savaş topuzu, demir topuz.

[22]Ayak takımından olan, aşağılık kimse, karışık adam, rezil.

[23]A'raf suresi, ayet, 28.

[24]Fıkıh ile ilgili konulardan bir bilim dalıdır. Bir meselede şeriate uygun tanıkları ortaya koymak ve buna aykırı olan delilleri yok etmektir. Bu dalda pek çok eser yazılmıştır. Bunların en tanınmışı Beyhakî'nin (öl.458) eseri olup bunda İmam Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflı meseleleri toplamıştır. Bu meselelerden biri de Şâfiî havuzu denilen ve eni iki *zirâ*, boyu dört *zirâ* ve derinliği bir *zirâ* olan bir havuzun suyunun abdest almak, gusletmek gibi temizlenmeler için şeriatça uygun sayılıp sayılmayacağıdır. İmam Şafiî bunu caiz görmektedir. *Zirâ*, yerine göre boyu değişmekle birlikte genel olarak 68 santimetrelik bir uzunluk ölçüdür.

[25]Büyük abdest bozulduktan sonra taharetlenmek, necâsetten kurtulmak için temizlenme.

[26]*Bugünkü Türkçe ile:* Allah korusun, ben bu tutumda olan bir kişiye temiz diyeyim. Ya öyle kişiye akıllıdır diyeyim. İmam Şâfiî Hazretleri bu söze râzı olsun, kesin olarak hayır; temiz olmayan bir nesneyi bütünüyle engellemesin, olmaz. Hem de böyle bir sudan temizlenmekte sıkılcım da yoktur, hele bunca çok, bol temiz su varken. Pisliğe yönelen kişinin kendisi de zaten pistir; ancak murdar olan kişiler böyle pis bir sudan temizlenmeyi isterler.

[27]Kendisine hizmet edilen kimse. Daha çok kadılar ve din bilginleri için kullanılır. Dilimizdeki "erkek oğul" yerine kullanılması da bu anlama bağlıdır.

[28]"Padişah" anlamında.

[29]Kale koruyucusu asker, yeniçeri.

●

DIETER FORTE'NİN TARİH ANLAYIŞI

Dieter Forte, *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı*, Tarihî piyes. Almanca orijinalinden çeviren: Sargut Şölçün. Kaynak Yayınları, İstanbul, Mayıs 1983. 271 sayfa, 450 lira.

Adamın biri, bir yayınevinde yönetmen. Bu sıfatla, konusunu Reform hareketinden alan bir piyes çevirtip bastırmış. Ama aynı adam, hasbelkader tarihçi de, yani iktisat kökenlilikten türemekle birlikte tarih teorisiyle ilgili şeyler yazmaktan kendini alamıyor. İyisi mi, kendi yayınladığı kitabı inceleme işini buna yıkmalı; bakalım ne yapacak? Çok eleştirse, malını sattıramaz; çok övse, bilimsellik iddiasına gölge düşer. Ayıklasın pirincin taşını*.... *Tarih ve Toplum*'un yönetmeni Mete Tunçay arkadaşım, ünlü muzipliğiyle, Dieter Forte'nin Luther'i hakkında benden bir değerlendirme isterken bütün bunları böyle düşündü mü, bilemiyorum. Ama her halükârda, *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı*'nın içerdiği tarih anlayışının, *biri çok olumlu, diğeri ise biraz olumsuz iki yönü* olduğundansözetmek,bana, sadece yüzyüze bulunduğumu vehmettiğim tuzaktan çıkmanın değil,aynı zamanda ve doğrudan doğruya dürüstlüğün nesnel gereği gibi gözüküyor.

Başka bir deyişle, Forte'nin eserinin, herşeyden önce, siyasal olayların tarihini sırf siyasal olayların tarihi, fikirlerin tarihini sırf fikirlerin tarihi, din tarihini sırf din tarihi, vb. olarak gören ve aynı zamanda bu ayrı ayrı "tarih"lerin yapıcı-

---

*Söz konusu zat, Kaynak Yayınları yöneticisi Halil Berktay'dır. — *Tarih ve Toplum.*

larını yalnız "büyük adamlar" arasından seçip, Hollywood'un "star" sistemine çok kolay uyarlanan bu baş aktörlerin niyet ve amaçları hakkında kendilerinin bize sunmuş oldukları açıklamaları gerçeğin tâ kendisi saymaktan da kurtulamayan *idealist, sübjektivist, sınıflarüstü yaklaşıma* da, bu yaklaşımın başlıca alt-önermelerinden birini oluşturan *kahramanlar ve dehâlar teorisine* de esaslı darbeler indirdiği kanısındayım. Oysa, materyalist nedensellik kavramının Cumhuriyet'le birlikte kısmen girdiği fakat derinlemesine nüfuz etmediği ders kitaplarımız, değindiğimiz örtük yöntem tercihi çerçevesinde bize, Kilisenin yozlaşmasına karşı tamamen ülkücü bir tepki göstererek, salt bireysel iradesinin gücüyle birdenbire harekete geçip, keza dünya işleriyle zerrece ilgili olmadığı izlenimini uyandıran tezlerini Wittenberg duvarlarına çivileyen bir Luther sunmuşlardır. "Ekonomik sebep"leri yok mudur Protestan Reformasyonu'nun? Şu anda önümde duran bir *Tarih III: Yeni ve Yakınçağlar*'ın [1] ilgili bölümüne göre, vardır elbet; ama adı üstünde, birbirlerinden kopuk olarak sıralanan diğer birçok "sebep" arasında, üstelik de "Dinî sebep"in, "Rönesansın tesiri"nin, "Matbaanın tesiri"nin arkasında, iyice sonlarda sayılan kendi halinde bir etkendir buncağız[2].. ve anlaşılan, yalnız köylülerle şövalyeleri ayaklandırmaya yaramıştır[3]; yoksa, genel olarak teolojik tartışmaların, özel olarak Luther'in bu alandaki çabasının saf ve soyut âlemini böyle hesapların lekelemiş olabileceği, zinhar düşünülemez! Bu yüzden de Reformun esas tanımı, "Katolik kilisesinin (mezhebinin) itikat ve nizamlarında yapılan değişiklik ve ıslahat" diye verilir[4]. Aynı yerde, XVI. yüzyılın başlarındaki birleşik Hıristiyanlığın "Katolik kilisesinin bozulması ve *hakikî Hıristiyanlık*tan ayrılması üzerine" parçalandığını da okuyabiliriz[5]. Hemen ardından, "Dinî sebep"in anlatımı bağlamında -aslında, kolaylıkla görülebileceği gibi, yalnız bu "sebep" değil, argümanın *tümü* din düzeyinde dönmektedir- "papazların *günah işlemek*ten çekinmedikleri", *"samimî dindar* olan bazı kimselerin kilisenin bu durumundan müteessir oldukları" gibi ibareler gelir[6]. Gene "Rönesansın tesiri" paragrafında, "XIV. yüzyıldaki Katolik kilisesinin *hakikî Hıristiyanlık*tan ayrılmış olduğu anlaşılmıştı" cümlesiyle karşılaşırız[7]. Öte yandan "durumu anlamak ve anlatmak üzere" (?) Roma'ya giden Luther, "burada Papa'nın Rönesans tesiriyle *dine uymıyan yaşayışı*nı görmüş, çok üzülmüştür."[8] Vah vah! Peki ama söyler misiniz, nedir bu ikide bir öne sürülen "hakikî Hıristiyanlık"? Şu "samimî dindar"lığın özünü neye, kime göre saptayacağız? Herşey bir yana, *bilim* açısından "günah işlemek", "günah işlemekten çekinmemek" vb. ne demek oluyor acaba? Bu ve benzeri noktaların hepsinde, *Tarih III*'ümüz, Luther'in kendi söylemini, nesnel bir çözümlemenin yerine geçirmiştir. Muhtemelen bireysel bir "kasıt" içermeyen, fakat hâkim ideolojiye kendiliğinden biat ile örülen bu *kararma (obfuscation)* ve *gizemleştirme (mystification)* eylemi, nihayet, köylü hareketinin ezilmesinde Luther'in oynadığı rolden hiç bahsetmemeye kadar uzanıyor[9].

İşte Dieter Forte'nin piyesi, yirmi küsur yıl önce herkes gibi benim de, sınav ve sınıf geçmeye yetecek kadar akılda tutabilmek için ister istemez ezberlediğim bu bölük-pörçüklükler yerine, *bütüncül, dolayısıyla gerçekten öğrenilebilir* bir kavrayış getirmektedir: Kapitalizmin şafağının sökmeye başladığı Geç Ortaçağ'da, burjuva-demokratik devrimlerin erken bir dalgası ya da prototipi olarak -ve bütün emsalleri gibi, emekçi kitlelerin insiyatifini önce seferber etme, sonra, kendisini tehdit etmeye dönüştüğü anda bu insiyatifi derhal bastırma yönüyle birlikte- Reformasyon mücadelesi! Bu temel çelişmenin ve türettiği aslî dinamiğin, Kutsal-Roma Cermen İmparatorluğu'nun oluşturduğu somut sahnede, yani imparatorluk ile Roma (Papalık), büyük prensler ile İmparator, vb. gibi bir yığın ikincil çelişmenin üzerine oturtulmuş olarak kendi kendini açmaya bırakılması, Forte'ye, ana akışı talî girdaplarla çok zengin bir tipleme ve tematik çeşitlilik içinde kaynaştırma olanağını vermiş. Bu sayede, bilimsel bir dersin yanısıra, bir edebiyat dersi de alıyoruz denebilir: Konusunu tamamen yaşanmış tarihten, hattâ metninin önemli bir bölümünü belgelerden alan, dolayısıyla pek az kurmaca unsur içeren ve aksiyon bakımından hemen hiçbir sürpriz taşımayan bir senaryo, nasıl sonuna kadar heyecanlı, akıcı, kelime anlamıyla dramatik kalabiliyor?! Böyle bir yaratının, ne derin bir kültür ve teori hazinesinden, ne de 1960'ların ve 1970'lerin büyük radikal cereyanından bağımsız olarak gerçekleşemiyeceğini gözönünde bulundurursak, sanatçının *hayata karşı tutumu*nun nasıl, *düşünsel yetkinleşmede doymazlığı*nın ne kertede olması gerektiğinin de güzel bir örneği belirir sanırım. Hayır, çok mekanik bir bağlantıyı, en dar ve dolaysız güncelliğe ajitatif angajmanı kastetmiyorum bu son sözlerle. Öylesinin de bir yeri ve yararı olduğunu düşünmekle birlikte, daha alttan alta, daha organik bir eğilim var kafamda: kendi döneminin fırtınalı kitle hareketlerinin, Forte'ye, temel kitlelerin geçmişteki payını açığa çıkartmak ve tarihi bu kitlelerin geleceği açısından aydınlatmak arzusunu aşılamış olabileceği gibi.

Muhtemelen bu dürtü doğrultusunda Dieter Forte, *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı*'nda, Reform'a idealist bakışı yıkarak dinî kisveye bürünmüş bu sosyal çatışmanın sınıfsal anatomisini sergilemek amacına sonuna kadar sadık kalmış. Özellikle Almanya'da çok kuvvetle hükmünü sürdüren sözkonusu idealizasyona cepheden saldırmanın doğurduğu bazı problemler de var kuşkusuz. Örneğin Papa'nın, İmparatorun, Luther'in, Saksonya Elektörünün, vb. davranışları, yer yer çok âcil para, cübbe, vb. hırslarıyla o denli kestirme bir ilişki içinde gösteriliyor ki, maddî belirlenim bundan *ibaret* midir, veya sınıfsal karakter *göreli* özerklik içindeki bir ideolojide de cisimleşmez mi, diye sormaktan kendini alamıyor insan[10]. Bir diğer sorun, Reformasyon olayında toplumsal ilerlemeyi sadece Münzer ve taraftarlarının mı temsil ettiği; başka bir deyişle, bu sol kanadın susturulması ve yokedilmesi pahasına Protestanlıkla birlikte ne de olsa tarihî bir gelişmenin gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Forte'nin oyununun bu konuda aşırı bir yadsımayı içerdiği, belki de benim öznel izlenimimden ibarettir, fakat Engels'in, gerek *Anti-Dühring*'de, gerekse *Tarihte Zorun Rolü*'nde, ahlâkçılığın tehlikelerine dikkat çekerek tarihin *kötü tarafından geliştiğini* belirtmiş olduğunu da hatırlamadan edemiyorum.

Ama gelin, bir tarih kitabıyla değil de

---

[1] Niyazi Akşit, *Tarih III: Yeni ve Yakınçağlar* (Yükselen Matbaası, İstanbul 1959). Eser, "Maarif Vekâletinin 24 Aralık 1956 gün ve 17313 sayılı kararıyle liselerin III. sınıflarına ders kitabı olarak kabul edilmiştir."

[2] A.g.e., s. 94-95

[3] Aynı, s. 95

[4] Aynı, s. 93

[5] Aynı, s. 93

[6] Aynı, s. 94

[7] Aynı, s. 94

[8] Aynı, s. 95. Bu noktada lise öğrencisinin, Rönesansın tesirinin tam ne olduğu konusunda bocalamaya düşmesi kaçınılmaz gözüküyor: "Hakikî Hıristiyanlığı" günışığına çıkarmak mı, yoksa iğfal etmek mi acaba?

[9] Aynı, s. 96: "Bu sırada Almanya'da ekonomik durum çok bozuktu. Şövalyeler ve köylüler Luther doktrininin tesiri altında kalarak kilise topraklarını ele geçirmek üzere ayaklandılar. Manastırları ve şatoları yaktılar. Fakat prensler birleşerek bu ayaklanmaları bastırdılar. Prensler kendileri kilise mallarına el koydular." Paragrafın başında Luther'in radikal fikirlerinden bir örnek verilmiş olduğundan, sonraki *saf değiştirme*sine hiç değinilmeyişi büsbütün vahamet kazanıyor.

[10] Belki de bunun nedeni, Forte'nin "bu oyunda teolojinin söz konusu edilmeyeceğini", "Yöntem Hakkında" kendi notunda daha baştan kararlaştırmış bulunmasıdır; bkz: *Martin Luther ve Thomas Münzer...*, s. 13. Bilinçli ve yazarın hangi rüzgâra göğüs germekte olduğu gözönünde bulundurulursa muhtemelen de gerekli bir tercih. Bununla birlikte, örneğin Shaw'un *Saint Joan*'da, çok benzer Geç Ortaçağ tiplerini *kendi samimiyetleri içinde* gizemsizleştirebilmiş olduğunu da unutmamakta yarar görüyorum. Sanatın bir değil, birçok yolu var, yaklaşık aynı dünya ve tarih görüşünde birleştiğinde bile.

bir sanat eseriyle yüzyüze bulunduğumuzu tümüyle unutmayalım, isterseniz. Sanat, sanat olarak, hayatın karmaşıklığına elbette bir seçme-eleme işlemi uygulamak, kesip biçmek, abartmak, sivriltmek ve yoğunlaştırmak zorunda. Üstelik dram, *çatışma ve gerilim*lerin adamakıllı belirginleştirilmesini gerektirdiğinden, diyelim roman'da tahammül edebileceğimiz "şematizm" derecesinden çok daha fazlasını da kaldırabilir, tipleme (tipler ↔ sınıf ve zümreler) açısından. Forte'nin yorumunun esası sağlıklı ya, bu yeter. Türk okuyucuları olarak bizim problemimiz, galiba, Martin Luther'in 500. doğum yıldönümünde Protestan Reformasyonu hakkında kendi dilimizde mevcut biricik düzgün tarih çalışmasının... bu *piyes* olmasından geliyor.

HALİL BERKTAY

BİR İNTİHAL DAHA!

İngiliz belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), Önsöz: Ergün Toğrol, yayınlayan: Mim Kemal Öke, Boğaziçi Üniversitesi yayınlarından, İstanbul 1983, I. cilt, XXXIX × 320 sahife, 500 Lira.

Lozan Antlaşmasının 60. yıldönümü semineri münasebeti ile çıkarılan bu yapıt Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarih Enstitüsü'nün yayınladığı üçüncü kitaptır. Adı geçen üniversitede, 27 Ekim 1980 tarihinde, o zamanki senatonun 80/196 sayılı kararı ile "Atatürk ve Devrimleri Araştırma Enstitüsü" kurulmuş, müdürlüğüne deüniversitenin rektörü Prof. Dr. Semih Tezcan getirilmişti. Enstitü tarafından, birincisi 10-11 Kasım 1980'de, ikincisi 9-13 Kasım 1981'de iki Uluslararası Atatürk Konferansı düzenlenmiş,bu toplantılarTV'de ve basında büyük yankılar yaptığı gibi, her iki konferansta okunan bildiriler de 1981 senesinde peşpeşe yayınlanmıştı: *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri,* Boğaziçi Üniversitesi yayınları, Kasım 1981, 2 cilt (24 bildiri); *Uluslararası Atatürk Konferansı, Tebliğler,* Boğaziçi Üniversitesi yayınları, Kasım 1981, 3 cilt (72 bildiri).

2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu çıktıktan bir süre sonra, 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile üniversiteler, Yükseköğretim Kurulu görüşleri doğrultusunda yeniden düzenlenirken, bu enstitü de benzeri diğer bir çok enstitüler ile birlikte kapatıldı, sonradan Boğaziçi Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adı ile bir kurumun açılmasına izin çıktı. 18 Aralık 1982'de bu yeni enstitünün açılış töreni yapılırken, Prof. Semih Tezcan 1982 ilkbaharında tarafından 30 Ağustos zaferinin 60. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen, fakat üniversitedeki yönetim değişikliği nedeni ile yeni Rektör Prof. Dr. Ergün Toğrol tarafından bir kısım değişikliklerle31Ağustos 1982'de yapılan seminerin bildirileri de davetlilere dağıtıldı: *"Büyük Zafer ve sonuçları", 60. yıldönümü toplantısı bildirileri,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını, İstanbul 1982, X + 246 sahife.

Bu ilk yayını enstitünün açılış törenini yansıtan *Sivas'tan Ankara'ya, 18-27 Aralık 1919,* (Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını, İstanbul 1983, 32 sahife) izledi.

Sivas'tan Ankara'ya, küçük bir broşür olmakla birlikte Atatürk İlkeleri deyiminden ne anlaşılması gerektiğini, o zamanki enstitü müdürünün ağzından dile getiriyor, faaliyetlerin ne olması icap ettiği de vurgulanıyordu. Enstitünün açılış töreninin,Atatürk'ün 18 Aralık1919'da Heyet-i Temsiliye Reisi olarak bir kısım arkadaşları ile birlikte Sivas'tan Ankara'ya hareketi tarihinin 63. yıldönümüne rastlatılması da bizzat Rektör tarafından şöyle ifade ediliyordu: *"Biz de Enstitümüzün açılışını, yani ilk adımını 18 Aralık'a getirmekle bu tarihî olaydan güç kazanmak istiyoruz. İleriki yıllarda bu tarihlerde bir Atatürk Haftası düzenlemeyi düşünüyoruz."* 18 Aralık 1982 toplantısına Mustafa Kemal Paşa'nın yol uğrağı şehirlerde, halen bulunan üniversiteler (Cumhuriyet, Erciyes, Ankara, Orta-Doğu, Hacettepe) rektörleri ve birer temsilcisi de çağırılmışlardı. Sonradan, bir çokları gibi, 18-27 Aralık arasında bir Atatürk Haftası yapmak vaadi de unutuldu.

Dr. Mim Kemal Öke'nin "Sunuş" yazısında belirttiği üzere *"Gerek bu kitabın (İngiliz belgelerinde Lozan Barış Konferansı) baskı tarihinin ve gerek Lozan Antlaşması'nın 60. yıldönümü olan 1983'ün aynı zamanda Türk-İngiliz ilişkilerinin tesis edilmesinin 600. yılına rastlaması anlamlı bir tesadüf olmuştur."* Bu cümlede çok büyük bir hata hemen göze çarpmaktadır. 18 Nisan 1983'te Boğaziçi Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Türk- İngiliz ilişkilerinin 400. yıldönümü ve ilk İngiliz elçisi William Harborn'un İstanbul'a gelişi dolayısıyla, bir seminer düzenlenmiş, bu seminerde Cambridge Üniversitesi'nden Dr. Susan Skilliter, Orta-Doğu Teknik Üniversitesi'nden Prof. Yuluğ Tekin Kurat ve Dr. Mim Kemal Öke birer konuşma yapmışlardı. Bu konuşmalardan Öke' ninki kendisinin *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambery'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi* (Üçdal neşriyat, İstanbul 1983) adlı eserde yayınlandı ("Prof. Arminius Vambery and the Anglo-Ottoman Relations, 1887-1907", *aynı kitap,* s. 139-160). Prof. Yuluğ Tekin Kurat'ınki de *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies,* IV-V, İstanbul 1984'te yayınlanmak üzeredir. Bu itibarla 1983 yılı *"Türk- İngiliz ilişkilerinin tesis edilmesinin 400. yılına tesadüf etmektedir."*

Boğaziçi Üniversitesi'nde Cumhuriyet' in ilânının 60. yılına isabet ettirilen Lozan Semineri'nde Cambridge Üniversitesi'nden Prof. R.T. B. Langhorne, Hacettepe Üniversitesi'nden Prof. Dr. Emel Doğramacı, Ankara Üniversitesi öğretim görevlilerinden Emekli Büyükelçi Kâmuran Gürün de davet edilmişlerdi.

Kitabın dış-kapağında Türkçe başlık olmakla beraber iç-kapak tamamen İngilizce'dir: *British Documents on the Lausanne Conference (1922-1923).* İç-kapağın arka tarafında altta *Copyright- Boğaziçi Üniversity* kaydı da ihmal edilmemiştir. Halbuki Rektör ve aynı zamanda 7 Temmuz 1983'ten beri Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü Müdürü Prof. Ergün Toğrol'un "Önsöz"ü, Mim Kemal Öke (Enstitü Müdür Yardımcısı)'nin "Sunuş" yazısı Türkçe'dir. Bunların İngilizce çevirilerine -belki de isteyerek- yer verilmemiştir.

Prof. Dr. Ergün Toğrol "Önsöz"ünde *"bilimsel araştırmaların müsbet veri ve belgelerle dayanması gerektiğini"* vurgulamakta, Lozan antlaşmasının 60. yıldönümü vesilesi ile, bu konferans ve antlaşma ile ilgili belgeleri yayınlayacaklarını, birinci kitabın üç ciltlik "İngiliz belgelerinde Lozan", ikinci kitabın "Amerikan belgelerinde Lozan", üçüncü kitabın da "Türk belgelerinde Lozan" adını taşıyacağını müjdelemektedir. Yardımcısı Dr. Mim Kemal Öke de *"dikkatli, sabırlı ve değerli çalışmasından ötürü"* kutlanmaktadır.

Dr. Mim. Kemal Öke de "Sunuş" yazısında önce Lozan antlaşmasının değerini belirtmeye çalışmakta, bu konuda başlıca alıntılarını Ertuğrul Zekâi Ökte ("Lozan Barış Antlaşması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* sayı 34, Temmuz 1970, s. 3) ve Cemil Bilsel (*Lozan,* İstanbul 1933)'den yapmaktadır. Halbuki bu antlaşmanın değerini, antlaşmanın yapıldığı tarihlerde belirten üç önemli görüş Türkçe'ye de çevrilmiş, bir iki sene önce yayınlanmıştır. Bunlardan birisi meşhur İngiliz Liberal Başbakanı Llyd George'a ait olanıdır. Onun "From Sévres to Lausanne" başlıklı makalesi imza töreninin hemen sonrasında *Daily Chronicle'*de Almanca çevirisi de *Neue Zürcher Zeitung'* un 29 Temmuz 1923 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Lloyd George, Lozan görüşmelerinde İsmet Paşa (İnönü)'yı amatör, fakat usta bir balık avcısına benzetmekte, zaman ve sabrının kendisini gayesine ulaştırdığını belirtmekte, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ni ise, karaya vurmuş iri balıklar olarak tasvir etmekte, onların Lozan'da isteklerine erişemediklerini, yani yenildik-

Tevfik Büyüktoğlu Koleksiyonundan

Lozan'da Türk Delegeleri: (Soldan sağa: Reşit Saffet (Atabinen), Münir (Ertegün), Dr. Rıza Nur, İsmet Paşa (İnönü), Zekâi (Apaydın), Veli Bey, Muhtar Bey. Sol arkadaki sütunun önünde; Ruşen Eşref (Ünaydın).

lerini vurgulamaktadır.

Lozan antlaşmasının imza töreninden hemen sonra *Neue Zürcher Zeitung*'un bir muhabiri, Du Bois da İsmet Paşa ile bir görüşme yapmış, iki gün sonra gazetesinde yayınlamıştır. Bu söyleşide İsmet Paşa *"Biraz önce imzalanan anlaşma bana tam bir huzur verdi, çünkü yirmi yıldanberi harp halinde olan Türkiye'ye sulhün baha biçilmez nimetlerini getirmektedir. Evvelce, yabancı ülkeler köhneleşmiş anlaşmalara dayanarak sık sık iç işlerimize karışmaktaydılar. Bütün diğer bağımsız milletler gibi, kendi kendimizi yönetmek hakkına sahip olduğumuza inanıyoruz ve anlaşma bizim tam millî bağımsızlığımızı teminat altına almaktadır, bu bize en büyük mutluluğu vermektedir"*, demektedir. (Bu iki görüş ve alıntı için bakınız: Nejat Göyünç, "Sévres'den Lausanne'a", *Belleten*, sayı 183, Temmuz 1982, s. 560-561).

Üçüncü görüş ise, 17 Temmuz 1922 tarihini taşımaktadır, yani antlaşmanın imzalanmasından bir hafta öncesine aittir; sahibi de Avusturya'lı Norbert von Bischoff'tur. O sıralarda konsolos bulunan Bischoff, 1930-33 arasında Ankara'da Avusturya maslahatgüzarı olarak bulunmuş, Atatürk'ü ve Yeni Türkiye'nin idarecilerini, girişimlerini tanımış, bu izlenimlerini içeren kitabı *Ankara. Eine Deutung des neuen Werdens in der Türkei* (Wien-Laipzig 1935) büyük ilgi görmüş, hemen Fransızca'ya ve Burhan Belge tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir: *Ankara. Türkiye'deki yeni oluşun bir izahı* (Ankara 1936). Bischoff, Avusturya'nın İkinci Dünya Harbi'nden sonra yeniden teşekkülü üzerine, uzun yıllar, 1949-1960 arasında, Viyana'nın Moskova'da temsilciliği görevinde bulunmuştur. Norbert von Bischoff, 17 temmuz 1922 tarihli raporunda Avusturya Dışişleri Bakanı'na Lozan'da Türk diplomasisini övmekte, bunu Talleyrand'ın Viyana Kongresi (1815)'ndeki başarılarına benzetmektedir (Bu rapor ve içeriği için bakınız: Nejat Göyünç, "Lausanne anlaşması arefesinde bir Avusturya'lı diplomatın düşünceleri", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, II, 223-242).

Lozan antlaşması dış basında da büyük yankılar yapmış, bunlardan bir kısmı Türkiye'de yayınlanmıştır: bakınız. Bilâl N. Şimşir, *Dış basında Atatürk ve Türk devrimi*, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1981, I, 258 vdd. Dr. Mim. Kemal Öke'nin, nedense, bu yayınlardan hiç haberi yoktur. Lâkin, "Sunuş"a ekli bibliyografyasında *Tıp Dünyası Dergisi*'nde yayınlanan İstanbul'un eski, popüler valisi Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay'ın "Hekim gözü ile Lozan" (*aynı dergi*, no. 9, 1943) adlı makalesine yollama yapılmaktadır. Lozan'ın muhtelif meslekleree mensup kişilerce nasıl karşılandığını belirten bir yazı veya yollama dizisi kuşkusuz güzel bir araştırma konusu olur, ilgi de uyandırır. Bununla beraber, bu kitabı yayınlayanın bazı kişisel ilişkilerinden dolayı, evvelce yayınlanan kitaplarının önsözünde bazı kimselere iltifatlar yağdırdığı göz önüne getirilirse, Ökte ve Gökay, Boğaziçi Üniversitesi'nin rektörlüğüne yakınlıklarından dolayı hatırlanmışlar, diye düşünmemek elde değildir.

Türkçe yayınlar arasında ilk defa basıldığı halde, İsmet İnönü'nün "İstiklâl Savaşı ve Lozan" adlı konferansı (*Belleten*, sayı 149, s. 1-49; *Cumhuriyetin 50. yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1975, s. 1-47) Öke'nin dikkatinden kaçmış bulunmaktadır. Yine Selâhi R. Sonyel'in "Lozan'da Türk diplomasisi" (*Belleten*, sayı 149, s. 41-116) adlı çok zengin arşiv belgelerine ve yayınlara dayanan kıymetli araştırmasından da habersiz kalınmıştır. Bu konuda uzun listeler yapmak da mümkündür.

Dr. Mim Kemal Öke, "Sunuş"unda *"Londra Public Record Office'deki FO. 839 numaralı ve Eastern Conference: Lausanne, 1922 to 1923 adlı koleksiyonda bulunan 53 dosyadan, yine FO Confidential Print: Correspondence Respecting Turkey serilerinden ve son olarak da Her Majesty's Stationary Office, Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First series, Vol. XVIII'den seçilerek derlenmiştir"* (s. XIII) diyerek, *Lozan Barış Konferansı* kitabındaki belgelerin kaynaklarını göstermektedir. Bu kadar, külfetli bir çalışma için Dr. Öke, elbette takdire lâyık olurdu. Bununla beraber, kitabın, her belgenin kısa Türkçe bir özetini ihtiva eden liste kısmından hemen sonra gelen *Belgeler* bölümünde Prof. Langhorne'un, 1972'de yayınlanan *Documents on British Foreign Policy* 1919-1939'un XVIII. cildinin ilk bölümü (Chapter) ile karşılaşılmaktadır. Kitabın 319 sahifelik 208 belgelik kısmı adı geçen kitabın tıpkı-basımıdır. O kadar ki, daha ilk sahifesinin sol alt köşesinde "XVIII" kaydı bile bulunduğu gibi, 17. sahifede de "University Library OP 14 JU" damgası bile yer almaktadır. Prof. Langhorne, Dr. Öke'nin Cambridge'den hocasıdır. *(II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin meselesi*, Kervan yayınları, İstanbul 1981, s. 8). Prof. Langhorne, Türkiye'ye bir Lozan Semineri'ne davet edilmiş, eline de kendi kitabının bir bölümünün tıpkı-basımı, baş tarafına bazı Türkçe eklemelerle tutuşturulmuştur. İhtimal, Prof. Langhorne, Türkçe bilmediği için talihlidir. Yoksa kendi eserine, derlemesine sahip çıkıldığını, bunu yapanın da bir Türk öğrencisi olduğunu görüp Türkiye'de İngilizce öğretim yapıldığı için mensuplarının sık sık böbürlendikleri bir üniversitesinde bilimin şu sıralar ne kadar güçlü ellerde olduğunu, enstitülerin de bu işlere ne kadar yatkın ve hakim âlimler tarafından idare edil-

diğini, acı bir gülümseme ile öğrenebilecekti.

İngiliz belgelerinde Lozan Barış Konferansı kitabındaki belgelerden bir kısmının Lozan ile ilgisi de yoktur, özellikle bizim için yoktur. Çünkü ilk belge 3 Eylül 1922 tarihlidir, *"Yunan Hükümeti'nin Anadolu'dan çekilmelerini öngörecek bir mütareke ayarlamalarını İngiliz Hükümeti'nden rica ettiklerini Fransız Hükümeti'ne bildirmeye hazır oldukları"* yolunda İngiltere'nin Atina elçisi Bentick'den Lord Curzon'a çekilen bir telgrafın suretidir. Bu ve benzeri belgelerin Lozan ile alâkasını anlamak zordur. 3 Eylül 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Dumlupınar'dan Uşak'a gelmiş, esir edilen Yunan Komutanı General Trikopis'i ve yardımcısı General Diyenis'i huzuruna kabul etmiştir. Türk ordusu da İzmir'e doğru hızla ilerlemektedir.

Boğaziçi Üniversitesi'nin inşaat mühendisi Rektörü Prof. Dr. Ergün Toğrol'un *bilimsel araştırmaların müsbet veri ve belgelere dayanması gerektiği* fikri çok doğrudur. Bunun anlamı da, hakikate varmak için ancak doğru haberleri bulmanın gerekeceğidir. Lâkin başkalarının eserini kopye edip üzerine ismini çekinmeden yazanların hareketi ne derecede dürüst, ilme ve edebe uygundur? İnsanların anlamadıkları konularda bol bol övücü sözler sarf etmeleri, ne dereceye kadar kendilerini yanıltmaz, müşkil duruma düşürmez?

Boğaziçi Üniversitesi'nin *İngiliz belgelerinde Lozan Barış Konferansı* adlı, üç cilt olacağı en yetkili ağızdan belirtilen bu kitabının diğer iki cildi -eğer hâlâ yayınlanacak ise- kuşkusuz, Prof. Langhorne'un eserinin diğer iki bölümü (Chapter) olacaktır. Acaba aynı seriden yayınlanacağı söylenen *Amerikan Belgelerinde Lozan Barış Konferansı* kitabı da aynı yöntemle mi yayınlanacaktır?

Türkiye'de bir süredenberi Atatürk ve ilkeleri hemen her fırsatta kendisine koşulan bir sığınak olmaktadır. Atatürk "Hayatta en hakiki mürşit, ilimdir" derken, dürüstlüğü, araştırıcı olmayı önermekte, vurgulamaktadır. Kendisi çok seneler önce, daha Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında "Cehli yalnız okuyup yazma mânâsına almıyorum", yani bilgisizlik ile okuyup-yazma arasında pek de ilişki yoktur, derken ne kadar haklıdır.

İngiliz belgelerinde Lozan Barış Konferansı kitabı, Atatürk ve İlkelerine çok önem verilen bir dönemde, onun adını taşıyan enstitülerden birisinin kimler tarafından, nasıl yönetildiğini göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu, *Tarih ve Toplum*'un Şubat sayısında çıkan "İktitaftan intihale" (Toplamadan çalmaya) başlıklı yazıya tam uygun, mükemmel bir başka örnektir ve ne yazık ki bir üniversite yayınıdır.

NEJAT GÖYÜNÇ

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE FRANSIZ EMPERYALİZMİ

Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)* [Osmanlı İmparatorluğunda Fransız Çıkarları ve Emperyalizmi (1895-1914)], Paris, Publications de la Sorbonne, 1977.

Prof. Thobie, Fransa'da Haute-Bretagne (Rennes II) Üniversitesi'nde görevli. Fransız Türkologlarının genç kuşağı içinde François Georgeon, Paul Dumont, Jean-François Leguil ile birlikte çalışmalarıyla en fazla dikkati çekenlerden biri. Osmanlı-Türk tarihinin çeşitli dönemlerini çeşitli yönlerden inceleyen bu bilim adamları Batılı Türkologların bizim dünyamıza herşeyden önce "egzotik" bir nesne olarak bakan geleneksel yaklaşımını aşmış görünüyorlar. Titiz çalışmaları sonucunda elde ettikleri verileri tutarlı bir bilimsel modele göre açıklayarak tarihimize yeni ışıklar tutulmasında pay sahibi oluyorlar.

Prof. Thobie'nin kitabı, aslında uzun sürmüş bir "devlet doktorası" çalışmasının ürünü. Yazar, Giriş'te kitaptaki metnin tezin kısaltılmış bir şekli olduğunu söylüyor. 20 yıl gibi oldukça kısa bir tarihsel dönemi kapsayan kitabın 800 sayfa olduğu düşünülürse, tezin böylesine bir monografik inceleme için büyük sayılabilecek boyutlarda olduğu anlaşılır.

Kitapta ekonomik çıkarlardan yola çıkılarak siyasal nüfuzla ilgili sonuçlara ulaşılıyor. Ekonomik olanın hep ağırlıkta oluşu ise, ele alınan dönemde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasal etkinliğe sahip olmanın vazgeçilmez temelinin sınaî ve malî alanda yatırımla mümkün olabileceği ile açıklanıyor. Neden 1895 ? Çalışmaya başlangıç olarak bu tarihin alınmasının başlıca nedeni Fransa'da XIX. yüzyıl başından beri düşmekte olan fiyatlarda hissedilir bir yükselmenin gözlenmeye başlaması. Fiyatlardaki yükselme eğilimi kapitalist ekonomide gelişmenin bir belirtisi olarak kabul ediliyor. Thobie, kitabına coğrafî bir sınırlama da getirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kıtasındaki topraklarını ele almış. Haklı olarak, Avrupa ve Asya kıtasındaki İmparatorluk topraklarının, tamamen kopmamış olsalar bile, çok değişik dinamiklerin etkisinde kaldıklarını belirtiyor.

1895'de Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Fransız emperyalizminden sözetmek bir hayli güç olsa da, 1914'de durum değişmiştir. Fransız emperyalizmi Birinci Dünya Savaşı öncesinde tüm kurumlarıyla hüküm sürmektedir. Thobie'nin incelemesinde ulaştığı sonuç bu.

Fransız emperyalizminin Osmanlı toprakları üzerindeki ekonomik ve siyasal etkisinin iki kaynağı Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye İdaresi. Özellikle Osmanlı gelirlerinin %30'unun işletmesini elinde bulunduran Düyun-u Umumiye sayesinde Fransız sermayesi Osmanlı ekonomisinin işleyişini yakından denetliyor. Aynı zamanda kendi ülkesinin diplomatik yetkililerileriyle dirsek temasını yitirmeden, İngiliz sermayesinin de desteğini yanına alarak Almanların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz sağlama girişimlerini boşa çıkarınağa çalışıyor.

Malî güçle siyasal iktidarın ittifakı sonucu, Fransız emperyalizmi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde istediğini elde etme şansına kavuşuyor. Ekonomi ile siyasetin birleşmesi, 1905 istikrazı sırasında kesinleşiyor. Fransız emperyalizmi Osmanlı ülkesinde Suriye, Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu'yu gözüne kestirmiş durumda. Ancak, XX. yüzyılın başında dünyada paylaşılmamış ender topraklardan olan Osmanlı İmparatorluğu çeşitli emperyalist güçlerin çekişmesi dolayısıyla fiilen parçalanmayıp nüfuz alanlarına ayrılıyor.

Ardı arkası kesilmeyen istikrazlar biçiminde tecelli eden Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist güçler karşısındaki politikası ise, tam bir iflâsla sonuçlanıyor. Borç alınan miktarın dörtte üçü bütçe açığının kapatılmasına, başka bir deyişle ordunun ve memurların maaşlarının ödenmesiyle kara (ve son dönemde deniz) kuvvetlerinin yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasına yarıyor. Yabancı yatırımların yoğunlaştığı madencilik sektöründe çıkarı-

lan cevher, işlenmeden sanayileşmiş ülkelere doğru yola koyuluyor. Diğer yatırımlar ya kısa yoldan verim sağlayacak alanlarda ya da Osmanlı devletinin stratejik nedenlerle istediği kara ve demir yolları, kamu hizmetleri gibi alanlarda gerçekleştiriliyor. Bunlar da, demiryolları örneğinde görüldüğü gibi, yalnızca yatırım sahibi ülkenin ekonomik-ticarî çıkarları doğrultusunda olduğu sürece ve düzensiz olarak yapılıyor.

Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu ile emperyalist güçler arasında eşitsiz bir ilişki olduğu ortaya çıkıyor. Bu eşitsiz ilişki, emperyalistlerin İmparatorluğun ancak ayakta kalmasına yetecek kadar yardım etmeleriyle sürdürülüyor. Emperyalist güçler arasındaki ekonomik nüfuz bölgesi edinme mücadelesi ise, 1914 yazında bir denge noktasına ulaşmış görünüyor. Ancak daha sonra Osmanlı yönetiminin tercihini Almanya'dan yana kullanması ve 1 Ekim 1914'de kapitülasyonların kaldırılmasıyla denge bozulacaktır.

Bir dönemin ekonomik tarihinden kalkarak uluslararası ilişkiler tarihine ışık tutmaya çalışan bu incelemede, bizce cılız kalan iki yön var. Birincisi, yeteri kadar uluslararası gelişmelerin dikkate alınmamış olması ki, yazarın yalnızca Fransız emperyalizmi üzerinde yoğunlaşmış olması dolayısıyla mazur görülebilir. Asıl önemlisi, Fransa'nın 1914'de bunca etkin olmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı ertesinde İngiliz emperyalizminin yedeğine düşmesinin nedenleri üzerinde yeterince durulmaması. Prof. Thobie'nin kullandığı emperyalizm modeline bakarak banka sermayesiyle sanayi sermayesi arasındaki bağın gevşekliğine işaret etmesi de durumu kurtarmıyor. Kanımızca, konunun sınırları dışına düşmeden, İngiliz ve Fransız emperyalizmi arasındaki ilişkinin dinamikleri üzerine biraz daha eğilmesi yararlı olacaktı.

Bu iki küçük eksik dışında, özellikle muazzam bir arşiv araştırmasına dayanan ciddi bir ekonomik tarih incelemesi ile karşı karşıyayız. Thobie'nin başvurduğu Arşivler, Fransız Dışişleri Bakanlığı ve çeşitli bakanlıklardan özel şirket ve banka arşivlerine ve çeşitli kentlerdeki Fransız Konsolosluklarının arşivlerine dek uzanıyor. Uzun listede Thobie'nin de haklı yakınmasına neden olan iki önemli eksik var. Birincisi yabancı araştırmacılara geniş ölçüde kapalı olan Osmanlı arşivleri ile yanmış olan Osmanlı Bankası arşivleri. Thobie'nin kitabı geniş kitlelere seslenen bir tarih yapıtı olmasa da, araştırmacıların mutlaka yararlanması gereken bir başvuru yapıtı.

Bu yıl içinde de Jacques Thobie'nin *Impérialisme et Moyen Orientau XXe Siécle* (XX. Yüzyılda Emperyalizm ve Orta Doğu) adlı bir kitabı daha yayınlanacak.

SERHAN ADA

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

F. MUHTAR KATIRCIOĞLU

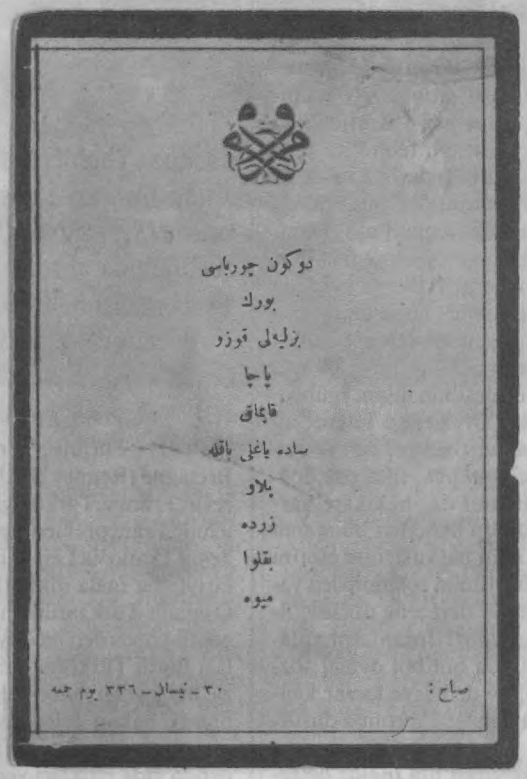
دوکون چورباسی
بورك
بزلیه‌لی توزو
پاچا
قاپاماق
ساده یاغلی باقله
پلاو
زرده
بقلوا
میوه
صاح :
۳۰ ـ نیسان ـ ۳۳۶ یوم جمعه

Geçmiş şölenlerin ikincisinde yine pek soylu ve zengin bir sofradayız; ancak, evsahibinin de konukların da keyifsizliği, tebessümlerinin sun'iliğinden hemen belli oluyor. Tarih: 30 Nisan 1920 Cuma. Osmanlı İmparatorluğunda Mondros Mütarekesiyle noktalanan "Harb-i Umumî" yenilgisinin sıkıntılı günleri yaşanmakta. Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından tam bir hafta sonra Yıldız Sarayında, son Osmanlı Sultanı Vahideddin'in verdiği bir öğle yemeğindeyiz.

Elbette, şartlar ne kadar kötü olursa olsun, insanlar daima yemek yiyecek; bir Sultan'ın sofrası ise son ânına kadar temsil ettiği makama uygun olacak.

Yemeğe *düğün çorbası*'yla başlanıyor. Arkasından, *menu*'de cinsi belirtilmemiş olan bir *börek* var. Böreği, *bezelyeli kuzu* kapama izliyor. Bundan sonra *paça* (herhalde terbiyeli), ardından da *kaymak* geliyor! Sebze olarak *sadeyağlı bakla* yendikten sonra, *pilâv* servis ediliyor. Bu, tuzlu yemeklerin bittiğine işaret. Sıra, artık tatlılardadır. Önce *zerde* var; esas, ağır tatlı ise *baklava*. Baklavadan sonra, damakları temizlemek üzere, çeşitli meyveler sunuluyor.

Aslında yemek, Osmanlı Sultanının şânına lâyık seviyede tutulmaya çalışılmış olmakla birlikte, başka şölenlerle kıyaslandığında hafif sayılabilir. Burada, pek zorlu geçen ve üstelik yenilgiyle sonuçlanan harbin etkisini görmemek mümkün değil. Sultan Vahideddin'in bu *menu*'sü, gerek eski Osmanlı gerekse günümüz sofrasından bazı farklılıklar gösteriyor. Zengin Osmanlı sofralarında, etli yemekten sonra tavuk veya kuş eti gelirdi. Burada ise kuzu kapamadan sonra paça görüyoruz. Günümüzde, et yemeği ile paçayı birarada görmek söz konusu değil. Benim asıl ilginç bulduğum, paçadan sonra verilen kaymak! Kalp sağlığımıza, kolestrolümüze, kilomuza bunca özen gösterdiğimiz bu devirde, bildiğim kadarıyla kaymak, yemek arasında olsun sonunda olsun hiçbir sofrada verilmemektedir. Şahsen, herhangi bir evde ya da davette bunu görmedim. Doğrusunu isterseniz, sırf merakımı gidermek için bir gün denemek isterim - doktorumdan gizli olarak tabii!

[Menu'nun tepesinde Mehmet Vahideddin'in adının başharfleri Mim-Vav aynalı olarak yazılmış.]

(Neslişah Sultan Hanımefendi Koleksiyonundan)

Karikatür dünyamızda Türkiye'nin nadir yetiştirdiği üstad Cemil Cem, 1928'den sonra gazetesi kapanınca, tutkun olduğu mesleğini, iç dünyasında sürdürdü. Mütareke döneminin ünlü kişilerini Velieefendi Çayırı'nda buluşturan Cem -belki otuz sene çalışarak- hayalindeki o büyük sanat gücünü bir panoya aksettirdi. Kendisinin de bu tablonun sağ başında yer aldığı Cemil Cem, o devrin ünlü siyasilerini, şairlerini, gazetecilerini, kumandanlarını, biraraya getirdi. Bu şaheser tablonun sanat kıymeti bakımından tarihi bir niteliği vardır. Şair ve edipler arasında ön kısımda Abdülhak Hamit ile eşi Lüsyen Hanım, Süleyman Nazif, Samipaşazade Sezai, arka sıralarda Necmettin Molla, ünlü gazetecilerden Ali Kemal, Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Ebüzziya Velid, Ahmet İhsan, şair Faik Âli, Celâl Sahir, İzzet Melih, sol tarafa doğru ünlü siyaset adamlarından Sadrazam Sait Halim Paşa, Meclis Reisi ve Hariciye Nazırı Halil Bey, Maliye Nazırı Cavit Bey, feylesof Rıza Tevfik, sol arka taraflarda Velet Çelebi, Sait Molla, Şeyhülislâm Hayri Efendi, mebus ve Baro Başkanı Lûtfi Fikri, ünlü tarihçi Abdurrahman Şeref, ön kısma doğru büyük kumandanlardan Ahmet İzzet, Cevat, Süleyman Şefik ve Keçecizade İzzet Fuat Paşa görülüyor. Bu enteresan tarihi panonun ortasından arkalara doğru o sıralarda Harbiye Nezareti Müsteşarı olan Miralay İsmet Bey de hayal meyal farkedilebiliyor.

Tablonun enteresan tarafı yer alanlar arasında tek kadın olan Lüsyen Hanımın çevresidir. Abdülhak Hamit'in yanındaki Lüsyen'e Süleyman Nazif keskin dişlerini göstererek bakmaktadır. Panonun bir enteresan yönü de devrin tanınmış yazarlarından ve ilk Jön Türklerden Samipaşazade Sezai Beyin iki portresinin bulunmasıdır. Bu, Cem'in yarattığı bir espridir. Samipaşazade Sezai Bey Lüsyen'e tutkunluğu ile bilinir. O bakımdan Lüsyen'in çevresinde iki defa boy göstermiş durumdadır. Panonun orta yerinde sohbet eden üç kişi vardır. Bunlar Salâh Cimcoz, Âyân Meclisi Reisi ve Namık Kemâl'in damadı Menemenlizade Rıfat Bey ve Topal İsmail Hakkı Paşadır. Bunların biraraya getirilmesi ünlü ressamımızın herkesi tebessüme boğan bir buluşudur. Çünkü bunların üçü de topal denecek derecede aksak yürürlerdi. Üç sakat bacaklı insanı birarada gösteren ressamımızın bir esprisi de birbirine dargın olan gazetecileri yanyana göstermiş olmasıdır.

TAHA TOROS